

**Донецький національний університет
імені Василя Стуса
Факультет історії та міжнародних відносин**

ТРАНСФОРМАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

**Збірник матеріалів
III Міжнародної науково-практичної
конференції**

Вінниця 2022

УДК 930(082)(063)

Т 654

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 3 від 28 жовтня 2022 р.)*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Мартинчук Інна, канд. іст. наук, доц. кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки

Мєлєкєсцев Кирило, канд. іст. наук, ст. викл. кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки

Отземко Олена, канд. іст. наук, доц. кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки

Пятницькова Ірина, канд. іст. наук, доц. кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки

Теміров Юрій, канд. іст. наук, доц., декан факультету історії та міжнародних відносин

Темірова Надія, д-р іст. наук, проф., в. о. завідувача кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки (редактор)

Т 654 Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. Н. Темірової. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. 159 с.

УДК 930(082)(063)

ЗМІСТ

Історична пам'ять / історична амнезія

<i>Сніжко Ірина</i> . Історична пам'ять: емоційна складова	6
<i>Корновенко Сергій</i> . Панрусизм – соціальна інженерія втручання в історичний процес	8
<i>Дроздов Віктор</i> . Міф і пам'ять: вплив радянського міфотворення на історичну пам'ять населення Південної Бессарабії	14
<i>Ластовець Наталія</i> . Особливості збереження культурної спадщини на прикладі фотоконкурсів і контентних кампаній в українській Вікіпедії	16
<i>Салагуб Людмила</i> . Контекстуально-контroversійна концептологія у вивченні Гетьманщини XVIII ст.	19
<i>Литвиненко Роман</i> . Міуське повстання 1820 року: повернення із забуття	22
<i>Шандра Ірина</i> . Секрети успіху польських підприємців на українських землях (друга половина XIX – початок XX ст.).....	31
<i>Пятницькова Ірина</i> . Громадські ініціативи з відбудови Галичини у часи Першої світової війни.....	33
<i>Отземко Олена</i> . Спогади українських військових у контексті історії Донбасу в період Української національної революції 1917–1921 рр.	36
<i>Бут Олександр</i> . Повернення із забуття: Василь Цветков, Костянтин Челпанов.....	39
<i>Мартинчук Інна</i> . Геральдичні традиції міст Донецької області	43
<i>Стецюк Вадим</i> . Почесні найменування військових частин як прояв історичної пам'яті: порівняння Румунії та України.....	45

Націєтворчий потенціал історичної пам'яті

<i>Христан Назарій</i> . Неприйнятний спадкоємець: Regnum Ruthenorum у час сталінізму.....	48
<i>Рева Ірина</i> . Козацькі маркери постколоніальних перетворень на теренах Дніпра XX – поч. XXI ст.....	51
<i>Репан Олег</i> . Козацький та імперсько-радянський наративи в історичній політиці сучасного Дніпра.....	53
<i>Романцова Наталя</i> . Націєтворчий потенціал публіцистики Михайла Грушевського доби УЦР в контексті історичної пам'яті	56
<i>Ковальова Наталя</i> . Формування образу Січових стрільців у визвольній боротьбі на Наддніпрянській Україні (кінець 1917–1919 рр.).....	60
<i>Бабенко Леонід</i> . Незавершена реституція.....	62

Ганаба Світлана. Морально-етичні наслідки Голодомору: історичний досвід та сучасність	64
Зубко Ольга. Революційність як спосіб розв’язання українських проблем	67
Костюк Михайло. Збереження історичної пам’яті бузьких голендрів: досвід міжнародної співпраці на Волині	69
Стуканова Юлія. Офіційна радянська літературна еліта Донеччини у 1950–1960-ті рр.: прояви української ідентичності через пам’ять про минуле	72
Присяжнюк Юрій, Мальована Ольга. Концепт «національна ідея» у центральних і регіональних ЗМІ України кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр.	77
Стуканов Сергій. Український розмовний клуб у Донецьку як форма протидії політиці русифікації (2012–2013 рр.).....	80
Тоцька Софія. Євромайдан у м. Бердянськ (листопад 2013 – січень 2014 рр.)	86

Історична політика як чинник міжнародних відносин

Киридон Алла. Про важливість європейської пам’яті для майбутнього Європи	89
Гонтарська Ольга. Єдиний наратив про минуле Європи – виклик та небезпеки	94
Kruczkowski Tadeusz. Polska mniejszość narodowa na Białorusi a polityka władz białoruskich i nacjonalistycznej opozycji w kontekście pamięci historycznej.....	97
Лаврут Ольга. Міжнародне гуманітарне право як фактор збереження культурних цінностей.....	107
Бривко Микола. Місце поховання НКВС у Биківнянському лісі через призму нацистської пропаганди	110
Пишмицька Євгенія. Вплив політики пам’яті щодо війни 1991–1995 рр. на взаємовідносини хорватів та сербської меншини в республіці Хорватія	113
Стрільчук Людмила. Підсумки українсько-польського діалогу щодо проблем історичної пам’яті у тридцяту річницю підписання договору між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини та співробітництво	115
Каліщук Оксана. Пам’ять про Українську повстанську армію крізь призму компаративістики – сучасна українська та польська преса.....	119
Слесаренко Андрій. Ремінісценції комуністичної пропаганди про Українську повстанську армію: чеський художній фільм «Від долі не втечеш» (2009 р.)	125
Латиш Юрій. Голокост у культурі пам’яті Європи та України	128

Політика пам'яті як інструмент опору агресії Росії

Kavaliauskas Tomas. The role of Eurasian geopolitical philosophy for Kremlin's propaganda before the war in Ukraine	131
Троян Сергій. Травма програної війни	131
Чегринцев Святослав. Вплив російсько-української війни на репрезентацію пам'яті про Другу світову війну у міському просторі Харкова, Донецька, Дніпра та Запоріжжя	134
Темірова Надія. Монументально-меморіальний простір Донецька в умовах російської окупації	138
Сергій Лях. Новітні уроки історії і завдання історичної дидактики.....	142
Ніколаєнко Ольга. Історична пам'ять та історичне знання в шкільному курсі історії у світлі завдань історичної освіти.....	144
Терно Сергій, Турченко Галина. Бої за Україну в шкільному курсі історії в контексті передумов сучасної російсько-української війни	148
Мелєкєсцев Кирило. Тема інформаційного протистояння в дослідженнях студентів Донецького національного університету імені Василя Стуса (2020–2022 рр.).....	154

Історична пам'ять / історична амнезія

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: ЕМОЦІЙНА СКЛАДОВА

Сніжко Ірина

Для збереження історичної пам'яті вкрай важливо не забувати, що за кожною подією стоять людські життя. Ворожий напад, біль та відчай – одне місце – Ізюмщина: розповіді археолога-краєзнавця М. Сібільова та шкільної вчительки І. Восьмерик між якими 80 років.

Ключові слова: *Ізюм, Кам'янка, окупація, М. Сібільов, І. Восьмерик.*

Збереження історичної пам'яті – природний стан будь-якого здорового суспільства. Та варто не просто пам'ятати уроки історії, про які кажуть, що вони нікого нічому не вчать, а робити правильні висновки і не забувати, що за кожною подією стоять людські життя. Мабуть, тому більше вражають розповіді конкретних людей, створюючи уявний ефект присутності, впливаючи на почуття.

Як приклад – дві розповіді, між якими 80 років, і спільне місце подій – Ізюмщина, той же біль та відчай. І та ж причина – ворожий напад із заходу чи зі сходу – для загарбання території та знищення населення. За рядками спогадів – долі конкретних людей: відомого археолога-краєзнавця Миколи Вікентійовича Сібільова та шкільної вчительки Ірини Володимирівни Восьмерик.

У фондах Харківського історичного музею зберігається остання стаття М. Сібільова, написана ним у 1943 р. для стіннівки Академії наук в м. Уфа [4]. На 14 аркушах невеличкого альбому сумна і зворушлива розповідь про евакуацію експонатів Ізюмського музею. Йому з дружиною довелося кілька разів переходити лінію фронту, повертатися до окупованого Ізюма і, найжахливіше, бачити розграбований музей, який створили та якому віддали 15 років життя [2, 287–289]. М. Сібільов пише, що коли в місто увійшли ворожі війська, то одразу ж почали грабувати: «Група солдатів вдерлась в моє приміщення. Вони забрали все, що кидалось їм у вічі: мій піджачний костюм, пальто, черевики, мою й дружини білизну, чайні ложки, компас, рулетку і нарешті ні на що, здається, не потрібний кронциркуль». Він пише: «Місто люто голодувало, люди вмирали, як мухи». Із численних археологічних матеріалів, зібраних М. Сібільовим, власне, і збереглося тільки те, що вдалося доправити до Уфи і потім перевезти до Києва [1]. Бажання Миколи Вікентійовича «бачити кінець війни, бачити рідну країну вільною і квітучою», на жаль, не здійснилося.

Здавалося неможливим повторення жахів війни в цивілізованому ХХІ столітті, та зранку 24 лютого наш світ розлетівся на друзки.

Ірина Восьмерик, ізюмська вчителька, мешканка села Кам'янка, якій, на щастя, вдалося евакуюватися, щиро та емоційно розповіла про своє життя в оку-

пації, сусідів, які не хотіли виїжджати та «металевий дощ» [3]. Події 80-річної давнини повторилися в більш жорстокому варіанті. «Кому потрібна наша Кам'янка, кому потрібен цей Ізюм, в нас же немає нічого вартісного: ні військових об'єктів, нічого», – говорили односельці. З 3 березня почалося пекло, та ніхто не збирався тікати – у всіх домашні тварини, худоба «сиділи до останнього: без хати, без сараю, без кухні, але поруч із коровами, телятами, свинями. Розбомблено все, а дядя Слава залишився в обнімку з пораненою коровою і собакою». Ірина згадує, що «сиділи в погребі, плакали і молилися». 8 березня над її хатою розірвалася російська касета. «Я не зрозуміла, що то було, чую, якийсь металевий дощ. Буває, що рясно падає град, а це ніби падає дощ з якихось уламків. У цей момент ти ні про що не думаєш, ти просто гепеєшся з переляку лобом об землю і повзеш рачки до погреба». Майже суцільні обстріли тривали по 20–22 години на добу.

«Люди тікали в чому були – в калошах, тапочках, халаті. Понад Дінцем пішки, на велосипеді, машиною, хоча траса прострілювалася. Більшість лежачих паралізованих залишилися, ми знаємо приблизно, скільки померло і хто помер». Сусід, що виїхав пізніше, розповів, як росіяни кидали гранати у погреби під час зачистки, було багато трупів по селу – і людей, і худоби. Село Кам'янка було повністю знищене окупантами, не лишилося жодного вцілілого будинку. Зараз тут працює Національна поліція України, документують страшні воєнні злочини росіян.

Історична пам'ять – не тільки пафосні слова, дуже важливою є здатність співчувати, бо саме вона вчить людину залишатися людиною, що вкрай необхідно в наші страшні часи.

Джерела та література

1. Науковий архів Інституту археології, фонд М. В. Сібільова, ф. 4, № 34.
2. Сніжко І. А. Архівна спадщина М. В. Сібільова. *Старожитності. Харківський Історико-археологічний щорічник*. Вип. 8. Харків: ООО «НТМТ», 2009. С. 286–290.
3. Солодовнік М., Гребінник Д., Сметана М. «Плакали і молилися». Вчителька з Кам'янки на Харківщині – про авіаудари РФ та «металевий дощ». *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspilne.media/251479-plakali-i-molilisa-vcitelka-z-kamanki-na-harkivsini-pro-aviaudari-rf-ta-metalevij-dos>.
4. Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова. НДФ № 3346.

ПАНРУСИЗМ – СОЦІАЛЬНА ІНЖЕНЕРІЯ ВТРУЧАННЯ В ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС

Корновенко Сергій

Компонентом широкомасштабної війни рф проти України є ідеологічна війна, в якій українській ідентичності протистойть «проект великої російської нації» – панрусизм – ідеологія країни-агресора з усією відповідною атрибутикою. В основі панрусизму («русского мира / російського світу») – системно-мисленево-діяльнісна методологія, розроблена Г. Щедровицьким. У такому контексті панрусизм – соціальна інженерія втручання в історичний процес.

Ключові слова: панрусизм, системно-мисленево-діяльнісна методологія, соціальна інженерія, історія, історичний процес.

Сформульована К. Марксом у праці «Тези про Феєрбаха» і загальновідома 11 теза про те, що «філософи лише у різний спосіб пояснювали світ, але справа полягає у тому, щоб змінити його» [2, 4], не лише відтворює перебіг світової історії, а і є методологічною підставою у розробці відповідних стратегій та їх реалізації.

Одна із не лише інтерпретацій марксизму, а й практик формування на його основі «нової людини», «нового суспільства» у другій половині ХХ ст. належить Георгію Петровичу Щедровицькому (1929–1994 рр.). Вплив його інтелектуальної творчої спадщини є відчутним на теорію і практику державно-управлінської, зовнішньополітичної стратегії вищого керівництва рф ХХІ ст. Він відомий як натхненник і незмінний керівник «Московського методологічного (від початку – логічного) гуртка» упродовж 1956–1994 рр., фундатор «школи методологів», розробник «системно-мисленево-діяльнісної методології» (далі – СМДМ), автор і реалізатор «організаційно-діяльнісних ігор» (далі – ОДІ).

На нашу думку, що ґрунтується на аналізі творчої спадщини Г. Щедровицького та ідеології панрусизму («русского мира / російського світу»), його інтелектуальний спадок – теорія і практика соціальної інженерії, антропотехніка «нових людей» і «нових світів», зокрема «російського світу» – ядра панрусизму. Є достатньо підстав СМДМ кваліфікувати як інженерію мислення, оскільки до її складу входять проектування, конструювання, дослідження, інструментарій набуття «істинного знання» про універсум, методологічні схеми тощо. І у такому ракурсі інженерія мислення постає як імперія – імперія мислення, що перетворює світ. Г. Щедровицький сам неодноразово наголошував на тому, що необхідно «взяти ці схеми, накласти їх у певному порядку на реальність і бачити реальність крізь призму цих сем і за допомогою цих схем» [12, 143]. Починати він рекомендував завжди з ідеї, потім розгортати її у систему реалізаційних програм і проєктів та реалізовувати у формі соціальної дії [10, 93].

Такою, як засвідчує практика російсько-української війни, є й ідеологія пан-русизму («русского мира / російського світу»). Вона сформувалася як ідея у працях російських інтелектуалів у 1993–1997 рр., згодом була розвинута в державний ідеологічний проєкт із відповідною атрибутикою міфів, аргументів тощо, а потім набула реалізації у зовнішній політиці рф спочатку як «м'яка сила» в гуманітарній сфері, а згодом – як груба сила: анексія Криму, окупація Донбасу, повномасштабна війна рф проти України.

У колі наукових інтересів Г. Щедровицького, найближчі родичі якого були безпосередніми «будівничими» «першої у світі соціалістичної держави» у 1920-ті – 1940-ві рр., перебували уявлення стосовно свідомості діяльних будівничих соціалізму / комунізму, соціального формування та перевиховання. «Я працюю насамперед для того, щоб створити нові структури мислення, більш потужні і більш відточені, ніж ті, що були перед цим, і наділити ними нові генерації людей [очевидно, це будуть нові елітарні групи, що виконують певні функції у суспільстві]», – писав він [8]. Учень Г. Щедровицького – В. Лебедєв – в одній із своїх публікацій-спогадів оприлюднив розуміння учителем сутності його діяльності: «Ідея полягала у тому, щоб розібрати улаштування соціуму на вузли і деталі, подивитися, як воно влаштовано, знайти там блок управління, шляхи підходу до нього, ... взятися за важелі й управляти у потрібному напрямі...» [1].

Методологія Г. Щедровицьким протиставлялася науці, натомість інженерія ним розумілася як установка, як визначальна характеристика методології. У такому контексті ми погоджуємося з В. Нікітаєвим у тому, що інженерія сутнісно дуже пов'язана з імперією – імперією як особливим тілом влади, що живе за принципом розширеного відтворення. Як загальновідомо, у Стародавньому Римі «імперіум» – верховна військова влада, що використовувалася для розширення влади Риму чи наведення порядку. Зважаючи на це, В. Нікітаєв «імперіум» розглядає як владу, що виробляє владу. Розширення простору влади, екстенсивність, інтенція на експансію – надважливий конститутивний момент імперії; інтенсивність влади, представлена тією чи іншою мірою тоталітарності, для імперії є вторинною, службовим, підпорядкованим екстенсивності моментом. Характерною особливістю імперії є те, що нові простори, землі, входять до неї шляхом поступової, крок за кроком, господарської, демографічної та іншої асиміляції, «органічно», але відразу цілісними, тією чи іншою мірою автономними областями, «пристиковкою», тобто штучно. У цьому сенсі імперія зростає як політична (державна) конструкція, а не як державний організм (господарське освоєння – процес вторинний, хоча і надзвичайно важливий). Імперія – всеніщивний потік «волі до влади», що розтікається всіма зручними напрямками і дедалі наростає. Інженерія створює інфраструктуру для такого розширення й утримання простору, у такий спосіб вона і сама собою є особлива організація й управління життя-

діяльністю людей. На думку В. Нікітаєва, коли інженерія поєднується з імперією, вона стає технічним вираженням і втіленням імперії [3, 126–127].

Зважаючи на викладене, на наше переконання, ідеологія панрусизму («русского мира / російського світу»), розроблена на засадах СМДМ як інженерії – імперії, апріорі є експансіоністською, панівною, безальтернативною, асимілятивною стосовно інших просторів / світів. Відповідно, панрусизм – соціальна інженерія, що тісно пов'язана з «русским миром / російським світом», який теж є імперією. Цим можна пояснити і євразійство, і слов'янофільство тощо панрусизму. Загалом це пояснює зовнішньополітичні агресивні амбіції рф, її стратегію з реалізації власної претензії на вищість, вигадане месіанство.

Сам Г. Щедровицький стосовно цього писав: «Розумієте, людина у своєму розвитку до якогось моменту шукає „Великий Рим” – те, де існують найвищі зразки людського існування, зразки власне людей. У тридцять п'ять років я зрозумів, що ці зразки, очевидно, втілені у членах Московського методологічного гуртка і у тому, що ми самі творимо. ...я прийшов до висновку, що наш колектив, Московський методологічний гурток, це і є те найвище у якомусь смислі, чого досягло людство. І з цього моменту проблема „Великого Риму” зникла, її вирішення я сформулював дуже чітко: „Великий Рим” міститься у нас самих, ми і є „Великий Рим”» [11, 138].

Підтвердження тези про те, що методологія є імперією (владою, що виробляє владу), знаходимо у працях учнів Г. Щедровицького. Зокрема, в одній з них розкривається зміст щедровицької методології. Вона мислиться в онтологічному горизонті системно-діяльнісного підходу, виступає як особливе діяльнісне утворення – «сфера, чи організм, діяльності», тобто суперсистема. Визначення певної системи як «сфери діяльності» передбачає, що її мета і призначення у кінцевому підсумку полягають не у тому, щоб обслуговувати інші сфери чи організми, а у саморозвитку шляхом переробки матеріалу всієї минулої культури людства: цінностей, знань, значень, смислів тощо. Аналогічна СМДМ лежить в основі панрусизму («русского мира / російського світу»): нею перероблено / викривлено минуле росії, України, світову історію, змінено знання про минуле і значення історико-культурних трансформацій, надано «нових смислів» (насправді позбавлених сенсу) в обґрунтуванні власної величч, а не величності, обґрунтуванні «приниженості росії, росіян, „русских людей”» і реваншистські наміри, надано викривленого смислу російському месіанству. Війна хибно представлена як захист «русских людей», не розуміється, що осмислювати культуру іншої країни російською мовою не означає ідентифікувати себе з «русским миром».

В основі СМДМ перебуває особлива структура і форма мислення – методологічне мислення. Воно покликане переробляти нові засоби і нову технологію, зокрема засоби і технологію предметного мислення. З позиції такого підходу,

методологія – наука особливого роду, наукова рефлексія над наукою, вона надбудовується над наукою, методологія породжує науку. Зважаючи на це, не може бути «вчення по методи», а можлива лише методологія – особлива організація мисленевої діяльності, центрована на оснащень спеціальними засобами і процедурами рефлексії. Логіка – система засобів, що нормують мисленеву діяльність, тому кожна логіка ґрунтується на певному типів методологічних дисциплін і забезпечує програмування технологій мисленевої діяльності, тобто сама є особливою знаково-знаннєвою технологією [4]. У такий спосіб аргументовано, на нашу думку, вважати, що методологія – інженерія – імперія мислення, яка сама є мисленням і продукує мислення. Вважаємо, що це безпосередньо стосується панрусизму («русского мира / російського світу») як ідеології-програмування свідомості, формування сюрреального світу і світосприйняття. Б. Рассел влучно відзначив: «Насправді ідеологія – одна зі зброй організації стада» [13].

З позиції СММД історію методолог трактував як «штучно-природний» «кентавр-процес»: складний і постійно змінний синтез об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку. Отак і панрусизм («русский мир / російський світ»), як засвідчує аналіз його ідеологем, склеїв собі історію як сурогат об'єктивного минулого і суб'єктивного уявлення про нього. Вийшла напівправда, а це гірше, ніж неправда.

Г. Щедровицький наголошував, що «традиційна наукова думка, що розглядає навколишній світ як такий, що живе за законами природи, є однобічною абстракцією. Водночас і суто технічний підхід, коли ми розглядаємо всі об'єкти як тільки ... створені нами, також є однобічним підходом. Потрібно взяти одне й інше разом, у „склеїці” одного з іншим» [12, 97]. Звідси походить і склейка панрусизму («русского мира / російського світу»), мережевий підхід: склеїти всіх тих, хто ідентифікує себе «руським» незалежно від території проживання, громадянства, віросповідання, етнічного походження тощо.

Прикладом щедровицької «людини-творця» для автора цього терміна був Петро І. Його він називав попередником радянських методологів XVIII ст. До когорти творців історії-методологів він зараховував і К. Маркса [10, 93]. В. Ленін, за спостереженнями О. Устинова [6, 158], Г. Щедровицьким чомусь позбавлений статусу політика-перетворця. Схожою є риторика президента рф. Тепер зрозуміло, чому В. Путін так високо поціновує цю особу. Для нього він творець імперії, що відвойовував «исконно русские земли». Це ще раз доводить безпосередній зв'язок між панрусизмом («руським миром / російським світом») як практикою зовнішньої політики рф і щедровицькою методологією.

Світ людської історії Г. Щедровицький розумів як реальний світ, в якому потрібно було реалізовуватися. Принципового значення він надавав співвідношенню двох світів: першого – світу, що був заданістю дійсного мислення, читанням книг, проєкціонуванням себе в історію, з другим – світом повсякден-

ня [11, 147]. Співвідношення полягало у тому, що «світ мислення» мав бути реалізованим у «світі життєдіяльності». Реалізація означала підпорядкування світу реальних життєвих відносин світу ідеального змісту [9, 265]. Так вигаданий світ мислення – панрусизм («русский мир / російський світ») – реалізував себе у світі буденному шляхом заперечення й агресії проти іншого.

Г. Щедровицькому щиро імпонувала ідея, втілена А. і Б. Стругацькими у збірному образі прогресорів. Брати-фантасти прогресорами вважали вигаданих ними працівників вигаданого Інституту експериментальної історії. Відповідно до художнього образу, прогресори – малочисельне (елітарне) коло геніальних учених, що відібрані спеціальним способом і пройшли відповідну спеціальну підготовку. Прогресори завдяки своїм здібностям, що тубільцями інтерпретувалися як «божественна сила», долучалися до безпосереднього перебігу історії інопланетної цивілізації, втручалися так би мовити в історичний процес, спрямовуючи його і прискорюючи за моделями, розробленими з урахуванням історичних помилок землян. Причини появи прогресорів брати А. і Б. Стругацькі пояснюють «плачем про своє минуле»: земляни болісно переживають те, як їм подібні, хоч і менш розвинені цивілізації, системно повторюють одні й ті ж відомі трагічні помилки. Керуючись цим, вони прагнуть допомогти своїм «молодшим братам», щоб ті уникнули непотрібних катастроф і потрясінь, полегшити у такий спосіб їх шлях до «досконалої цивілізації» [7]. Як писав Г. Щедровицький, своїх учнів, adeptів СМДМ, він порівнював з прогресорами – агентами змін, творцями нової історичної реальності [11, 288].

Аналогічний «плач за своїм минулим», як засвідчує аналіз ідеології країни-агресора, спостерігаємо в ідеологемах панрусизму («русского мира / російського світу»), що не витримують критики. Його втрата, по-перше, дала поштовх до формування цієї ідеології, що обґрунтовує «унікальність» панрусизму («русского мира / російського світу»), по-друге, ця ідеологія постійно зациклюється на минулому, ігноруючи теперішнє і не пропонуючи майбутнього, по-третє, використовує штучне втручання у минуле для обґрунтування власної унікальності, експансії та війни.

Підтвердженням наших думок є також трактування adeptами панрусизму («русского мира / російського світу») власне носіїв цієї ідеології. 22 серпня 2009 р. у Криму, в Євпаторійському Заозерному, відбувся другий день круглого столу «Український світ и Русский мир. Антропоаспект» Сергій Градиловський – один із розробників ідеології агресора – під час його проведення розкрив розуміння панрусистами власне росіян: «Росіяни – це не етнос, хоча їх туди записують, навіть можна сказати запишують. Нам кажуть: станьте як всі нормальні народи. Ми відповідаємо: це не просто шкідливо, це для нас згубно. Це наша смерть! Подамо технічне визначення російському метаетносу: росіяни – це спе-

ціально сконструйована ідентичність під завдання Держладу. Росіяни – морфологія проектної діяльності держави» [5].

Отже, обґрунтовано стверджуємо: панрусизм («русский мир / російський світ»), що ґрунтується на системно-мисленево-діяльнісній методології Г. Щедровицького, – соціальна інженерія штучного втручання в історичний процес, ідеологія, позбавлена перспектив, зважаючи на її заперечення іншого, агресивність, зацикленість на минулому тощо.

Джерела та література

1. Лебедев В. Подозрительные игры людей. *Чайка – Seagull*. 2004. 24 сентября № 18(29). URL: <https://www.chayka.org/node/310>
2. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. Москва: Гос. изд. полит. лит., 1955. Т. 3. 650 с.
3. Методология науки: статус и программы / ред.: А. П. Огурцов, В. М. Розин. Москва: ИФ РАН, 2005. 295 с.
4. Пископпель А., Давыдова Г., Голдберг Ф., Берштейн В. и др. Системно-мыследетельностная методология. *Гуманитарный портал*. 2022. URL: <https://gt-market.ru/concepts/7268>
5. Русские – это искусственно сконструированная идентичность под сверхзадачу Госстроя (часть II). URL: <https://studrespublika.com/russkie-eto-iskusstvenno-skonstruirovannaya-identichnosty-pod-sverhzadachu-gosstroya-chasty-ii>
6. Устинов О. СМД-методология Г. П. Щедровицкого и советская философско-антропологическая мысль 60–80-х годов XX века. *Вестник ТвГУ. Серия «ФИЛОСОФИЯ»*. 2017. № 1. С. 150–162.
7. Шиндерлаж К. Братья Стругацкие: феномен прогрессорства в мире Полудня. URL: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/116270/2_No-vajaRusistika_4-2011-2_6.pdf?sequence=1
8. Щедровицкий Г. Исторические и логические заметки к программе содержательно-генетической логики и СМД-методологии. *Материалы I Методологического конгресса (20 – 21.03.1994 г.)*. URL: <http://www.fondgp.ru/lib/collections/archive/s1994/Id/utro/I>
9. Щедровицкий Г. Методология и философия оргуправленческой деятельности (курс лекций). Москва, 2003. 288 с.
10. Щедровицкий Г. Московский методологический кружок: развитие идей и подходов. Серия: Из архива Г. П. Щедровицкого. Москва: Путь, 2004. 352 с.
11. Щедровицкий Г. Я всегда был идеалистом.... Москва: Путь, 2001. 323 с.
12. Щедровицкий Г. Оргуправленческое мышление: идеология, методология, технология (курс лекций). Серия: Из архива Г. П. Щедровицкого. Москва, 2000. Т. 4. 384 с.
13. Socratify.net. URL: <https://socratify.net/quotes/bertran-rassel/28456>

МІФ І ПАМ'ЯТЬ: ВПЛИВ РАДЯНСЬКОГО МІФОТВОРЕННЯ НА ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ

Дроздов Віктор

На основі сучасних уявлень про роль міфів у тоталітарних ідеологіях розглядається модель радянського міфотворення на території Південної Бессарабії, визначаються майстер-міфи, які поширювалися радянською пропагандою, та їхній вплив на історичну пам'ять населення регіону.

Ключові слова: міф, історична пам'ять, радянська ідеологія, Південна Бессарабія.

Розуміння терміна «міф» пройшло тривалу еволюцію в соціогуманітарних науках від його протиставлення правді, раціональній думці та історичному мисленню до визнання ключової ролі міфів у формуванні національної ідентичності, збереженні колективної пам'яті, соціальній мобілізації та консолідації спільноти. Міф виступає як інструмент самовизначення і самоусвідомлення спільноти, передавання ідентичності, спрощеної репрезентації реальності в процесі комунікації, засвоєння та відтворення культури, зміцнення солідарності і збереження колективної пам'яті [5, 22–28]. Проте міф завжди має два обличчя, одне з яких офіційно пропагує цінності та ідеали, а інше приховує і маскує менш привабливі істини. Тому міфи можуть бути інструментом свідомої політичної маніпуляції з метою підтвердження легітимності, зміцнення та збереження влади, а також обґрунтовувати експансіоністську політику й бути засобом асиміляції, насаджуючи нові цінності, стандарти поведінки та культурні зразки для інших спільнот.

Структуру міфічного простору можна уявити у вигляді піраміди, де верхівку займають майстер-міфи, що є довготривалими, стійкими і повільно змінюються, а в її основі розташовані похідні міфи, які є мінливими, швидко адаптуються до нових умов, зберігаючи водночас дух майстер-міфів [3, 114].

Міф як сакральна правда відігравав особливе значення для тоталітарних режимів, сприяючи зміцненню маніпулятивної сили їхньої ідеології. У його основі було маніхейське сприйняття реального світу, де існувало абсолютне добро та зло. Така примітивна ціннісна матриця давала змогу інтерпретувати політичну реальність як арену постійної боротьби добра зі злом, обґрунтовувала необхідність винищення ворогів задля власного виживання [6, 731]. Розглядаючи радянський міфічний простір, Г. Гілл виділив шість міфів, які вплинули на уявлення про походження та розвиток радянської спільноти, а саме: міфи про заснування режиму, будівництво соціалізму, природу лідерства, внутрішню опозицію, зовнішню опозицію та перемогу у війні [4, 4–5]. Наприкінці 1930-х рр. радянська міфологічна система остаточно була сформована, інтегрувавши до себе імперські й національні міфи та узгодивши їх із радянськими майстер-міфами. Це призвело до трансформації української історичної пам'яті, внаслідок чого укра-

їнська національна міфологія була підпорядкована російській [2, 73]. В її основі був метанаратив про союз із Росією як «єдино правильний шлях» історичного розвитку українського народу.

Населення Південної Бессарабії, територія якої була анексована СРСР в 1940 р., стало об'єктом радянської політики пам'яті, яка насаджувала нові міфи. Однак, на відміну від інших приєднаних українських територій, в основу міфотворення яких було покладено радянський міф про «возз'єднання українського народу в єдиній радянській державі», ідеологи поширювали тут русоцентричні міфи. Головним із них став міф про штурм фортеці Ізмаїл у 1790 р., або міф про «місто слави радянської зброї» [1, 56–57]. Він відігравав роль засновницького міфу, який обґрунтовував провідне значення російської держави й народу у «визволенні» регіону та його соціоекономічному розвитку. Створення цього міфу відповідало радянській меморіальній політиці щодо глорифікації О. Суворова, у якій штурм фортеці Ізмаїл був одним із центральних наративів. Крім того, через відсутність символічних ресурсів, які б достатньою мірою могли узгодити колективну пам'ять із «міфом про возз'єднання», ідеологи мусили формувати в цьому регіоні інший міфічний ландшафт, що мав би спиратися на більш міцні символічні образи. Новий радянський міф швидко закріпився в історичній пам'яті населення, чому сприяли створення нових місць пам'яті (спорудження пам'ятника О. Суворову, відкриття історичного музею та діорами «Штурм фортеці Ізмаїл»), а також топонімічна політика радянського режиму.

Разом із ним радянська влада активно поширювала інші майстер-міфи, зокрема: 1) міф про ворога («румунських бояр») і героїчну боротьбу населення (його образом стало Татарбунарське повстання 1924 р.); 2) міф про будівника соціалізму (створюючи ілюзію швидкого розвитку регіону у «вільній сім'ї радянських народів»); 3) міф про «Велику Вітчизняну війну» (міфотворці намагалися пов'язати його із суворівським міфом для підтвердження ролі російського народу як визволителя). Ці міфи не лише лягли в основу історичної пам'яті населення краю, але й відігравали домінуюче значення в його символічному просторі.

Ставши сакральною правдою для населення Південної Бессарабії, радянські міфи почали «жити власним життям» після розпаду Радянського Союзу [3, 105]. Локальна ідентичність населення регіону тривалий час базувалася на цих міфах, чим пояснюється високий відсоток проросійських поглядів навіть після 2014 р. Декомуназаційні процеси відбувалися тут з істотним відставанням і формальним виконанням законодавчих норм. Серйозні суперечки виникають всередині місцевих громад щодо вимоги очищення символічного простору від маркерів імперської і радянської колоніальної політики. Тому, на нашу думку, процеси деколонізації в регіоні мають відбуватися одночасно з деміфологізацією історичної пам'яті.

Джерела та література

1. Дроздов В. Створення радянського міфу про Ізмаїл як «місто російської бойової слави» в повоєнний період. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: «Історичні науки»*. 2021. Вип. 52. С. 54–64.
2. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / пер. з англ. М. Климчука, Х. Чушак; за ред. Я. Цимбал. Київ: Критика, 2008. 303 с.
3. Bouchard G. Social Myths and Collective Imaginaries / trans. by H. Scott. Toronto: University of Toronto Press, 2017. 186 p.
4. Gill G. Symbols and Legitimacy in Soviet Politics. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 356 p.
5. Schöpflin G. The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths. *Myths and Nationhood* / ed. by G. Hosking and G. Schöpflin. New York: Routledge, 1997. Pp. 19–35.
6. Sviličić N., Maldini P. Political Myths and Totalitarianism: An Anthropological Analysis of Their Causal Interrelationship. *Collegium Antropologicum*. 2014. № 38(2). Pp. 725–738.

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ПРИКЛАДІ ФОТОКОНКУРСІВ І КОНТЕНТНИХ КАМПАНІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ВІКІПЕДІЇ

Ластовець Наталія

У тезах розглянуті основні проєкти, що пов'язані зі збереженням культурної спадщини в українській Вікіпедії. Увага насамперед зосереджена на фотоконкурсах та контентних кампаніях та особливостях їх реалізації в сучасних реаліях повномасштабного вторгнення.

Ключові слова: *культурна спадщина, фотоконкурси, тематичні кампанії, українська Вікіпедія.*

Через повномасштабне вторгнення військ російської федерації на територію України постає питання збереження культурної спадщини. Це стосується як пам'яток архітектури та знакових місць, так і збереження музейних колекцій. Обстріл музею Г. С. Сковороди, потрапляння ракети в будинок «Слово» в Центрі Харкова, руйнування ХОДА, знищення музею М. Приймаченко показали, наскільки вразливим є культурне надбання. Саме тому постало питання про збереження колекцій у різних формах, зокрема й за допомогою відкритих джерел. Одним із ресурсів, де розміщуються світлини музеїв, бібліотек, галерей, пам'я-

ток архітектури і різноманітних пам'ятників, є Вікіпедія. Ці світлини використовуються насамперед для ілюстрування статей про певну пам'ятку, установу чи організацію, тому важливо розуміти відмінності між завантаженням фото, наприклад, будівлі, потенційним оцифруванням музейних колекцій та написанням статей в онлайн енциклопедію, у якій будуть фото для ілюстрації.

Оскільки статті, присвячені темі української культури, займають понад 12 % від загальної кількості статей в українській Вікіпедії, що станом на 19.09.2022 р. складалася із понад 1 970 000 статей, тому до питання освітлення та наповнення цієї тематики варто підходити комплексно. За результатами аналізу автором була виявлена значна кількість статей, що не мали світлин – це понад половина з категорії «Культура України». Втім, цю ситуацію покликані виправити контентні кампанії, що присвячені певним темам, наприклад, висвітленню теми архітектури. Міжнародний конкурс «Вікі любить пам'ятки» [5] цілеспрямовано фокусується саме на культурній спадщині (пам'ятки архітектури, скульптури тощо) та цього року проходить в Україні вже вдесяте. Щоб учасникам було зручніше додавати свої світлини, регулярно оновлюються списки пам'яток для кожної області, залучаються партнери для висвітлення спеціальних номінацій, наприклад, для спецномінації «Єврейська спадщина» тощо. Окрім того, проводяться місячники та тижневики ілюстрування, які можуть відбуватися і поза межами фотоконкурсів.

Цього року також мало б виповнитися десять років з початку проведення конкурсу «Вікі любить Землю» [6], але, на жаль, його старту завадило повномасштабне вторгнення. У межах цього фотоконкурсу найбільше увага приділяється пам'яткам природи і природно-заповідним територіям, що зараз також є дуже актуальним.

Серед контентних кампаній, які спрямовані на збереження, варто виокремити постійну ініціативу «Культурна спадщина України», що системно реалізується з 2019 р. [1]. Її особливістю є фокус на пам'ятках, що вже зруйновані чи знаходяться на межі руйнування (це можна досить чітко простежити по фото пам'ятки, зробленої у різні роки). Цього року проведений Місячник ілюстрування української природи, що був покликаний освітлити статті, присвячені природно-заповідному фонду, аналогічно проходили Тиждень птахів [3] та Тиждень ентомології у 2020 р. [7].

Інтерес до збереження культурної спадщини постійний. Зокрема, проводяться конкурси «Культурна спадщина та видатні постаті 2021» в українській Вікіпедії (попередній конкурс проводився у 2017 р.) [4] та Місяць культурної дипломатії (конкурс, орієнтований на наповнення статтями про українську культуру інших мовних розділів) [2].

Більшість ініціатив досить успішні і залучають з кожним роком нових користувачів, що значно покращує контент та допомагає доповнювати вже наявні

статті. Втім, ці ініціативи значно б збагатилися шляхом долучення фахівців до написання статей та відбору світлин для ілюстрування. Тут виникає кілька проблем, вирішення яких на тепер перебуває в процесі. Це неточне трактування того, що таке ліцензії (зокрема і вільні ліцензії), які особливості передачі авторських прав в Україні та, на жаль, відсутність свободи панорами в Україні. Окремо постає питання часу, яке може бути потенційно витрачене на написання та відбір. Вікіпедія – це волонтерський проєкт, адже написання і наповнення статей – справа ентузіастів, що приділяють свій вільний час, тому саме ці питання варто виносити на ширше обговорення, насамперед у профільних осередках.

Джерела та література

1. Карабин М. Культурна спадщина та війна. *Вікі любить пам'ятки*. URL: https://wlm.org.ua/war_memory/ (дата звернення: 19.09.2022).
2. Місяць культурної дипломатії України 2022: детальні результати. *Український інститут*. URL: <https://ui.org.ua/news/mcdu-2022-results/> (дата звернення: 20.09.2022).
3. Мілянович О. Тиждень птахів у Вікіпедії до дня довкілля: підсумки акції. URL: <https://wikilovesearth.org.ua/2020/07/birds-week/> (дата звернення: 19.09.2022).
4. Осадчук Г. Результати конкурсу статей «Культурна спадщина та видатні постаті 2021» *Блог громадської організації «Вікімедіа Україна»*. URL: <https://blog.wikimedia.org.ua/2022/06/01/results-cultural-heritage-2021/> (дата звернення: 21.09.2022).
5. Петрушко В. «Вікі любить пам'ятки» запрошує змагатися за призи в конкурсі для Вікіпедії. *Вікі любить пам'ятки*. URL: <https://wlm.org.ua/wlm-2022-announce/> (дата звернення: 19.09.2022).
6. Петрушко В. Як проходив міжнародний фотоконкурс «Вікі любить Землю». *Вікі любить землю*. URL: <https://wikilovesearth.org.ua/blog/> (дата звернення: 21.09.2022).
7. Brunei. Результати Тижня ентомології у Вікіпедії. *Вікі любить землю*. URL: <https://wikilovesearth.org.ua/2020/09/entomology-week-results/> (дата звернення: 20.09.2022).

КОНТЕКСТУАЛЬНО-КОНТРОВЕРСІЙНА КОНЦЕПТОЛОГІЯ У ВИВЧЕННІ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ.

Салагуб Людмила

У контенті тез доповіді закумульовано проблематику щодо політичної культури української старшини в умовах наступу російського царату на автономні прав Гетьманщини протягом 1709–1764 рр. Зосереджено увагу на аспектах «біполярності» у світоглядних наративах представників тогочасної української еліти, зважаючи на геополітичну ситуацію XVIII ст. загалом та реалії суспільно-політичного життя, що були ключовими на теренах Лівобережжя, зокрема.

Ключові слова: Гетьманщина, старшина (український істеблішмент), російський царат, автономні права.

Політична історія Лівобережної України XVIII ст. – багатовимірна в контексті перипетійності політичних подій та суспільних процесів. Серед новаторських здобутків сучасних науковців – вивчення політичної культури тогочасної старшини. Ця проблематика у фокусі дослідницького поступу вітчизняних науковців: В. Брехуненка, В. Горобця, Л. Іванової, В. Кривошеї, Г. Макушиної, С. Плохія, О. Струкевича [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7] та ін.

В історично-контекстуальному «тренді» – закумулювати та проаналізувати погляди вітчизняних істориків щодо світоглядних наративів (елементів політичної ментальності) представників української старшини, що й зумовило вибір «фарватеру» дослідницького поля.

Доцільно звернути увагу на те, що В. Кривошея деталізував особливості становища старшини в умовах посилення імперського тиску протягом 20-х рр. XVIII ст. Історик зазначив, що за часів правління Д. Апостола чітко простежуються можливості неформального впливу на гетьмана не генеральної старшини, а вибраної самим гетьманом групи людей [4, 303]. Події 1708–1709 рр., що супроводжувалися жорстокими репресіями проти прибічників І. Мазепи, сприяли згасанню цілеспрямованого опозиційного протистояння наступу російського царату. В. Брехуненко зазначив, що нездатність українських старшин здійснити спротив північному сусідові призводила до роздратування рядового козацтва та духівництва [1, 356].

В. Горобець дослідив особливості трансформації політичної ментальності суспільства після вчинку гетьмана І. Мазепи: «Жорстокі репресії уряду Петра І проти учасників виступу деморалізували та дезорганізували значну її частину. Щедрі пожалування старшині, яка залишалася вірною тронові, її швидке просування по службі завдяки протекції російських сановників заохочували українську еліту до тісного співробітництва з Москвою. Дедалі більших масштабів набуває практика запобігання української адміністрації перед російською стороною в розрахунку на її високе покровительство» [2, 67–68].

Виступ П. Полуботка та його прибічників проти порядків, які були встановлені російським царатом на теренах України, зумовив подальшу негативізацію позиції патріотично налаштованої старшини. Російське керівництво суттєво оновило старшинський корпус шляхом «уведення» на впливові посади представників російського та сербського походження. Хоча за часів гетьманства Д. Апостола ситуація дещо покращилася. Як зазначив В. Брехуненко «...подальшому поширенню вірусу політичної анемії це не завадило» [1, 362]. Він наголосив на недостатності їхньої реакції, що відповідала б рівню тієї загрози, яка існувала [1, 362].

Аналізуючи ситуацію в середовищі українського політикуму верхніх щаблів влади протягом першої половини XVIII ст., В. Брехуненко дійшов висновку про їхню неспроможність здійснити опір, зважаючи на втрату можливості «розпоряджатися долею гетьманства». Він визнав, що події 1708–1709 рр. здійснили психологічний злам у представників української старшини, наголосивши на тому, що вона чинила спротив діям російських керманичів, використовуючи як легітимні, так і напівлегальні засоби [1, 356].

Кулуарні інтриги за траєкторією «Російський царат – Лівобережна Україна» протягом XVIII ст. були одними з ключових під час призначення на керівні посади та припинення перебування високопоставлених можновладців на них. У цьому контексті доцільно згадати шлях політичного сходження останнього гетьмана Лівобережжя – К. Розумовського. С. Плохій звернув увагу не тільки на його споріднені зв'язки з О. Розумовським, що неабияк сприяло його стрімкому сходженню кар'єрною драбиною, але й на дії потенційного гетьмана Лівобережжя щодо сприяння сходження на царський трон Катерини II. В обмін на свої послуги він хотів отримати спадкове гетьманство, піддані українського керманича на теренах Гетьманщини також прагнули до більш широкої автономії та місцевого законодавства [6, с. 185].

Вітчизняні історики сфокусували увагу на певних особливостях «переродження» та деградації представників тогочасного українського істеблішменту. Російські урядові кола на чолі з царем орієнтувалися на повне підкорення українських територій, у чому їм «допомагала» значна частина представників української старшини, яка заради високих посад, земельних угідь, привілейованого становища на теренах Гетьманщини, «поваги» серед впливових кіл російських можновладців здавала позиції українського автономізму. Л. Іванова зазначила, що внаслідок політики, провадженої російським урядом на українських теренах протягом 1700–1725 рр., чи не звичайним явищем стали корупція, доноси, хабарництво, жадоба здобути впливові посади будь-якою ціною, прислужництво [3, с. 57]. На її погляд, було дві причини (ретельний підбір кадрів російськими сновниками та слабкість національної ідеї в українському середовищі) [3, 57–58].

Водночас відзначено збереження ідеї суверенітету Лівобережної України серед української еліти та козацтва. Розмежування Української держави та Московії у свідомості патріотично налаштованого українства було доволі чітким. В. Брехуненко щодо цього констатував: «Як і старшина, прості козаки розводили Українську державу та Московію по різних кутах, вважаючи їх окремими тілами, а гетьмана – самостійним правителем, недвозначно віддаючи перевагу всьому своєму перед московським» [1, 358]. Після придушення російським царем виступу П. Полуботка опір наступу на автономні права Гетьманщини значно стих, але відновлення гетьманства у 1727 р. та 1750 р. сприяло підвищенню опозиційного духу [1, 359].

Одним із ключових методів у централізаторських діях представників російського царату на чолі з Петром I було зіткнення інтересів гетьмана та українського істеблішменту – старшини. Північний сусід прагнув, щоб старшина вважала українського керманіча особою з обмеженими правами щодо керівництва українськими теренами, нездатного вирішувати внутрішньо- та зовнішньополітичні питання. Тиск на свідомість старшини зумовлював руйнацію української самоідентичності у представників стародавніх старшинських родів, які заради впливових посад і можливості володіти ще більшими земельними угіддями із залежними селянами займали проімперські позиції, забуваючи здобутки колишніх поколінь [1, 341]. О. Струкевич дійшов висновку, що політична культура української еліти другої половини XVII–XVIII ст. була активістською та активістсько-підданською [7, 167]. Г. Макушина розглянула структурні елементи політичної культури населення Гетьманщини, відзначивши зростання у XVIII ст. в суспільному середовищі Гетьманщини інтересу до старої політичної традиції у зв'язку з проблемою доведення власної ідентичності та пошуку політико-культурних особливостей українського суспільства. Чільне місце – політичним цінностям населення Гетьманщини (демократія, свобода, політична рівність, права людини, договірність, рицарська гідність, законність у суспільстві) [5, 7]. У цьому контексті доцільно зауважити на світоглядній парадигмі представників тогочасної еліти щодо розуміння сутності дефініції «свобода» у ракурсі політичної цінності. Вона була притаманною для всіх станів Гетьманщини. Вони розуміли її кожен по своєму. Старшина розглядала її як свободу прийняття політичних рішень, вибору гетьмана та генеральної старшини, застосування прав і вольностей [5, 7]. Водночас ідея суверенітету Лівобережної України ще жевріла серед української еліти та козацтва. Розмежування Української держави та Московії у свідомості патріотично налаштованого українства було доволі чітким.

Отже, одне з чільних місць у сучасній концепції історії України посідає світоглядна парадигма української старшини, що формувалась у неоднозначних умовах балансування між відстоюванням автономії та наступом Російської імперії. Українські історики та історіографи проаналізували контекстуально-контро-

версійну концептологію через призму «подвійної ідентичності» у середовищі української старшини. Вони виокремили два вектори «світоглядних наративів»: «автономістський» та «угодовський». Науковці одностайні в обґрунтуванні психологічно-світоглядного зламу хиткою ситуацією «несамостійності». Водночас у світогляді еліти ще міцно жевріла ідея щодо відродження колишніх вольностей, привілеїв та самостійного продукування політичної «атмосфери» на українських теренах.

Джерела та література

1. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. Київ: Темпора, 2014. 504 с.
2. Горобець В. Присьмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. Київ: Інститут історії України, 1998. 321 с.
3. Іванова Л. Г. Гетьманщина у XVIII ст.: Політичні процеси і постаті: історичні нариси. Київ; Кам'янець-Подільський: Історія в книзі, 2016. 186 с.
4. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч.1: Урядники гетьманської адміністрації. Вид. 2-ге: допов., уточ. і виправ. Київ: Стилос. 260 с.
5. Макушина Г. І. Політична культура населення Гетьманщини у XVIII ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: Історія. 2012. Т. 171. Вип. 159. С. 6–10.
6. Плохій С. Брама Європи / пер. з англ. Романа Ключка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.
7. Струкевич О. К. Політична культура козацької старшини України-Гетьманщини середини XVIII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 1999. Вип. 1. С. 19–25.

МІУСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1820 РОКУ: ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ

Литвиненко Роман

Статтю присвячено виведенню із забуття та актуалізації практично зниклої з української історичної пам'яті та наукового фокусу події, пов'язаної з масштабним антикріпосницьким повстанням селян-українців, що відбулося 1820 року в Приміуссі на Землі Війська Донського.

Ключові слова: *Земля Війська Донського, українське селянство, закріпачення, Міуське повстання 1820 року, історична пам'ять.*

В історії східноукраїнських земель, що протягом певного часу входили до складу Російської імперії, сталася одна масштабна і значуща подія, яка ледве не

загубилася в глибинах історичної пам'яті. Йдеться про потужне селянське повстання 1820 р., що охопило окремі терени Землі Війська Донського та суміжних повітів Катеринославщини, але найбільшої масовості і загострення набуло в межах Міуського розшукового начальства (майбутній Міуській, а згодом Таганрозькій окрузі). Цей антикріпосницький рух, головною силою якого було саме українське селянство, як не прикро констатувати, майже не знайшов відображення в українській історіографії, як радянській, так і періоду незалежності. Водночас російська історіографія час від часу приділяла увагу Міуському повстанню 1820 р., яке відоме в літературі також під назвами Донського повстання, Донського руху, Міуського руху або Мартинівського бунту [1; 2; 3; 7; 12]. Найбільш вичерпно воно було висвітлене у працях І. І. Ігнатович [1; 2; 3; 4]. Попри це, поза увагою ледве не всіх дослідників, випадково чи ні, залишились етнічні аспекти розглядуваних подій, які, на наш погляд, мають принципове значення в кількох сенсах, зокрема для розуміння етноісторичних процесів колонізації Північного Приазов'я. З огляду на це, а ширше – на необхідність актуалізації досліджень східноукраїнських теренів, зокрема і тих, що входили до складу Міуської (Таганрозької) округи Землі / Області Війська Донського (ЗВД / ОВД) і вже давно «приватизовані» російською історичною наукою при пасивному спостереженні за цим українських істориків і краєзнавців, – пропонуємо сюжет, покликаний повернути до українського історичного дискурсу та відродити в історичній пам'яті важливі події 200-річної давнини, що є невід'ємною складовою героїчної історії українського народу та його багатовікової боротьби за свою незалежність.

Донське повстання 1820 р. було наймасштабнішим селянським рухом від часів Пугачовщини до скасування кріпацтва, який, розпочавшись ще влітку 1819 року на Салі, перекинувся на Донське правобережжя, охопивши всю Міуську й частину Донецької округ, а дещо згодом – суміжні з ними Ростовський, Слово'яносербський і Бахмутський повіти Катеринославської губернії. В ньому брали участь близько 45 тис. селян із 256 селищ. Основним вогнищем повстання була Міуська округа, де ним було охоплено 170 селищ (89 % від повсталих донських) з населенням 30 тис. селян, тобто 85 % донських повстанців [2, 219–222; 4, 322, прим. 2]. До придушення повстання було залучено чималу кількість військ: Симбірський піхотний, 5 донських козацьких полків (Отаманський, п-ка Ісаєва, п/п-ків Кирпичова і Поздєєва, військового старшини Каршина), 2 ескадрони лейбкозацького і 4 ескадрони Маріупольського гусарського полків, кінна артилерія [2, 198–199, 202; 18, 240, 266, 269, 286]. Придушенням повстання безпосередньо керував представник Олександра I на Дону, голова комітету про облаштування війська Донського генерал-ад'ютант О. І. Чернишов.

Глибинна й основна причина повстання 1820 р. полягала у прихованому, повзучому процесі закріпачення селян [13, 13], яке на Донщині розпочалося піз-

ніше за регіони Європейської Росії. Першими кроками до закріпачення були перепис малоросів 1763–1764 рр. і «Наставляння» коменданта фортеці Святого Дмитрія Ростовського генерала Потапова 1766 р., яким заборонявся перехід малоросіян від одного власника до іншого. Офіційним же закріпаченням став указ Павла I від 12 грудня 1796 р., що забороняв самовільні переходи селян Донщини та південних губерній, записаних після V ревізії за поміщицькими слободами часто обманом, без їхньої згоди та відома, внаслідок чого багато з них навіть після VII ревізії вважали себе вільними, нерідко перебуваючи в очікуванні офіційного підтвердження цього [1, 102; 2, 103, 104–105; 4, 327; 15, 72]. Тобто процес закріпачення донських селян, що тривав від другої половини XVIII ст., завершився ближче до 20-х років XIX ст., коли приписаних за козацькою старшиною та поміщиками малоросіян прирівняли до приватновласницьких кріпаків, які на Донщині зазвичай були великоросійського походження [13, 17, 18]. Супутньою причиною Донського повстання 1820 р. було посилення експлуатації селян, особливо помітне протягом 10-х років XIX ст., а також деякі інші чинники [1, 99–100; 2, 99–117; 4, 324–325; 13, 14, 17–18].

Приводами до селянського руху стали рескрипт імператора Олександра I від 10.12.1819 р. до військового дворянського депутата генерал-лейтенанта Карпова 2-го щодо жорстокого ставлення донських поміщиків до своїх селян, а також «відношення» № 19 від 2.1.1820 р. військового отамана Денисова до того ж генерал-лейтенанта Карпова 2-го, в якому викладався зміст означеного рескрипту і пропонувалося переконати поміщиків дотримуватися законності стосовно селян. Обидва документи, разом з деякими іншими всевишніми й сенатськими указами, швидко стали надбанням широких мас донського селянства, переписувалися (часто з упередженням редагуванням), тиражувалися і поширювалися ним, трактуючись при цьому винятково в сенсі визволення їх від кріпацтва, особистої залежності від поміщиків та звільнення від панщини [2, 71–74, 106–114; 18, 225–226, 239, 248–251]. Стрімке поширення цих переписних копій в деяких розшукових начальствах Донщини стало каталізатором до масової непокори та виступів селянства проти своїх власників.

Хронологічно події Міуського повстання охоплювали період від квітня до кінця червня 1820 р., хоча перші його вогники перекинулися сюди із Салу ще в другій половині січня [2, 152, 154, 166–196]. У суміжних повітах Катеринославської губернії повстання мало свою хронологічну динаміку: Ростовський – хвилеподібно від лютого до 2 липня, Бахмутський – від початку червня до 22 червня, Слов'яносербський – від середини червня до 24 червня. Двома головними осередками селянського руху стали найбільші слободи Міуської округи – Мартинівка (де події тривали протягом 11 квітня – 19 червня), яка об'єднала навколо себе 60 повсталих селищ і де часом збиралося від 5 до 20 тисяч селян, а також Дмит-

рівка (17 травня – 26 червня), з якою координувалися 28 населених пунктів і де збиралося від 2,5 до 5 тисяч повстанців [2, 177–178, 199, 202; 18, 245, 288]. Загалом тривалість повстань в різних 43 населених пунктах Міуського начальства коливалася від 20 днів до 2 місяців [2, 210, прим. 2]. Не занурюючись наразі в перебіг подій, доволі детально описаний в монографії І. І. Ігнатович [2, 149–196], відзначимо, що лише завдяки залученню військ зрештою селянський рух, крок за кроком, слобода за слободою, було придушено як у Міуській окрузі ЗВД, так і суміжних повітах Катеринославської губернії, чим урядові сили запобігли поширенню *«духу вільнодумства і непокори»* на сусідні терени. Натомість особливо наголосимо, що повсюдно після упокорення селян лише одиниці з них висловлювали каяття, що відверто обурювало генерал-ад'ютанта Чернишова: наприклад, 8 чоловік із 4–6 тис. у Мартинівці, не більше 20 із 1–2,5 тис. у Дмитрівці, 19 – на всі слободи по Салу, тоді як решта учасників *«були зовсім зятими у своїй помилці»*, *«залишались у тій самій завзятості»* або *«залишилися нерозкаяними і настільки запеклими, що ... від наміру свого не відступили»* [2, 01, 202; 18, 226, 243–245, 249–250, 258, 283].

Придушення повстання в найбільших слободах завершувалося кількадевною роботою там тимчасової слідчої і судової комісії, безпосередньо очолюваної дійсним статським радником В. Болгарським і під загальним головуванням Чернишова, яка допитувала учасників і свідків, визначала головних *«призвідників»*, *«збурювачів»*, *«начальників»* і *«ватажків»* повстання. Водночас віце-губернатор В. Шеміот, з огляду на об'єктивну тривалість в часі законної процедури засудження і покарання причетних до повстання селян Катеринославщини і за необхідності *«не терпящего времени случая поспешного и примерного наказания»*, звертався до О. Чернишова й керуючого міністерством внутрішніх справ із проханням дозволити прискорити цю процедуру шляхом передачі призвідників і найбільших винуватців збурювань донській тимчасовій комісії, що працювала по сусідству [19, 352]. Втім, ця ініціатива не була доведена до логічного завершення і вироки селянам катеринославських повітів виносив звичайний суд [2, 210, прим. 3]. Згідно з документами загалом по Міуській окрузі слідчо-судовою комісією Чернишова було притягнуто 318 селян із 82 населених пунктів (41 слобода, 38 селищ, 2 *«деревні»*, 1 хутір), що належали 72 поміщикам, із яких 217 селян було піддано тілесним покаранням: 6 чоловік (5 мартинівських і 1 дмитрівський) – батогом від 15 до 50 ударів, 150 (із 42 різних селищ) – плітьми від 10 до 50 ударів, 61 (з 30 селищ) – різками від 10 до 40 ударів. З решти 101 селянина – 3-х було передано звичайному суду, а 98 – були звільнені від покарання навіть т. зв. *«домашнім чином»* – різками або плітьми (через молодість, старість або покаяння), лише 28 із них були піддані *«духовному каяттю»*. Але найактивнішим учасникам повстання, окрім тілесного покарання, тимчасова комісія присудила: 6-ьом битим батогом – каторжні роботи в Нерчинську, 18 – висилку на

поселення до Сибіру (Іркутська губернія), 3 – відправку в солдати до Сибірського корпусу, 66 – примусові роботи терміном від півроку до 2 років на Луганському ливарному заводі. Красномовними є також дані щодо вікового складу найбільших призвідників та керманичів повстання, покараних засланням до Сибіру: до 40 років – 25 %, від 41 року і старше – 75 %; найстарші серед них мали вік 73, 74 і навіть 84 роки [2, 203–210, 262–263; 18, 267, 278, 285, 289]. Відверте переважання серед них чоловіків зрілого й похилого віку пояснюється тим, що саме вони, як старійшини слобід, зазвичай очолювали або були серед керівників повстанців [2, 150, 170]. Виконання вироків тимчасової комісії здійснювалося невідкладно, протягом кількох днів, щоби каральні езекуції або рух етапу до Сибіру крізь численні донські селища, як писав О. Чернишов імператору, *«справив глибоке й саме корисне враження»* на глядачів [18, 286].

На тлі певних результатів із дослідження Міуського повстання, пов'язаних насамперед з працями І. Ігнатович, варто відзначити, що ця наукова тема не може вважатися вичерпаною, особливо з урахуванням тієї обставини, що масив залучених дослідницею архівних документів був опрацьований лише крізь призму поставлених історикинею задач і є здебільшого неопублікованим. Місце їхнього перебування донедавна залишалося нам невідомим через проблематичність визначення долі базового масиву використаних І. Ігнатович документів колишнього ЛВЦІА (рос. ЛОЦІА) – Ленінградського відділення Центрального історичного архіву, фонди якого кількаразово трансформувалися через перетворення ЛВЦІА у ВІА (Військово-історичний архів у Ленінграді, 1934 р.), потім у ЦВІАЛ (Центральний Військово-історичний архів у Ленінграді, 1938), далі у ленінградську Філію ЦДВІА СРСР (Центральний державний військово-історичний архів, 1941) і нарешті ліквідацію філії та переміщення її фондів до Москви (1955–1958)¹.

Серед багатьох аспектів Міуського повстання 1820 р., що досі залишалися поза увагою науковців, є етнічний чинник, який традиційно не хочуть помічати російські дослідники, а слідком за ними випускали з поля зору й українські історики. Полягає він у тім, що терени Північно-Східного Приазов'я, які входили в розглядуваний час до складу Міуського розшукового начальства, а згодом стали Міуською округою ЗВД / ОВД, за виразом знаного російського науковця В. Кабузана [7, 132], являли собою *«українську етнічну територію»*. З таким твердженням повністю перегукується висновок ще одного російського дослідника, згідно з яким *«західна частина ОВД представляла собою вкрай специфічну територію, історично малоросійську за етнічним складом»* [10, 274]. Саме Міуська округа серед решти донських, за даними В. М. Кабузана, виділялася своїм 100%-м українським населенням від III до VII ревізії (1762–1816 рр.) зі збереженням абсолютного домінування українців у подальшому, що зафіксовано даними VIII–

¹ Неабияку допомогу у справі пошуку та ідентифікації документів колишнього ЛВЦІА надала авторові історична публіцистка і генеалогиня О. Молякко-Висоцька, якій автор висловлює щирі вдячності.

Х ревізій: відповідно, 88,9 %, 99 %, 97,5 % [5, 132, 186, 430, 472, табл. 3, 22]. Лише масове переселення росіян протягом другої половини XIX – початку XX ст. понизило частку українського населення Таганрозької округи ОВД до 61 % в 1897 і 1917 рр. [7, 534, табл. 46] з деяким її підвищенням на 1923 р. – 72% [10, 274]. При всій повазі до В. Кабузана, як науковця, маю відзначити, що наведену ним статистику не варто абсолютизувати, зокрема в частині винятково української (100%-ї) приналежності населення Міуської округи, особливо для періоду VII ревізії, про що ми особисто можемо судити на підставі роботи з ревізійними казками деяких населених пунктів (слободи Амвросіївка, Дмитрівка і Троїцьке, селища Грузьке і Дібрівське), в яких переважаюча українська маса приписних селян доповнюється незначною часткою кріпаків великоросійського походження, винятково з яких, до речі, поміщики набирали собі дворових². Натомість, в основі своєї статистика з праць В. Кабузана адекватно і доволі точно відбиває відповідні тенденції, зокрема стосовно абсолютного переважання українського населення в західній частині ЗВД / ОВД. Для зіставлення даних можна звернутись і до підрахунків, нехай хронологічно та географічно обмежених, що наводяться І. І. Ігнатович, згідно з якими «малоросійська» частка серед селянства окремих районів Донщини, в періоди між IV та VI ревізіями, складала від 82 % до 98 % [2, 101, табл.].

Наведена статистика переконливо засвідчує, що Міуське селянське повстання 1820 р. просто не могло бути іншим, як повстанням українського населення. Проте цей беззаперечний факт традиційно залишався поза увагою радянської та російської історіографії, як наукової, так і краєзнавчої. Винятком є лише монографічне дослідження І. Ігнатович, що побачило світ ще в міжвоєнний період, в якому авторка наголошувала на тому, що документи про повстання 1820 р. віддзеркалюють *«переважно український склад»* його учасників і *«цей національний склад донського селянства мав важливе значення для розвитку й характеру донського руху»*, оскільки *«українці особливо чутливо ставились до кожного посилення економічного і правового гніту, до позбавлення їх особистих прав»* [2, 105–106]. Навпаки, *«в донському русі великоросійські селяни брали порівняно малу участь: вони або не приєднувались до нього, або примикали в самий розпал його. Причина цього явища криється, вірогідно, в тому, що для великоросійських селян кріпосна залежність не була новим явищем, як для більшості українців»* [2, 101–102]. Показово й те, що в одному зі списків покараних за непокору своїм поміщикам селян 50 були українцями і лише 2 – «великоросіянами» [2, 208, прим. 1]. Навіть більше, відомі випадки, коли великоросійські селяни виловлювали бунтівних українських селян і повертали їх власникові, як це траплялося у слободі Ровенецькій поміщиці Орлової [2, 169]. Натомість від цих об'єктивних

² Опрацювання ревізійних казок Міуської округи ЗВД стало можливим завдяки сприянню генеалога Сергія Фазульянова, якому автор висловлює глибоку вдячність.

фактів і наголосів ранньої монографії (1937 р.) майже нічого не залишилось у повоєнних публікаціях І. Ігнатович [3, 66–67; 4, 322–351]. Саме така, позаетнічна, оцінка повстання була притаманна практично всій радянській історіографії [5, 17, 135, 824, 895; 6, 14, 155, 372, 666; 9, 63–68; 19, 53–54; та ін.]. Ба більше, ще в довоєнній радянсько-українській літературі в оцінці повстання 1820 р. намітилася дивна диференціація між селянами Міуської округи ЗВД і східних повітів Катеринославщини. Оскільки ці повіти називались «Україною» (вочевидь, з огляду на кордони утвореної через 100 років УРСР) і, природно, ототожнювались з українським населенням, то селяни Приміусся автоматично сприймалися як росіяни, адже асоціювались з теренами майбутньої РРФСР [21, 53]. А деяким російським дослідникам взагалі не до вподоби прийшовся висновок І. Ігнатович щодо української, а не російської етнічної забарвленості Міуського повстання, який оцінювався як тенденційний і непослідовний [14]. Але найбільш обурливим видається легковірний і водночас меншовартісний підхід авторів деяких українських підручників часів незалежності, які характеризують Донське повстання 1820 р. як рух насамперед російських, а вже потім українських селян [8, 134; 16, 52; 17].

Доволі красномовними щодо розглядуваного аспекту є прізвища самих учасників повстання. На превеликий жаль, іменні списки засуджених і покараних за участь у повстанні селян залишилися неопублікованими, а на сьогодні для нас є недоступними (сподіваємося, тимчасово). Натомість у деяких публікаціях згадуються прізвища «найвинніших призвідників» повстання та «найревніших товаришів основних збурювачів» [2, 179–180, 203–204, прим. 1, 208–209, прим. 1; 18, 255–259], які доповнюємо виявленими нами за відповідними записами в казках VIII ревізії: *слобода Мартинівка* – Дмитро Міщенко (Грушевський-Гугнявий), його дружина Марфа і брати Єфрем та Федір Міщенки, музика Галушка, Тимофій Гречка, Сава Зюбаченко, Тимофій Кузьменко, Родіон Малюженко, Пантелій і Федір Марченки, Григорій Недодай, Влас Резниченко, Петро Саганенко, Михайло Світлицький, Максим і Омелян Стрикици, Яким Балясников (Горащенко), Петро Білоусов, Михайло Бондарев, Микола Колесніков, Федір Коновалов, Ієвлей Лукашов; *слобода Дмитрівка* – Петро Вернигора, Гаврило Недодай і його сини Трохим³ та Савостян, Йосип Оковитий, Антон Сапицький, Герасим Лавре-

³ Гаврило Якович Недодай (1746 – † після 1820) і Трохим Гаврилович Недодай (1783 – † 29.5.1859) є моїми прямими прасурами, відповідно, у 8 і 7 коліні по гілці бабусі з батькового боку, коріння якої документально фіксується в слободі Дмитрівці наказного отамана Війська Донського Дмитра Івановича Іловайського (наразі однойменне село Шахтарського р-ну Донецької обл.) щонайменше від 4 ревізії 1782 р. [12, 84 зв]. Вочевидь, місцеві витоки цього роду є значно давніші, на що натякають фольклорні джерела, а саме виявлена І. М. Захарченком на Міусщині легенда про січового маляра козака Недодая, який написав герб Кальміуської паланки [11]. Як «одного з дмитрівських вожаків» [2, 181, прим. 1], Гаврила Недодая було вислано на поселення до Іркутської губернії. Через старість (73 роки) його, разом з іншим засланим до Сибіру дмитрівським ватажком Антоном Сапицьким (74 роки), було звільнено від тілесного покарання [2, 209, прим. 1, 262; 18, 289]. Трохима Недодая було покарано 40 ударами пліткою та 1 роком робіт на Луганському казенному заводі з поверненням на попереднє поселення, а Саву Недодая – 40 ударами пліткою [20, 73 зв].

нов, Кузьма Плужников; *селище Дібрівське* – Микола Колесников. Переважна більшість прізвищ є українськими, деякі мають зрусіфіковану форму (явище типове), але в документах всі ці люди записані малоросійськими селянами. Увесь наведений фактаж переконливо доводить суто українське етнічне забарвлення Міуського селянського повстання 1820 р., що має бути чітко зафіксовано в історіографії.

У світлі зрушень, що відбуваються в українській історичній науці часів незалежності, зміни акцентів у дослідженнях, підвищення уваги до питань історичного краєзнавства, оцінки подій і процесів крізь призму людського й персонального виміру, а також в умовах перманентної російської інформаційної агресії, вивчення цієї та пов'язаної з нею тем, зокрема присвячених залюдненню, освоєнню та історії східноукраїнських етнічних теренів протягом XVII–XIX ст., зокрема і тих, що потрапили до складу Земель / Області Війська Донського, набуває неабиякої академічної та прикладної актуальності.

Підбиваючи підсумок, маємо наголосити на всій очевидності факту, що Міуське повстання 1820 р. було наймасштабнішим антикріпосницьким рухом у дореформеній Російській імперії після Пугачовщини, рушійною силою якого виступало саме українське селянство, що мешкало на східних теренах свого основного етнічного ареалу. Ця значуща подія, яка ледве не розчинилась в історичній пам'яті українців і яка практично випала з поля зору української історичної науки, потребує подальшого ретельного дослідження й популяризації, що зараз об'єктивно ускладнюється недоступністю джерел, зосереджених у кількох російських архівах. Як би там не було, але ця знакова і значуща подія має бути вписаною до славетної та водночас трагічної історії українського народу.

Джерела та література

1. Игнатович И. Из истории движения крепостных крестьян на Дону (1818–1820). *Историк-марксист*. 1935. № 2–3(042–043). С. 99–121.
2. Игнатович И. Крестьянское движение на Дону 1820 г. Москва: ГСЭИ, 1937. 268 с.
3. Игнатович И. Крестьянские волнения первой четверти XIX века. *Вопросы истории*. 1950. № 9. С. 48–70.
4. Игнатович И. И. Крестьянское движение в России в первой четверти XIX века / [под ред. и с предисл. акад. Н. М. Дружинина]. Москва: Соцэкгиз, 1963. 466 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Донецька область. Київ, 1970.
6. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Луганська область. Київ, 1968.
7. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва: Наука, 2006. 658 с.

8. Калініченко В. В., Воронянский О. В. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення: навчальний посібник. Харків: Оберіг, 2011. 440 с.
9. Наш край. Документы по истории Донской области XVIII – начала XX вв. Ростов-н/Дону, 1963. 576 с.
10. Перетятко А. Ю. Русские и украинцы на территории Области Войска Донского в 1763–1917 гг.: предыстория раздела Донецкого и Таганрогского округов между РСФСР и СССР. *Русская старина*. 2015. Т. 4(16). С. 258–282.
11. Приходченко К. Легенди, перекази і бувальщини Міюської України. URL: http://www.kozatstvo.net.ua/ua/publications/uk_r.php?d=a&i=2636
12. Ревизская сказка Войска Донского генерал-майора Дмитрия Ивановича Иловайского слободы Дмитриевки 1795 года августа 25 дня. ДАРО. Ф. 301. Оп. 24. Спр. 877. Арк. 77–135.
13. Ревин И. А. Крестьянство Дона и Приазовья в дореформенный период (вторая половина XVIII в. – 1861 г.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Новочеркасск, 2005. 25 с.
14. Ревин И. А. Крестьянство Дона и Приазовья в дореформенный период (вторая половина XVIII в. – 1861 г.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Новочеркасск, 2005. 227 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/krestyanstvo-dona-i-priazovya-v-doreformennyi-period-vtoraya-pоловина-xviii-v-1861-g>
15. Ревин И. А. Коренное крестьянство Дона в дореволюционной историографии. *Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*. 2008. № 6. С. 69–74.
16. Рибалка І. Історія України. Частина 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року: [підр. для іст. фак. вищих навч. закладів]. Харків: Основа, 1997. 480 с.
17. Саржан А. О. Історія України: навчальний посібник. Донецьк: ДонНТУ, 2008. 434 с.
18. Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива Собственной его императорского величества канцелярии / под ред. Н. Дубровина. Вып. 9. С-Петербург: Гос. тип., 1897. 475 с.
19. Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. Київ: Наук. думка, 1978. 536 с.
20. Список именной крестьянам осужденным во Временной комиссии, учрежденной господином генерал-адъютантом Чернышевым по предмету усмирения неповинующихся помещикам своим крестьян на землях Войска Донского поселенных. Июля 15 дня 1820 г. РДВИА. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 692. 122 арк.
21. Ястребов Ф. Нариси з історії України. Вип. VIII: Україна в першій половині XIX століття. Київ: АН УРСР, 1939. 276 с.

СЕКРЕТИ УСПІХУ ПОЛЬСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Шандра Ірина

Як приклад успішного польського підприємництва на українських землях у пореформений період проаналізовано підприємницьку діяльність директора-розпорядника Дніпровського металургійного заводу Ігнатія Ясюковича. Завод діяв настільки ефективно, що став хрестоматійним зразком вдалого промислового проєкту, а Ігнатій Ясюкович – втіленням «справжнього підприємця», прообразом майбутніх топменеджерів.

Ключові слова: Ігнатій Ясюкович, Дніпровський металургійний комбінат (м. Кам'янське, Дніпропетровська область, Україна), підприємництво.

Вражаючий успіх промислових справ Ігнатія Ясюковича наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., на жаль, не зробив його постать загальновідомою як у суспільній пам'яті, так і в науковій літературі, напевно, ілюструючи східну мудрість, що «повноводна річка тече тихо». На шпальтах періодичних видань підвищена цікавість до «вправного поляка в Подніпров'ї» з'явилася тільки в 1913 р. і мала ювілейний характер: цього року і м. Кам'янське, і весь промисловий світ святкували 25-річчя підприємницької діяльності Ігнатія Ігнатовича. І було що святкувати: найуспішніший в імперії металургійний завод, безліч створених соціально-культурних, освітніх і духовних закладів, активна громадська діяльність, авторитетність у торгово-фінансових колах усієї Європи – про це писали і варшавський журнал «Przegląd Techniczny» [6], і харківське «Горно-заводское дело» [3], і петербурзька «Промышленность и торговля» [4].

Будівництво Дніпровського заводу, до керівництва якого було запрошено Ясюковича, здійснювалося «Південно-Російським Дніпровським металургійним товариством». Останнє було створено в травні 1886 р. шляхом об'єднання «Товариства Варшавського сталеливарного заводу» і бельгійської компанії «Cockerill»; основний капітал складав аж 5 млн руб. [5, 627]. За рішенням ради акціонерів металургійний завод було перенесено з-під Варшави до с. Кам'янське українського Подніпров'я з робітничими кадрами й основним обладнанням [7, 209].

За короткий час Дніпровський завод став одним з найбільших на той час металургійних підприємств на українських землях. Уже на третій рік роботи завод отримав 10 % чистого прибутку, а в 1897 р. дивіденди на акції були виплачені в розмірі 40 %. На 1914 р. підприємство було найбільшим металургійним заводом імперії, виробляло 13–14 % усього чавуну, сталі й прокату; основний капітал товариства збільшився до 15 млн руб. [5, 628].

Іноземні інвестори були приголомшені таким рівнем виробничої потужності і прибутковості підприємства. На знак безмежної довіри європейських діло-

вих кіл І. Ясюкович був відзначений бельгійською «зіркою короля Леопольда II» (травень 1913 р.) [4, 326].

Вправно формуючи кваліфіковані й постійні кадри заводських працівників, Ігнатій Ясюкович з величезною мудрістю й розсудливістю підходив до цього питання. Кількість працівників з року в рік зростала в геометричній прогресії: 1894 р. – 3,6 тис. осіб, 1895 р. – близько 5 тис., 1917 р. – понад 13 тис. За національною ознакою: 27 % – поляки, 15 % – українці, 3 % – німці і французи. Із загальної кількості робітників 2/3 становили сімейні, що свідчило про сталий характер робітництва, нижчий рівень сезонної і виробничої міграцій, меншу схильність до агресії і страйкового руху. Село Кам'янське з часом перетворилося на поселення чисельністю 40 000 мешканців (1915 р.) [4, 629].

Соціально-культурне забезпечення працівників на Дніпровському заводі мало високий рівень. За ініціативою І. Ясюковича на підприємстві була відкрита зразкова школа (1 800 дітей робітників). Крім того, діяли православна церква (одна з найбільших на той час у Катеринославській губернії – Свято-Миколаївська), католицький костел у готичному стилі, лютеранський молитовний дім, заводська лікарня (30 ліжок). Також при заводі були створені: товариство споживачів; заводський клуб для спілкування службовців; кращий в імперії яхт-клуб товариства гребного плавання; гімнастичний клуб і товариство любителів полювання; народна аудиторія для підвищення рівня освіти робітництва; заводські оркестри камерних і духових інструментів (утримання складало близько 15 тис. руб. на рік) та бібліотека (понад 7 тис. томів книг і журналів) [3, 7377]. Ці ініціативи Ясюковича викликали жвавий відгук суспільства, а він сам отримав визначення «провідника гуманних основ у важкому трудовому житті» [4, 325].

Масштаб справ Ясюковича вражав як сучасників, так і продовжує дивувати всі наступні покоління. Як про «першого канцлера металургії» писав про Ігнатія Ясюковича варшавський тижневик «Przegląd Techniczny» (за 1913 р.) [6, 642]: настільки значною була промислова діяльність і авторитетною думка в цих питаннях Ігнатія Ясюковича. Серед українських краєзнавців є ті, які називають його «українським Генрі Фордом» [2], підкреслюючи цим швидкість і успішність його проєктів, а Подніпров'я на зламі XIX – XX ст. – «українською Бельгією» [1], так багато тут зустрічалось іноземних інженерів, інвесторів, капіталів, машин, технологій і проявів європейської толерантності.

Джерела та література

1. Виставка «Катеринославщина – «Українська Бельгія» (бельгійці на Катеринославщині напр. XIX – поч. XX ст.): <http://www.museum.dp.ua/belgium.html> (дата звернення: 10.08.2022).

2. Ігнатій Ясюкович: український Генрі Форд: <https://mistaua.com> (дата звернення: 01.10.2022).
3. Игнатий Игнатьевич Ясюкович. *Горно-заводское дело*. 1913. № 24. С. 7376–7377.
4. Чествование И. И. Ясюковича на Каменском заводе. *Промышленность и торговля*. 1913. № 19. С. 325–326.
5. Шандра И. Днепровский завод Южно-Русского Днепровского металлургического общества. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: энциклопедия*: в 3-х т. Т. 1. Москва: РОССТЭН, 2014. С. 627–629.
6. Ignacy Jasiukowicz (do powodu XXV-lecia pracy w Towarzystwie Dnieprowskiem). *Przegląd Techniczny*. 1913. № 49. S. 641–642.
7. Borysiewicz M. The Economic Achievements of Polish Diaspora in Manchuria and Inner Mongolia, 1898–1936. *Res historica*. 2019. № 47. S. 197–223.

ГРОМАДСЬКІ ІНІЦІАТИВИ З ВІДБУДОВИ ГАЛИЧИНИ У ЧАСИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Пятницькова Ірина

Наукова розвідка присвячена проблемі відбудови західноукраїнських земель після російської окупації регіону восени 1914 р., планам та проєктам щодо її реалізації. Звернення до цього аспекту історії України має практичне значення і може слугувати корисним досвідом у сучасних планах щодо відбудови України.

Ключові слова: *Перша світова війна, відбудова, «Сільський господар».*

Сучасна російська війна проти України принесла з собою болісні людські, матеріальні та духовні втрати. Водночас продемонструвала стійкість українських державотворчих традицій, високий рівень національної самосвідомості, єдність українського народу в боротьбі за незалежність та демократичні принципи. Вже зараз у суспільстві розгортається дискусія щодо відбудови України. На жаль, цей досвід не є новим для нашої держави, яка вже мала практики післявоєнної відбудови.

Наукова розвідка спрямована на вивчення досвіду відбудови західноукраїнських земель у часи Першої світової війни. Звернення до цього локального виміру зумовлено тим, що саме цей регіон зазнав значних руйнацій у період російської окупації, з осені 1914 р. до літа 1915 р., та характеризувався високим ступенем самоорганізації, наявності громадських ініціатив із відбудови регіону.

Галичина, Північна Буковина зазнали значних руйнувань під час окупації регіону російськими військами у 1914 р. Ще більшими вони були під час їх від-

ступу. У червні 1915 р. російське командування дало наказ, згідно з яким залишена територія «повинна бути перетворена на пустелю, тобто звільнена як від населення, так і від усього, що могло становити для ворога певну цінність» [7, 275]. Почалося масове примусове виселення людей, особливо чоловіків від 17 до 45 років, а також вивезення або знищення продовольчих запасів включно з посівами зернових культур. Реквізиції підлягали всі харчові продукти і сільсько-господарський реманент. Все, що неможливо було вивезти, наказувалося знищити або привести в непридатний стан.

За даними І. Р. Береста, станом на 1917 р. у Галичині вціліла лише третина лісопильних заводів, 170 млинів із 1 500 тих, які діяли до війни. В районі Борислав–Тустановичі–Дрогобич російські війська спалили всі нафтосховища і всі нафтові вишки. Практично перестало працювати промислове виробництво у Західній Волині. Значна частина його обладнання була демонтована і вивезена вглиб Росії, інша зруйнована під час бойових дій. Значних збитків зазнало сільське господарство краю [1, 13–14].

Суттєвих руйнувань зазнав житловий фонд регіону. За даними С. А. Макаруча, на 1918 р. лише у Східній Галичині було спалено 530 тис. будинків [6, 138]. «Мешканці тих сіл живуть донині вже другий рік в ямах, землянках, пивницях та ровах стрілецьких... Серед тих обставин ... мусів прямо вибухнути в тих селах тиф плямистий» [6, 138]. Лише в одному Зборові від пожеж та артилерійських обстрілів було знищено майже 90 % житлових будинків. У багатьох місцевостях вогонь знищив споруди шкіл, читальні товариства «Просвіта». Майже в кожній парафії будівлі церков були пошкоджені, а в 64-х зруйновані повністю [1, 15]. Значних втрат зазнав центр регіону – Львів. Зруйнований був Львівський вокзал, пограбовані – Академічний будинок Наукового товариства ім. Шевченка, Національний музей.

Російська окупація регіону тривала до червня–липня 1915 р. Проте обговорення питань відбудови почалося задовго до цього часу. Ініціативи з відбудови краю належали українській громаді. Питаннями її організації займалася Головна Українська Рада, яка під час російської окупації Галичини перебувала у Відні. При організації як краєвий відділ діяло товариство «Сільський господар», яке очолював Є. Олесницький. До його функцій належало вивчення ситуації з масштабами руйнувань та першочерговими потребами українського населення, направлення шляхів та механізмів відбудови, звернення до уряду з метою привернення уваги до цього питання та активізації діяльності щодо відбудови [4, 142].

При товаристві «Сільський господар» була створена технічна комісія для відбудови українських осель під проводом радника будівництва Макса Черника. Результатом діяльності комісії стало формування до австрійського уряду звернення з першочерговими потребами регіону, до яких належали: доставка продук-

тів, посівних матеріалів, худоби, звільнення полів від окопів та інших військових укріплень, відбудова державним коштом зруйнованих будинків, пришвидшення виплат за конфісковану в мобілізаційних цілях худобу та майно, надання безкоштовного проїзду залізницею [4, 143].

За відповідною домовленістю з австрійським урядом останній брав на себе зобов'язання відбудувати знищені війною будинки та господарські споруди. До часу їх відновлення влаштувати тимчасові бараки. Було домовлено, що подальша і остаточна відбудова має бути реалізована вже після завершення війни. За домовленістю з урядом планувалося створити Центральний комітет для господарської відбудови Галичини. До його складу мали увійти представники уряду. Пізніше відповідні комітети планували створити на рівні повітів під проводом старост, за участі представників місцевого українства [4, 144].

Технічна комісія «Сільського господаря» розробила рекомендації щодо архітектурних принципів відбудови краю. Вони були оформлені у виданнях «Відбудова знищених сіл» (Відень, 1915) та «Відбудова знищених осель в Східній Галичині» (Львів, 1916). Видання містили типові плани та проєкти, що мало спростити працю будівельників. Автор другого видання, архітектор А. Лушпінський, наголошував на необхідності дотримуватися місцевих традицій забудови. Водночас наголошував на проблемах сучасних йому будинків, що потребували виправлення. До них автор відносив низькі стелі в кімнатах; маленькі вікна, що не відкривалися і через які до помешкань потрапляло мало світла; заглиблення хат у землю; утримання худоби в помешканнях. Все це призводило до поганої циркуляції свіжого повітря у помешканні, його сирості та ставало причиною хвороб. При плануванні відбудови житла пропонувалося дотримуватися таких порад: вживати заходів для захисту від вологості, робити відводи води з дахів; кімнати планувати більшими з вищими стелями, більшими робити вікна з можливістю їх відкривати; північну сторону будинків посилювати; на підлогу стелити цеглу замість землі, а дах вкривати соломною замість популярної металевої дахівки, яка взимку додавала холоду, а влітку – спеки [3, 1–16].

Після звільнення краю Крайова центральна відбудова почала діяти при намісництві у Львові у вересні 1915 р. [5]. У липні 1916 р. українські товариства Галичини за участю віденського будівельного товариства «Уніон» заснували у Львові спілку для відбудови знищених війною громадських і приватних будівель, яку очолив К. Левицький [5].

Питанням відбудови українських економічних, культурних і просвітніх організацій Галичини було присвячене спільне засідання представників українських товариств «Просвіта», «Сільський господар», яке відбулося 29 січня 1917 р. [5].

Проте відбудова була ускладнена тим, що відбувалася в умовах продовження війни. Негативний вплив на її запровадження мали природні лиха, епіде-

мії тифу, віспи, іспанки. У регіоні відчувалася нестача будівельних матеріалів, палива. На ринках і базарах процвітала спекуляція [1, 16]. Значною мірою процес відбудови залежав від позиції місцевої влади, рівня її комунікації та взаємодії з населенням [2, 3]. К. Левицький у своїх спогадах критикував австрійську владу за низькі темпи відбудови: «Навіть не постаралися достаточо про це, щоби в спалених селах побудувати захисти на наближаючуся зиму» [3, 247].

Однак українці, як зараз, так і в умовах Першої світової війни, демонстрували високий рівень активності, єднання, готовності до відбудови краю не лише до довоєнного рівня, а краще того, з урахуванням сучасних архітектурних тенденцій та досягнень.

Джерела та література

1. Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009. 23 с.
2. Відбудова Буковини. *Слово*. 1915. № 72. 22 червня.
3. Лушпинський А. Відбудова знищених осель в Східній Галичині. Частина II. Українська загорода простих хат і будинків господарських. Львів, 1916. 16 с.
4. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Львів: Друкарня ОО Василян у Жовкві, 1928. 298 с.
5. Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. Статті про Львів URL: <https://map.lviv.ua/statti/mazur.html> (дата звернення: 09.09.2022).
6. Макарчук С. А. Українська Республіка галичан. Львів: Світ, 1997. 190 с.
7. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття). Київ: Вид-во «Арії», 2017. 320 с.

СПОГАДИ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ДОНБАСУ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Отземко Олена

Зроблено аналіз мемуарних свідчень українських військових, що брали участь у воєнних діях на території Донбасу в 1918 р. На їхньому прикладі показано інформаційний потенціал спогадів як чинника історичної пам'яті про національно-визвольну боротьбу часів Української революції 1917–1921 рр. у регіоні.

Ключові слова: спогади, історична пам'ять, Українська національна революція, українська армія.

Реалії російсько-української війни загострюють проблеми історії Донбасу, його місця в історії України, чинників формування історичної пам'яті регіону. Стереотипи щодо «російськості» Донбасу особливо живучі для періоду Української національної революції 1917–1921 рр. Тавро «більшовицький Донбас» (все одно, що російський) міцно закріпився в історичній і колективній пам'яті населення.

Дискусійним це питання залишається і в сучасній українській історіографії. З одного боку, маємо твердження, що на теренах Донбасу всі питання, що виникали в контексті діяльності українських національних урядів протягом 1917–1921 рр., «не мали тієї міри актуальності, як на решті території України» [2, 124]. З іншого – краєзнавці у своїх розвідках наголошують, що мешканці нинішніх Донецької та Луганської областей брали участь в усіх етапах національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр., що процеси Української революції відбувалися безпосередньо на теренах регіону, звісно, маючи при цьому свою специфіку [3, 3–4]. Останніми роками стають відомі імена багатьох уродженців Донбасу, що долучилися до національної визвольної боротьби, зокрема, учасника бою під Крутами, артилериста Семена Лощенка з Луганщини, організатора «Пласту» в Бахмуті Юрія Гончаріва-Гончаренка й багатьох інших. З Бахмутського повіту походять відомі політичні та військові діячі УНР Микита, Микола та Артем Шоповали [3, 91–292]. Проблема відновлення імен учасників національно-визвольних змагань з Донбасу (і на території Донбасу) набуває важливості і в сенсі увічнення пам'яті про події Української національної революції, яке активно розгорнулося на тлі відзначення її 100-річчя [1, 19–20].

З огляду на обмеженість джерельної бази історії національного визвольного руху часів Української революції 1917–1921 рр. і майже відсутність її для території Донбасу, актуальності набувають мемуарні джерела, які є важливим чинником історичної пам'яті. Це спомини як уродженців Донбасу, так і військових української армії, які брали участь у воєнних діях на території Донеччини та Луганщини. Стислий аналіз останніх є метою повідомлення.

Залучені до дослідження спогади належать Володимирі Сікевичу, Степану Самійленку та Валентину Сімянцеву [4; 5; 6; 7; 8; 9]. Важливим є те, що, по-перше, усі автори були військовослужбовцями Слов'янської групи Окремої Запорізької дивізії Армії УНР, що діяла на території Донбасу протягом 1918 р., по-друге, усі вони мали попередній військовий досвід на фронтах Першої Світової війни (В. Сікевич, до того ж, професійний військовий). Зважаючи на те, що генерал В. Сікевич був командиром Слов'янської групи, а С. Самійленко (сотник) та В. Сімянцев (козак) воювали у складі одного з її підрозділів – Запорізькому полку ім. Б. Хмельницького, маємо можливість побачити діяльність української армії на теренах Донбасу очима трьох учасників, що були на різних щаблях однієї військової структури.

Їхні спогади містять дуже цінні відомості про події 1918 р. на території Донеччини та Луганщини: наступ армії УНР разом із німецько-австрійськими військами, воєнні сутички і бої з більшовиками, несення військової служби на кордоні УНР (згодом Гетьманської України), а також у містах і селищах Донбасу на тлі зміни влади у Києві у 1918 р. (Дебальцеве, Сватове, Краматорськ, Горлівка, Микитівка, Ровенькі, Олександрівка тощо), взаємини з німецьким командуванням і місцевим населенням [4; 5; 6; 7; 8; 9].

Зрозуміло, висвітлення подій, як і стиль написання творів, різняться, що зумовлюється і статусом, і особистісними характеристиками, і віком авторів. Попри це, мемуари українських військових містять чимало спільного, що додає ваги їхнім свідченням. По-перше, як досвідчені військові, вони чимало уваги приділяють описанню воєнних дій, зброї, спорядження, коней, організації служби на різних щаблях. Зазначимо, що всі автори наголошують на досить суворій дисципліні, що підтримувалася у війську, а також постійному вишкілі, який проходили всі вояки дивізії незалежно від поточної ситуації (мемуари містять докладні описання) [5, 63; 6, 3–4; 7, 38–39; 8, 13–14, 31; 4, 58, 64–65; 9, 28–32]. Усім притаманне негативне ставлення до представників німецької окупаційної влади, які «поводилися як господарі». В. Сікевич, зокрема, описує чимало конфліктів із ними. Відчувається також, що автори не були прибічниками гетьмана П. Скоропадського, хоча й погодилися служити новій владі. Є кілька згадок про гетьманську варту і карні загони [4, 58, 61–62; 5, 66–67; 6, 14; 7, 41; 9, 31–32].

Безперечно, цікавими є сюжети, присвячені взаєминам з місцевим населенням: привітання українських військових українськими прапорами в Краматорську, мітинги у Горлівці, на яких представники різних верств населення обговорювали майбутнє, концерти і вистави, що влаштовували українські козаки, вечірки командирів з місцевими заможними мешканцями, взаємодопомога (селяни лікували поранених вояків, а козаки допомагали по господарству), одруження з місцевими дівчатами. На загалом позитивному тлі цих оповідань є згадки і про конфлікти: крадіжки, незадоволення місцевих селян реквізицією возів тощо [4, 55, 63–65; 5, 25; 6, 4–5; 7, 37, 40; 9, 30–32].

Важливим є те, що автори наводять чимало імен побратимів, прихильників та учасників українського визвольного руху, яких вони зустрічали на теренах Донеччини та Луганщини, розповідають їхні життєві історії. Зокрема, у спогадах С. Самійленка є розповідь про зустріч вояків з Миколою Міхновським в одному з сіл під Сватовим [4; 5; 6; 7; 8; 9, 61–62].

Не менш важливим є і факт встановлення кордону УНР в районі станції Ковпакове на Луганщині наприкінці квітня 1918 р., описаний В. Сікевичем: «Козаки принесли два високих стовпи, вималювали їх на жовто-блакитну фарбу, яку знайшли на станції, на кожному з двох боків намалювали тризуб, а під ним

написали: У.Н.Р., а до стовбів прибили патики з нашим рідним державним прапором!» [5, 64]. Саме ця подія стала підставою для запровадження професійного свята – Дня прикордонника України у 2018 р.

Зазначені спогади українських військових – частина комплексу мемуарних джерел з історії Української революції на Донбасі. Вони потребують подальшого вивчення в контексті історії регіону та України, а також є важливим чинником історичної пам'яті, який має донести до населення імена борців за український Донбас.

Джерела та література

1. Давідюк Р. Учасники перших визвольних змагань: повернення із забуття. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. № 2. С. 19–26.
2. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 813 с.
3. Літопис українського Донбасу. Донбас в часи Визвольних Змагань 1917–1921 років / упор. Ю. Косенко. Ічня: ПП «Формат», 2018. 308 с.
4. Самійленко С. Дні слави. Нью-Йорк: УВАН, 1958. 136 с.
5. Сікевич В. Сторінки із записної книжки. Вінніпег: Б. в., 1945. Т. 3. 76 с.
6. Сікевич В. Сторінки із записної книжки. Едмонтон: Б. в., 1947. Т. 5. 82 с.
7. Сікевич В. Сторінки із записної книжки. Едмонтон: Б. в., 1949. Т. 6. 82 с.
8. Сікевич В. Сторінки із записної книжки. Едмонтон: Б. в., 1957. Т. 7. 82 с.
9. Сімянцев В. Роки козакування. 1917–1923. Спогади. Філадельфія: Б. в., 1976. 412 с.

ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ: ВАСИЛЬ ЦВЕТКОВ, КОСТЯНТИН ЧЕЛПАНОВ

Бут Олександр

У публікації проаналізовано життєвий шлях та обставини арешту інженерів-новаторів Василя Цветкова, Костянтина Челпанова. Через біографію представників технічної інтелігенції висвітлено репресивний характер органів влади доби радянсько тоталітаризму в Україні у 1930-х рр.

Ключові слова: тоталітарний режим, репресії, інженери-новатори.

До сьогоднішнього часу триває виявлення та дослідження доль жертв репресій комуністичного режиму. Їхні імена замовчувалися, біографічні факти свідо-

мо перекручувалися радянською владою. Однією із найменш досліджених залишається репресована інженерно-технічна інтелігенція. Зазначеною проблемою в сучасній українській історіографії займалися О. Бут [1; 3; 6], І. Черниш [7], Ю. Шемшученко [8]. Ця публікація спрямована на висвітлення долі представників інженерів-новаторів, випускників Харківського технічного інституту, вчителя та його учня – Василя Цветкова та Костянтина Челпанова.

Василь Цветков народився 19 січня 1887 р. у с. Столипіно Пензенської губернії у родині збіднілого дворянина, особисто почесного громадянина, агронома Трохима Васильовича Цветкова. Навчався в Уфімській семінарії, був виключений за редагування учнівського журналу демократичного характеру. Перший диплом з відзнакою Василь отримав 1905 р., екстерном склавши іспити до Уфімської чоловічої гімназії, і став студентом Харківського технологічного інституту. Після завершення навчання з відзнакою залишився викладачем рідного університету. Молодший фахівець з інтересом працював над проектами двигунів внутрішнього згоряння (ДВЗ). Знання трьох європейських мов давало змогу працювати з новою технічною літературою. Протягом першого року Василь Трохимович спроектував біля десяти дизелів та вертикальних газових двигунів, схвалених керівництвом Харківського паровозобудівного заводу. З відкриттям на підприємстві у 1914 р. теплового цеху В. Цветков розпочав багаторічне співробітництво з ХПЗ, став завідувачем відділу складання дизелів та інших двигунів. Йому було доручено розробити проєкт двотактного двигуна.

Він продовжив працювати на підприємстві і за радянського часу. З 1922 р. Василь Трофимович став начальником теплового відділу дизелів та інших двигунів. За його керівництва у 1926 р. Харківський паровозобудівний розпочав виробництво на той час найпотужнішого радянського трактора «Комунар», потужних судових дизелів за ліцензією фірми «Зульцер», нафтових двигунів. Роботу на підприємстві В. Цветков поєднував з викладацькою та науковою роботою. Від 1916 р. працював викладачем у жіночому політехнічному інституті при ХТІ, а з 1920 р. – безпосередньо в самому інституті. Набутий досвід допомагав йому в підготовці лекцій та проведенні практичних занять, у керівництві проєктами з двигунобудування. Для студентів-старшокурсників він розробив спеціальні дисципліни з теорії парових турбін та ДВЗ. В інституті В. Цветков першим викладав лекції з курсу дизелів для студентів механічних відділень. «Теорія двотактних двигунів» (1922 р.) була першим підручником з основ теорії робочих процесів у ДВЗ.

Із запровадженням курсу на індустріалізацію у 1925 р. В. Цветков був призначений на посаду заступника, а з 1928 р. – технічного директора Харківського паровозобудівного заводу. В. Цветков пропагував розвиток технічної творчості на підприємстві. Під його керівництвом було впроваджено нову технологію

проектування паротягу високого тиску. Його діяльність була відзначена численними державними відзнаками.

Проте, це не завадило 10 жовтня 1930 р. заарештувати Василя Трохимовича за обвинуваченням у шкідництві проти ХПЗ. Сподівання на те, що після з'ясування та проведення технічних експертиз його повернуть до роботи, не виправдалося. В обвинувачувальному висновку керівному складу паротягобудівного заводу інкримінували участь у контрреволюційній шкідницькій організації «Український інженерний центр», який начебто діяв на підприємстві як відділ «Промпартії» під керівництвом інженера Аппака, а потім В. Цветкова.

Виявлення «контрреволюційної» організації не випадково у часі збіглося з проведенням II-го теплотехнічного з'їзду в Харкові. Саме тоді, за сценарієм багатотомної слідчої справи, з невдоволених радянським ладом інженерів відбиралися кадри «шкідників», які ніби об'єднувалися навколо В. Цветкова [3, 107]. За ухвалою «трійки» колишні інженери були засуджені до позбавлення волі. В. Цветков отримав вищу міру покарання із подальшою заміною на ув'язнення у концтаборах терміном на 10 років.

Із розгортанням індустріалізації не вистачало інженерних кадрів, тому влада дозволила хворому Василю Тимофійовичу повернутися до службових обов'язків. Професор серйозно захворів на важкий невроз, з великими зусиллями він тримав крейду.

Нові випробування випали на долю В. Цветкова в середині 1939 р. Сфабриковані результати перевірки держбюджетних коштів для літакобудування через півроку були призупинені за бездоказовістю [3, 158].

У період окупації В. Цветков працював в евакуації у Красноуфімську Свердловської області. Після повернення до Харкова він очолив кафедру ДВЗ ХПЗ, де працював до останніх днів життя. Символічним підсумком багаторічної роботи В. Цветкова стала монографія «Двигуни внутрішнього згорання» (1953 р.) [3, 155].

Одним із послідовників В. Цветкова був Костянтин Челпан. Він народився 27 травня 1899 р. і виріс у степовому грецькому селі Чердакли під Маріуполем у багатодітній родині хліборобів. Після закінчення Маріупольського реального училища вступив до Технологічного інституту в Харкові. Родина К. Челпана на собі відчула репресивні порядки радянської влади. Батько молодого інженера не погоджувався вступати до колгоспу, через що був засуджений до 5 років таборів «за контрреволюційну пропаганду проти радянської влади». На знак протесту К. Челпан здав свій партквиток. Після навчання його запросили на Харківський паровозобудівний завод, де протягом 1924–1937 рр. він працював конструктором, керівником дизельного відділу, головним конструктором, керівником конструкторського бюро.

У 1928 р. очолив конструкторські роботи зі створення унікального мотора В-2 для майбутнього танка Т-34. Протягом 1928–1929 рр. К. Челпан був на ста-

жуванні на кращих дизельних підприємствах Європи – Німеччини, Швейцарії, Англії. Паралельно він вчив англійську та німецьку мови. Повернувшись, очолив конструкторське бюро. К. Челпан мав на меті створення унікального двигуна, який би не повторював наявні на той час і відрізнявся від західноєвропейських розробок.

Ретельне вивчення двигунів внутрішнього згорання привело до висновку, що дизельний двигун набагато економніший за карбюраторний. І ще одна важлива перевага – дизельне паливо не так легко запалюється, як бензин. А це означало, що воно буде менш пожежонебезпечним у бою. Важлива новація полягала у тому, що у світовій практиці дизелебудування не було аналогів для створення на заводі танкового дизеля. Випробування проводили на важкому артилерійському тягачі «Ворошиловець», більш успішно на танку БТ-5. Результати надали сил та впевненості і самому конструктору, і всьому колективу новаторів-інженерів. Розробка К. Челпана була раціональною та ефективною для того часу. Він був відзначений радянською владою нагородами, отримав посаду головного конструктора.

Проте, здібний інженер не мав можливості для подальшого розвитку. Причиною стали репресії 1937 р. На лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. Сталін зробив особливий наголос на посиленні опору класового ворога в міру успіхів соціалістичного будівництва. Для випередження і впевненості перед майбутніми виборами до першої Верховної Ради СРСР згідно з новою Конституцією СРСР Сталін ініціював вкрай жакливу хвилю репресій, що отримала в історіографії назву «рік великого терору». Його жертвою став і К. Челпан. Радянська влада не могла прийняти видатним, успішним конструктором сина куркуля. Він був розстріляний 4 грудня 1937 р. К. Челпан є лише однією із багатьох безневинних жертв сталінського режиму, прикладом ставлення системи до здібних людей, непересічних особистостей.

Підбиваючи підсумки, варто сказати, що В. Цвєтков і К. Челпан були самовідданими та, безумовно, талановитими людьми. Усі свої сили і творчий потенціал вони віддали радянській владі, але нею ж були знищені.

Джерела та література

1. Бут О. М., Добров П. В. «Економічна контрреволюція» в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст.: від нових джерел до нового осмислення. Донецьк, 2002. 312 с.
2. Захарова Г. Создатель «сердца» непобедимого танка Т-34 – наш земляк Константин Челпан. *Приазовский рабочий*. 23.05.2014.
3. Никольский В. Н., Бут А. Н., Добров П. В., Шевченко В. А. Книга памяти греков Украины: науч. изд. Донецк: Регион, 2005. 336 с.
4. Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукра-

- їнської наукової конференції (м. Київ, 15 березня 2012 р.) / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 456 с.
5. Політичні репресії радянської доби в Україні: науково-допоміжний бібліографічний покажчик / упоряд.: Т. Приліпко, О. Марченко, З. Мусіна; автор вступ. ст. Ю. І. Шаповал; Держ. іст. б-ка України. Київ: Арістей, 2008. 587 с.
 6. Реабілітовані історією: у 27-ми т.: Донецька область / обл. редкол.: В. М. Демидко (гол.), О. М. Бут (заст. гол.). Кн. 1. Донецьк: «Регіон», 2004. С. 461–464.
 7. Черниш І. Маєстро двигунів внутрішнього згорання. *Реабілітовані історією. Харківська область*. Київ; Харків, 2008. Кн. 1. Ч. 2. С. 152–159.
 8. Шемшученко Ю. С. Жертви репресій. Репресії 1920–1950-х рр. Київ, 1993. 587 с.

ГЕРАЛЬДИЧНІ ТРАДИЦІЇ МІСТ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Мартинчук Інна

Символи є засобом відтворення міфу, в якому живе суспільство, а герб міста – це офіційна емблема, в якій у символічних образах відображені основні та найхарактерніші риси. Вважаємо, саме у радянський період було створено нову символічну систему, покликану утверджувати радянський міф.

Ключові слова: герботворення, радянська доба, Донецька область, Україна.

Серед пам'яток історії та культури міст України своєрідну групу становлять їхні герби. Герб – це відмінний знак держави, міста, роду, який зображується на прапорах, монетах, печатках, документах тощо. Це офіційна емблема, в якій відображається історія та традиції народу, найбільш характерні риси населеного пункту.

У сучасній Україні серед перших на цю тематику варто назвати дослідження А. Гречила, у якому було зроблено аналіз процесу радянського герботворення поза ідеологічного забарвлення [1]. Найзмістовнішими на сьогодні вважаємо дослідження Я. Іщенко, Є. Максименко, О. Нескоромного [2; 3; 4; 5].

Мета авторського дослідження полягає у визначенні місця процесу герботворення у Донецькій області в загальноукраїнському геральдичному процесі, виокремлення особливостей регіонального характеру.

Варто погодитися з дослідниками, які вважають, що знаки та геральдичні символи відіграють велику роль у житті будь-якого суспільства, реагуючи на зміни, які в ньому відбуваються. Тому можна стверджувати, що процес герботворення в Україні, який активно розгортається саме у радянську добу, є складовою частиною формування нового міфу та нової системи знаків і символів, яка його уособлювала.

Комплекс гербів міст Донецької області є невід'ємною частиною радянської геральдики загалом. Звертаючись до цього геральдичного комплексу, бачимо, що стихійний процес муніципального герботворення розпочався в регіоні дещо пізніше, ніж у Радянському Союзі, і припадає на кінець 60-х – початок 80-х рр. XX ст. [2, 12].

Міська геральдика у системі радянської зовнішньої атрибутики виконувала другорядну роль, сфера застосування та вжитку міських гербів і емблем була надзвичайно обмежена. Дослідниця геральдики Донецької області Є. Максименко основними мінусами радянських гербів цілком слушно вважає негеральдичну форму щита; недотримання прийнятої геральдичної естетики; надмірне нагромування фігур; одноманітність кольорів; розміщення на щиті дати заснування і назви міста; одноманітність зображених фігур (річка, колос, шестерня – ознаки більшості міст); використання сучасних негеральдизованих елементів [4, 111].

Своєрідною радянською новацією, яка наочно простежується в комплексі емблем донецького регіону, стало введення в поле щита назви міста та дати його заснування, що суперечить геральдичним правилам. Назва міста була введена в 10 із 14 гербів, дата заснування і назва – в 5 гербах. Ще однією особливістю було використання щита з гербом обласного центру для створення гербів інших міст області. Наприклад, п'ятикутник з емблеми Донецька можна побачити на гербах Дебальцевого, Сніжного та Маріуполя. Також правилом для радянських міських знаків стала повна відсутність позащитових елементів – емблеми намагалися зробити простішими і наближеними до робочих буднів. Суттєвим недоліком цих знаків була одноманітність зображуваних у щиті символів, адже всі вони здебільшого вказували на промислову орієнтацію міст. Промислово-господарська тематика наявна в усіх розглянутих гербах, на особливості географічного розташування звернули увагу автори трьох гербів (Маріуполь, Зугрес, Добропілля). Зосередженість на промислово-господарській тематиці дуже збіднила набір зображуваних елементів, через це герби виходили одноманітними, і якби не введена у поле герба назва міста, здогадатися завдяки зображеним символам, якому місту належить знак, було практично неможливо.

Окрім означених рис, особливістю емблем міст Донецької області було те, що історична геральдична спадщина не використовувалася зовсім, а також історія міст у гербах була майже не представлена. Заслуговує на увагу і те, що радянський досвід створення міських знаків поставив перед геральдикою досить складне питання, а саме питання про подальший розвиток герботворення і створення нових символів. Будь-яка сфера життя суспільства розвивається разом із ним, адже якщо вона не буде реагувати на зміни і змінюватися сама, суспільство її «переросте». Так само геральдика не може постійно користуватися базою вже створених символів, до комплексу наявних повинні додаватися нові фігури.

Отже, радянські часи покликали до життя нову символічну систему. Вона повинна була утверджувати і підтримувати радянський міф, оспівувати героїчну працю, досягнення в промисловості та сільському господарстві, створення нової людини. Нові символи мали бути зрозумілими пересічному громадянину, тож доступними, лаконічними, якомога простішими, однозначними та уніфікованими, однаково читабельними для всіх верств суспільства.

Джерела та література

1. Гречило А. Б. Українська міська геральдика / Укр. геральд. т-во; НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Львів. від-ня. Київ: УГТ, Львів, 1998. 191 с.
2. Іщенко Я. О. Геральдика в Україні. Історіографія, проблеми (60-ті – 90-ті рр. ХХ ст). *Український історичний журнал*. 2002. № 3. С. 61–73.
3. Іщенко Я. О. Радянська геральдика. URL: <http://www.heraldry.com.ua/index.php3?lang=U&context=info&id=1412>
4. Максименко Є. В. Радянська геральдика Донецької області. *Історія. Наукові праці*. 2010. Вип. 134. Том 147. С. 110–114.
5. Нескоромний О. Місцева символіка єднає Україну. *Віче*. № 15. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/4849/>

ПОЧЕСНІ НАЙМЕНУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН ЯК ПРОЯВ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ПОРІВНЯННЯ РУМУНІЇ ТА УКРАЇНИ

Стецюк Вадим

Почесні найменування частин румунської армії поступово розвиваються з другої половини ХІХ ст., водночас переважає увага до історії середньовічних румунських князівств та дако-римської епохи; в Україні домінує пам'ять про добу козацтва, також вишановані постаті давньоруської доби і герої сучасної боротьби з російською агресією.

Ключові слова: *військова частина, почесне найменування, Збройні Сили України, Збройні Сили Румунії.*

Під час характеристики конкретних ономастичних проявів політики пам'яті, особливо на пострадянському просторі, у більшості випадків згадують назви різноманітних географічних об'єктів – населених пунктів, вулиць тощо. Значно рідше у цьому контексті згадуються інші типи власних назв, серед яких назви й почесні найменування військових частин та з'єднань.

Слід зазначити, що військова справа – це одна з тих сфер життя, в яких різноманітні символи відіграють величезну роль. До того ж за допомогою цих символів відбувається пропаганда певних цінностей, виокремлення історичних постатей та епох. У цій розвідці показано особливості почесних найменувань військових частин в Україні та Румунії.

Слід зазначити, що в Румунії система почесних найменувань військових частин поступово розвивається з моменту утворення єдиної держави у 1859 р. Вже напередодні Першої світової війни окремі частини носили назви на честь історичних діячів – наприклад, воєвод Міхая Хороброго або Него Басараба [5].

За часів комуністичної диктатури низка частин отримали найменування на честь діячів, ототожнюваних із боротьбою за соціальну рівність: Тудора Владіміреску, Хорі, Клошки і Кришана. Водночас вже в добу «пізнього Чаушеску» стали помітні зміни в політиці пам'яті, які, серед іншого, відобразились у присвоєнні низки з'єднань імен Міхая Хороброго, Децебала.

Що стосується частин Збройних Сил СРСР, які станом на 1991 р. дислокувалися в Україні, то їх почесні найменування цілковито ігнорували українську історію і були зосереджені виключно на історії радянського часу.

У пострадянській період в українській армії спостерігаються спроби присвоєння нових найменувань, які поєднувались із попередніми. Результатом ставали оксюморони на кшталт «24-а механізована Самаро-Ульянівська Бердичівська Залізна ордена Жовтневої Революції тричі орденів Червоного Прапора орденів Суворова і Богдана Хмельницького дивізія імені князя Данила Галицького» [2]. І лише у 2014–2016 рр. відбулася відмова від радянської системи, а частинам почали присвоювати нові найменування [1; 4].

Що стосується тематики найменувань, то слід відзначити надзвичайно важливе місце дако-римської доби у символіці румунської армії. Низка частин названі іменами царів-даків Бурібісти та Децебала, дакійських фортець Сармізегетузи й Аргідави. 2-а дивізія румунської армії носить назву «Гетика», 912-й танковий батальйон іменується «Мала Скфія». Водночас приділяли увагу римській тематиці. Наприклад, 4-а дивізія іменується «Геміна» («Парна»), як дислокований на території сучасної Румунії XIII легіон.

Вагоме місце належить найменуванням, пов'язаним з історією середньовічних дунайських князівств. Ім'я Міхая Хороброго, який першим об'єднав у єдине політичне ціле румунські землі, носить одразу чотири частини. Низка частин носять імена валаських воєвод Раду Темного, Мірчі Старого, Владислава I та молдавських воєвод Штефана III Великого, Богдана I, Романа I, Петру IV, а також відомих битв румунської історії – Посадської 1330 р., Васлуйської 1475 р. тощо.

Якщо говорити про XIX–XX ст., то у найменуваннях частин зафіксовано пам'ять про низку знакових подій та постатей. Наприклад, 282-а танкова бригада

да «Unirea Principatelor» названа на честь об'єднання Молдови і Валахії 1859 р. Крім того, чотири частини мають ім'я Александра Іона Кузи – першого правителя об'єднаних князівств. Також вшановані герої війни з Туреччиною 1877–1878 рр. та Першої світової війни маршал Константин Презан, генерал Михаїл Черчез, капітан Георгі Шонцу, битви при Мерешті та Мерешешті.

Якщо пам'ять про Велику війну активно культивується, то Друга світова війна, зважаючи на неоднозначну історію участі в ній Румунії, вшанована досить скромно.

Порівнюючи українські почесні найменування з румунськими, помітне практично повне ігнорування давньої історії, яка, очевидно, не сприймається як «своя». Повністю відсутні назви, пов'язані із Скіфським царством, епохою Великого переселення народів тощо. Досить скромним є звернення до історії Давньоруської держави. Найбільш представленими є найменування, пов'язані із пізнім Середньовіччя і раннім Новим часом, насамперед із козацькою тематикою. Також досить вагомо представлені імена учасників Визвольних змагань 1917–1920 рр. Особливість України (не лише у порівнянні з Румунією, але й щодо інших сусідів) полягає у присвоєнні частинам імен героїв сучасної війни з росією [3].

Джерела та література

1. Модернізація армії передбачає відмову від радянської атрибутики. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/modernizatsiya-armii-peredbachae-vidmovu-vid-radyanskoj-atributiki>
2. Указ Президента України № 268/2001 від 19.04.2001 «Про присвоєння почесного найменування „Імені князя Данила Галицького” 24 механізованим Самаро-Ульянівській Бердичівській Залізній ордена Жовтневої Революції, тричі орденів Червоного Прапора, орденів Суворова і Богдана Хмельницького дивізії». URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/268/2001>
3. Указ Президента України № 761/2014 від 7 жовтня 2014 року «Про присвоєння імені генерал-майора Ігоря Момота Навчальному гвардійському Оршанському орденів Суворова, Кутузова і Олександра Невського центру підготовки молодших спеціалістів Державної прикордонної служби України». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/18211.html>
4. Указ Президента України № 646/2015 від 18.11.2015 «Про внесення змін до Указу Президента України від 30 жовтня 2000 року № 1173». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/6462015-19568>
5. Anuarul Armatei Române pe anul 1911. București: Tipografia și stabilimentul de arte grafice G. Ionescu, 1911.

Націєтворчий потенціал історичної пам'яті

НЕПРИЙНЯТНИЙ СПАДКОЄМЕЦЬ: REGNUM RUTHENORUM У ЧАС СТАЛІНІЗМУ

Христан Назарій

Статтю присвячено репрезентації минулого українських земель у радянській історичній уяві й культурі сталінського часу на прикладі моделювання концепту Руського Королівства (Галицько-Волинської Русі). Автор аналізує «прочитання» схем історичного спадку середньовічної Русі довоєнного періоду та моделювання їх політико-ідеологічного тла у період сталінізму. Важлива роль відводиться зображенню державного контролю над культурою у виробленні радянської політики пам'яті. Простежується теза, що російсько-українські стосунки вказаного періоду були однобічним диктатом так званого «старшого брата» і становили складну систему політичних маніпуляцій, компромісів та конвенцій наукового розвитку задля досягнення партійних цілей.

Ключові слова: *Галицько-Волинська Русь, історичний спадок, схема історії, радянська модель, офіційний дискурс, політика пам'яті.*

Історіографічний процес виникнення і початкового етапу формування радянської моделі історичного спадку середньовічної Русі, аналіз перших візій проблеми творення концепту Галицько-Волинської держави дотепер не стали об'єктом і предметом комплексного наукового студіювання. Дослідження ролі у цьому процесі політико-ідеологічних чинників, аспектів взаємодії історичної думки, особистого внеску окремих істориків (зокрема українських), врешті дослідження генезису концепції Галицько-Волинської Русі дасть змогу розширити наше знання про конструювання історіографічного процесу в СРСР 1930-х – другої половини 1940-х рр. і його дискретної форми у вигляді відповідних на певний часовий проміжок історіографічних та політичних практик формування «вірного минулого».

Каталізатором виникнення й оформлення радянської версії історії середньовічної Русі та конструювання її історичного спадку стали політико-ідеологічні чинники. Насамперед – це історіографічна трансформація, яка відбувалася в контексті суспільно-політичних змін у СРСР, пов'язаних з утвердженням сталінського варіанту тоталітаризму. Щонайперше – концепція історії України М. Грушевського. Чільне місце в його схемі (концепції) займала оцінка києво-руського періоду в історії східних слов'ян: «Київська держава та її спадкоємець Галицько-Руське королівство було «утвором» української народності, а Володимиро-Московська – великоруської народності» [3, 70].

Актуалізацію формування офіційної радянської моделі Галицько-Волинського князівства і тотального заперечення ідеї М. Грушевського зумовило так зване

«возз'єднання» українського народу, яке відбулося в 1939–1940 рр. У ці роки та під час війни 1941–1945 рр. підкреслювався національний фактор, національна боротьба українського народу за незалежність, за возз'єднання в єдиній українській державі. Концепт Галицько-Волинської держави в її українській інтерпретації виявився прийнятним для радянської історіографії. Адже він безпосередньо сприяв обґрунтуванню «возз'єднання» західноукраїнських земель із землями радянської України.

До ідеологічної кампанії 1939–1940 рр. були підключені, звичайно, історики СРСР – «передові сили ідеологічного фронту». Інститут історії України АН УРСР навіть видав збірник наукових статей під загальною назвою «Західна Україна» [1, 97]. Київські науковці С. Белоусов та О. Оглоблін вибудували свою історію на тезі про «споконвічні українські землі», яка мала на увазі етнічну єдність західних і східних українців.

Продовження тези про споконвічність українських земель, де особлива увага була прикута Галицько-Волинському князівству, відобразилось у виданому Інститутом історії України масштабному колективному дослідженні «Історія України: короткий курс» [5]. Ця праця, опублікована одночасно українською й російською мовами, започаткувала реабілітацію національного наративу [2, 77].

Після 1940 р. згадок про великий український народ в офіційному дискурсі поменшало. Проте внаслідок німецького вторгнення у червні 1941 р. їх з'явилося ще більше і цього разу надовго. Зникли вони десь аж 1944 р. Підтримуючи партійні позиції, радянські ідеологи намагалися знайти давніх західноукраїнських героїв, які б були прийнятними для їх ідеологічного дискурсу. Зокрема, була спроба зробити таким героєм князя й короля Данила Романовича [6, 3].

«Українізація» Данила знайшла своє візуальне відображення в патріотичній поемі М. Бажана «Данило Галицький» (опублікованій 1942 р.). Автор змалював князя як видатного полководця й керманича мас. І хоча в поемі предків українців XIII ст. здебільшого названо русичами або слов'янами, Бажан двічі вжив слово «Україна». Згодом Бажан отримав за «Данила Галицького» й вірші часів війни Сталінську премію другого ступеня [8, 33].

Після того, як наприкінці 1943 р. вдалося здобути стратегічну перевагу у війні, партійне керівництво дало зрозуміти, що йому не до вподоби поширення неросійських національних пам'ятей. Цей цікавий приклад сталінської семантики демонструє спробу влади використати український патріотизм для воєнної мобілізації. Відповідно, зміна політичної парадигми призвела до засудження національної ідентичності.

Після війни українські партійні функціонери виказували надзвичайну чутливість до будь-яких наукових праць про Галицько-Волинську державу. 1951 р. цензори не прийняли статтю історика Ф. Шевченка «Про деякі питання історії

України», написану для «Вісника Академії наук Української РСР», оскільки її автор вважав, що «початок української державності лежить в окремих південно-руських князівствах і особливо Галицько-Волинському» [9, 368]. Промовистий факт: у перше повоєнне десятиліття одинокою книжкою про це князівство була видана в столиці розвідка московського історика В. Пашуто. Рецензенти вітали її як «першу в радянській історичній літературі самостійну і серйозну монографію, присвячену дослідженню історії західноукраїнських земель у період феодальної роздробленості» [7].

Радянське владне бачення українського минулого було повністю поставлене на обслуговування ідеологічних потреб режиму. У часи Сталіна студії вивчення історії Галицько-Волинського князівства нагадували загравання з культурною пам'яттю українців. Останні вшановували та досліджували своє минуле, доки воно доповнювало, а не змагалось з російською імперською історією.

Джерела та література

1. Белоусов С. М. Крах польської держави і з'єднання великого українського народу в єдиній Українській державі – УРСР. *Західна Україна: збірник / за ред. С. М. Белоусова і О. П. Оглобліна*. Київ, 1940. С. 97–109.
2. Гапусенко І. М. Історія України періоду феодалізму. *Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / ред. кол.: П. М. Калениченко (відп. ред.) та ін.* Київ, 1973. С. 76–84.
3. Грушевский М. С. Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства. *Статті по славяноведению*. Спб., 1904. Вып. I. С. 162–171.
4. Єсельчик С. О. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 2008. 340 с.
5. Історія України: короткий курс / за ред.: С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна, М. Н. Петровського; АН УРСР. Інститут історії України. Київ: Вид-во АН УРСР, 1940. 412 с.
6. *Комуніст*. 24 червня 1941. С. 3.
7. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1950. 331 с.
8. Про що змовчали біографи Миколи Бажана. *Таємниці письменницьких шухляд: Детективна історія української літератури*. Київ: Наш час, 2010. С. 32–35.
9. Шевченко Ф. П. Про деякі питання історії України. *Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) / за ред. В. Смолія та Г. Боряка; упоряд. і ком.: С. Батуріна, С. Блащук, І. Корчемна, О. Ясь*. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. С. 367–371.

КОЗАЦЬКІ МАРКЕРИ ПОСТКОЛОНІАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ НА ТЕРЕНАХ ДНІПРА ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Рева Ірина

Значні соціально-політичні процеси 1917–2022 рр. на теренах Дніпра / Дніпропетровська / Катеринослава мали відгук у подіях культурного життя української спільноти, що прагнула до самовизначення. У доповіді розглянуто козацьку символіку як один із маркерів процесу формування української громадянської та національної ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, цінності, трансформації, війна з росією.

Із перспективи подій сучасної російсько-української війни 2014–2022 рр. відчуття *deja vu* викликають події сторічної давнини – окупація українських земель Червоною армією. З 1 млн 200 тис. представників армії «дружби народів» на території України в серпні 1920 р. українцями були лише 11 % [3, 352–353]. Показник, що майже збігається з 10 %, набраними більшовиками в Україні під час голосування на Всеросійських установчих зборах у грудні 1917 р. Однак більшовиків, як носіїв російської імперської ідеї, результати народного волевиявлення не цікавили. За умов нечисленності регулярної армії Української народної республіки на арену вийшли самоорганізовані формування «Вільного козацтва», які були створені після розпаду Російської імперії в містах і селах України з метою самооборони від бандитизму, але потім залучилися до збройної боротьби за українську державність.

Про діяльність самоорганізованих козацьких утворень, отаманів та регулярної армії УНР у Катеринославі дізнаємося з робіт Р. Васковського, Т. Цимлякової, Ю. Митрофаненка, М. Чабана, В. Бондаренка, Ю. Пахоменкова, О. Чепурка та інших. «Здоровий козарлюга, енергійний, завзятий», – згадує голову Самарської паланки «Вільного козацтва» Ф. Сторубля історик Д. Дорошенко [8, 423–424]. В архівах зберіглася копія листа Ф. Сторубля до отамана «Вільного козацтва» Катеринославського коша Г. Воробйова стосовно ремонту панцерника й автомобіля «Рено», що належали паланці [8, 427]. Як і «Вільне козацтво», армія УНР, обираючи назви для своїх підрозділів, стилістику військової форми та відзнак, звертається до традицій та символів українського козацтва XVI–XVIII ст., про що є відомості в роботах Н. Бабкової, В. Карпова, Я. Тинченка, М. Чмира та інших.

Наступним етапом, позначеним апеляціями до козацької минувшини, були роки Другої світової війни, а саме діяльність Організації українських націоналістів на теренах Дніпропетровщини. Зокрема, в Дніпрі відомими є осередки ОУН у старовинних козацьких поселеннях – Кам'янці Старожитній та Лоцманській Кам'янці. Діяльність членів ОУН на території краю вивчали П. Куделя, П. Хобот, Ю. Щур, М. Слободянюк, І. Шахрайчук та інші дослідники. Найбільше козацьких

маркерів зустрічаємо в назвах осередків, видань та конспіративних псевдонімах. Наприклад, в архіві Управління Служби безпеки України у Дніпропетровській області зберігається справа М. Оленича та інших, де згадуються козацькі псевдоніми членів Лоц-Кам'янського осередку ОУН: «Сірко», «Січовик», «Байда Вишневецький», «Богдан Хмельницький», «Богун», «Сомко», «Грива» [2, 114–116, 122]. Особливою увагою до тематики та пам'яток козацької доби позначена також творчість дніпропетровських дисидентів, наприклад, І. Сокульського.

Мобілізуючою подією напередодні проголошення Незалежності України стало велелюдне святкування 500-ліття козацтва, зокрема в Дніпрі та області в 1990 р. На фото можна побачити чоловіків з характерними вусами, у козацьких строях, прапори й хоругви з козацькою символікою [1]. Станом на 2006 р. в області зареєстровано понад 20 козацьких організацій [4, 6]. Щоправда, частина з них складалася з пострадянського номенклатурного бомонду – від відставних військових чинів до ректорів університетів, які тяжіли до наративів «руського міра». Завданням «ряджених козаків» було створення «кадетських корпусів» та інших осередків поширення російської імперської ідеології [7].

Під час Євромайдану, в якому брали участь представники козацьких ГО нашого краю, козацька тематика використовувалася в символіці та назвах структурних підрозділів самооборони, учасники протестів замовляли татування із зображенням козака, вистригали зачіску «оселедець» [5, 143–147]. Новим поштовхом до використання козацьких маркерів став початок російсько-української війни 2014–2022 рр. Українські добровольці та мобілізовані мимохіть виявилися носіями пострадянського наративу: воювати з російською гібридною армією доводилося, маючи на нарукавних знаках таку саму «георгіївську стрічку», як і сепаратисти, а в почесних найменуваннях військових з'єднань імена російських полководців. Стихійною реакцією на конфлікт символів стало виготовлення на замовлення самих військових «шевронів» з більш відповідним маркуванням, де почесне місце посіли зображення козаків та клейнодів [6, 174–176].

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що козацькі маркери супроводжували всі важливі суспільні перетворення в краї, пов'язані з українським державотворенням, звільненням від колоніальної спадщини, формуванням національної та громадянської свідомості.

Джерела та література

1. Архівні фото відзначення у 1990 році 500-ліття Запорозького козацтва. *Радіо Свобода*. 2020. 2 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30762308.html> (дата звернення: 01.10.2022).
2. Архівно-кримінальна справа Оленича М. В. та ін. *АУ СБУ Дніпропетровської області (Арх. Упр. СБУ Дн. обл.)*. Ф. 5 (Р). Оп. 1. Спр. 28701.

3. Гриневич Л. В. Динаміка національного складу частин і з'єднань Української військової округи у міжвоєнний період. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. пр. 2006. Вип. 15. С. 350–364.
4. Пригунов Г. О. Козацтво України – слава України. *Відомості*. 2006. 11 жовтня. С. 6.
5. Рева І. О. Місія третього покоління. Київ: Темпора, 2018. 564 с.
6. Рева І. О., Репан О. А. Козацька тематика в символіці нарукавних знаків бійців ЗСУ та піснях про російсько-українську війну 2014–2021 рр. *Історія Степової України: стратегії дослідження та репрезентації*: збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 15–16 жовтня 2021 р.). Запоріжжя, 2021. С. 173–209.
7. Состоялось открытие первого на Украине казачьего кадетского корпуса. *Официальный сайт Московского Патриархата*. 2007. 6 сентября. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/291086.html> (дата звернення: 01.01.2020 р.).
8. Чабан М. П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): бібліографічний словник, 760 імен. Дніпропетровськ, 2002. 536 с.

КОЗАЦЬКИЙ ТА ІМПЕРСЬКО-РАДЯНСЬКИЙ НАРАТИВИ В ІСТОРИЧНІЙ ПОЛІТИЦІ СУЧАСНОГО ДНІПРА

Репан Олег

За специфікою уявлень про історичне коріння міста сучасних мешканців Дніпра можна поділити на прихильників «виникнення» (місто постало зсередини – шляхом еволюційного розвитку) та «заснування» (ініціатива створення міста прийшла ззовні – завдяки зусиллям російської імператриці Катерини II, яка колонізувала «дикі землі»). У статті розповідається, як обидва наративи розвивалися на місцевому ґрунті після проголошення незалежності України в 1991 р.

Ключові слова: суб'єктність, «руській мір», урбогенезис Дніпра.

До недавнього часу Дніпро традиційно відносили до сфери домінування сил, які орієнтувалися на радянську ностальгію, водночас політика пам'яті в місті та регіоні в період незалежності України майже не вивчалася. Серед винятків варто згадати монографію «Політика і пам'ять. Дніпро–Запоріжжя–Одеса–Харків. Від 1990-х до сьогодні», де визначаються основні акценти, які розставляли органи влади та громадські діячі в презентаціях історичних подій.

В образі минулого Дніпра присутні два великі етапи – козацький та радянсько-імперський. Якщо говорити про усну традицію, то козацьке минуле досі транслюється у двох типах переказів – родинних (про предків-козаків) та топонімічних (походження назв, пов'язане з подіями чи постатями козацької доби),

у живій мові городян побутують козацькі назви районів міста – Кодаки, Мандриківка, Діївка, Кам'янка, Лоц-Кам'янка тощо. Імперська доба представлена на рівні згадок про родичів, які жили у цей час, переказах про поміщиків тощо. Радянський етап, хронологічно ближчий, в уявленнях мешканців постає більш деталізованим, неоднорідним.

Підходи до трактування історичної пам'яті мешканців Дніпра можна умовно розділити на українські (як консервативні, так і ліберальні) та імперсько-радянські. Серед прихильників українського підходу багато представників громадських організацій, зокрема, «козацьких». Наприклад, ГО «Кодацька паланка Війська Запорозького низового» брала участь у силовому захисті дитячого майданчика від незаконної забудови, під час Євромайдану її члени увійшли до 4 сотні самооборони [3], навесні 2014 р. захищали будівлі державної влади від захоплення «тітушками», зараз воюють на фронті.

Козацьку версію походження Дніпра обстоюють більшість місцевих істориків та краєзнавців, які неодноразово зверталися до міської влади з пропозицією змінити літочислення міста [2]. Зусиллями ГО «Інститут україніки» та «Інститут суспільних досліджень» проводилися пресконференції, круглі столи, видано наукову монографію «Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська», встановлено пам'ятний знак на історичній території козацького міста Новий Кодак [4]. Під час декомунізації козацьку складову увічнено в нових назвах вулиць, а один із районів (Новокодацький) названо на честь міста козацької доби.

Натомість серед політичного істеблішменту міста тривалий час переважала імперсько-радянська версія літочислення. Як ілюстрацію можна згадати створену дніпропетровським політиком і бізнесменом Г. Балашовим торговельну мережу «Москва», магазини якої розташовувались у підземних переходах та називались іменами діячів імперського періоду – «Катерининський», «Потьомкінський», «Орловський». З наукового погляду обґрунтування цієї концепції міститься у книзі «Історія міста Дніпропетровська», що була замовлена міськрадою. Хоча дійсна наразі дата (1776 р.) стала актуальною в 1970-х рр. і була присвячена 70-річчю Л. Брежнєва, вона закріплювалася зусиллями місцевої влади під час щорічних святкувань Дня міста та відзначення ювілеїв.

У 2005–2006 рр. суспільну дискусію спричинило встановлення (за зразком м. Краснодар на Кубані) в кількох містах України пам'ятників Катерині II. У Дніпропетровську, побоюючись, що проукраїнськи налаштована громадськість чинитиме опір пам'ятнику руйнівниці козацтва, місцева влада наполягла на рішенні встановити на будівлі Єпархіального центру УПЦ МП... статую Св. Катерини. З химерною ініціативою виступив щойно призначений В. Ющенком голова ДОДА Ю. Єхануров [5].

У цей час популяризаторами імперської ідеї стають «козацькі» організації проросійського спрямування, як-от ГО «Катеринославський козацький округ».

В ідеології ГО апелювала до історії маргінальної структури (Катеринославського козацького війська), намагаючись легітимізувати поєднання козацької романтики та відданості імперії. В діяльності «катеринославці» спиралися на підтримку місцевої влади та Української православної церкви (МП), влаштовували хресні ходи, організовували візити козаків з Росії, заявляли, що козаки є не українцями, а окремою нацією [1]. За В. Януковича місцева влада, зокрема і голова облради О. Удод, почала долучатися до традиційних для краю заходів із вшанування отамана І. Сірка в с. Капулівка, на ґрунті чого між українськими та проросійськими козацькими організаціями виникали сутички.

Сприяти зміцненню радянсько-імперського наративу в краї мав візит у 2012 р. до Дніпропетровська (та інших міст півдня України) К. Затуліна та команди істориків з метою відзначення 225-річчя «Великої подорожі» імператриці Катерини II, яка нібито цивілізувала «дикий край» [6].

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що активними творцями політики історичної пам'яті Дніпра є не лише влада, але й громада міста. Змагаючись за право першості в репрезентації минулого, прихильники радянсько-імперського та козацького наративів прагнуть не лише вигідного історичного підґрунтя для досягнення певних культурних та геополітичних цілей, але й пропагують дві різні світоглядні моделі: патерналістську, яка трактує владу як сакральне активне начало й джерело всіх культурних та матеріальних благ, натомість громадянину відводиться роль споживача і спостерігача; та модель громадянина-суб'єкта («вільного козака»), який відчуває себе господарем власної долі, а на владу дивиться як на інституцію, що має допомагати йому творити життя.

Джерела та література

1. В Днепропетровской епархии прошли торжества, посвященные победе над Наполеоном. 2007. 21 июля. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/272220.html>
2. Відкритий лист щодо заснування м. Дніпропетровська. *Сайт Майдан*. 2008. 4 лютого. URL: <http://maidan.org.ua/arch/petit/1207140563.html>
3. Гарагуц О. Козаки 4 сотні майдану передали реліквії та особисті речі до музею ім .Д. Яворницького. *Лица*. 2014. 13 березня. URL: <https://litsa.com.ua/14718/>
4. Голуб І. Пам'ятний знак і Новий Кодак. Портал «Дніпро культура». 2018. 29 жовтня. URL: https://dnipro.lib.dp.ua/Pamyatnik_kozactvo_Novi_Kodaki
5. Рацибарська Ю. Імператриця чи великомучениця? У Дніпропетровську – неоднозначна реакція на встановлення пам'ятника Катерині. *Радіо Свобода*. 2006. 12 вересня. URL: <https://radiosvoboda.org/a/951209.html>
6. Рижков В. Нав'язлива увага «руського мира». *День*. 2012. 25 липня. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/navyazлива-uvaga-russkogo-mira>

НАЦІЄТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПУБЛІЦИСТИКИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДОБИ УЦР В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Романцова Наталя

Аналізується націєтворчий потенціал публіцистичної діяльності М. Грушевського часів УЦР. Розглядається вплив його публіцистики тієї доби в контексті історичної пам'яті. Досліджуються ідеї поєднання націєтворення та державотворення, сформульовані в публіцистичних працях вченого, які становлять інтерес для сучасного українського суспільства.

Ключові слова: націєтворення, державотворення, публіцистика М. Грушевського, історична пам'ять.

Пострадянський період історії України характеризується складними суспільними процесами розбудови незалежної Української держави, в якій відбувається поєднання націєтворення та державотворення. У цих важливих процесах особливе місце посідає національна історія, яка є одним із засобів «легітимізації суверенного існування нації та держави» [13, 5].

Розглядаючи українську сучасність, мимоволі звертаємося до думки М. Грушевського: «...перегорнувши поживклі від часу картки нашого національного життя, ми знайдемо в них слова, які здаються немов нині написаними...» [6, 8]. Публіцистична творчість Михайла Сергійовича часу його керівництва Українською Центральною Радою (УЦР) містить великий націєтворчий потенціал, адже в той період спостерігався апогей політичної діяльності Михайла Сергійовича і в його особі повною мірою поєдналися вчений та політик. У публіцистиці М. Грушевського революційної доби відобразилися не просто його особисті політичні погляди, а осмислені головою УЦР історичні завдання українського народу.

Політична ситуація, яка склалася в Україні тієї революційної доби, наклала свій відбиток на науково-публіцистичну діяльність М. Грушевського, який виявив себе як майстер цього жанру. Праці голови УЦР, написані під час гострих політичних подій протягом періоду з березня 1917 по квітень 1918 р., публікувалися на сторінках періодичних видань «Нова рада», «Народна воля», «Літературно-науковий вістник». На початку революції публіцистичні статті Михайла Сергійовича «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде» видавалися великими накладами окремими брошурами за доступною ціною.

В. Верстюк відзначає дві політичні функції, які виконувала публіцистика М. Грушевського. З одного боку, «видавана масовими тиражами, вона виявилась чудовим агітаційно-пропагандистським матеріалом для широкого загалу, який ... потребував освідомлення і чіткого визначення нагальних завдань моменту». З іншого боку, публіцистична творчість Михайла Сергійовича «була не

менш, а, можливо, і більш важливою: голові Центральної Ради одночасно доводилось виступати і організатором (лідером) українського національно-визвольного руху, і його теоретиком...» [1, 282, 283].

Сучасні українські історики В. Верстюк, Р. Огірко, С. Плохій, В. Тельвак та інші не тільки ретельно проаналізували праці М. Грушевського, але й підкреслили, що у публіцистичних статтях Михайла Сергійовича з національних питань проглядалася трансформація поглядів щодо цієї проблеми [1; 2; 12; 13; 15].

Аналізуючи націєтворчий потенціал публіцистики Михайла Грушевського доби УЦР, необхідно зазначити системність поглядів вченого та політика, а також трансформацію історичної пам'яті, яка простежувалася, порівнюючи з його попередніми працями. Голова УЦР, керуючись своїм науковим досвідом вченого-історика, у своїх публіцистичних творах того часу формулював основні ідеї українського націєтворення.

Михайло Сергійович звернув увагу на формування української ідентичності, територію проживання українців, їхню самоназву, мову, культуру [5, 166; 10, 152, 157, 160], наголошуючи, що це самобутній народ. М. Грушевський пов'язував з українцями Русь, козацтво і розрізняв українців та малоросів [10, 152, 153]. На думку вченого, українці та їхні предки живуть на своїй землі «не менше, як півтори тисячі літ». Предками українців Михайло Грушевський вважав «племена східнослов'янські, від котрих пішли наші українці» наприкінці IV ст. [5, 167].

У праці «Звідки пішло українство і до чого воно йде» М. Грушевський приділив велику увагу формуванню «нового українства» як важливого чинника націєтворення. Вчений вважав, що громадський і церковний культурний рух XVI ст. «був першим відродженням українського громадянства», провів його зв'язок з Київською Руссю, а, з іншого боку, з українським рухом XIX ст. Важливе місце у цьому процесі вчений відвів козацтву та Гетьманщині [5, 168]. Водночас було зазначено, що «козацька Гетьманщина задержала де в чім тільки демократичні порядки, але в відносинах економічних (хазяйських) і соціальних (громадських) вона відійшла від демократичності» [5, 169].

Особливу увагу звернув Михайло Сергійович на період із середини XVII до початку XX ст., коли «українське політичне життя оберталось коло відносин» з «Московсько-Російською державою» [5, 169]. Її вчений назвав «російським спрутом», який «цупко тримав свою здобич», наголошуючи, що царський уряд використовував «кожду внутрішню незгоду в українськiм громадянстві», привів його до «поневолення» [4, 6].

У добі російського поневолення України М. Грушевський виділив початок національного відродження «від її оновлення літературного, вважаючи за граничний камінь з сього погляду вихід „Енеїди” Котляревського 1798 року», а також Кирило-Мефодіївське братство, від якого бере свій початок «нова Україна» [3, 51, 52].

В умовах Української революції Михайло Сергійович як голова УЦР поєднував ідеї націєтворення та державотворення в Україні. На його думку, в цей революційний час продовжувалася справа кирило-мефодіївців [3, 55]. На початку революції М. Грушевський вказував на необхідність «утворити широку національно-територіальну автономію України в складі Федеративної Російської Республіки», вважаючи, що цей новий устрій сприятиме демократичному оновленню країни [11, 137]. Вчений звернув увагу на необхідність «домагання українського навчання в школі, допущення української мови в урядуванні, суді і церкві – на лінії, де українські маси стрічаються з культурою, громадською і державною організацією» [8, 13, 14].

Ідеї «широкої автономії України з державними правами українського народу, на думку Михайла Сергійовича, мала реалізувати Українська Народна Республіка, проголошена III Універсалом УЦР у листопаді 1917 р. Але російська влада ігнорувала українські інтереси, серед українців це викликало «глибоку зневіру до російської поступовості і демократії» [8, 14]. Оскільки більшовицька Росія розпочала війну проти УНР, то неминуче постало питання про самостійність України, яка була проголошена у січні 1918 р. В умовах російського військового вторгнення М. Грушевський вважав, що «в такій страшній боротьбі треба бути свободним і не зв'язаним!» [9, 97].

Короткий огляд обраної теми свідчить про те, що видатний український історик, державний діяч М. Грушевський у революційну добу творення «нової України», спираючись на дослідження історичної пам'яті українців, чітко сформулював основні ідеї націєтворення нашого народу, поєднавши їх із процесом державотворення в Україні. Теоретична спадщина Михайла Сергійовича у цих питаннях становить великий науковий та практичний інтерес для сучасної Української держави. Ці питання потребують подальшої уваги дослідників.

Джерела та література

1. Верстюк В. Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 280–289.
2. Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань та інші. Т. 4. Кн. I: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)»*. Львів: Світ, 2007. С. V–XVI.
3. Грушевський М. С. В сімдесяті роковини кирило-методіївської справи. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань та інші. Т. 4. Кн. I: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)»*. Львів: Світ, 2007. С. 51–55.
4. Грушевський М. С. Велика хвиля. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань та інші. Т. 4. Кн. I: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Укра-*

- їнської Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». Львів: Світ, 2007. С. 6–7.
5. Грушевський М. С. Звідки пішло українство і до чого воно йде. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань та інші. Т. 4. Кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)»*. Львів: Світ, 2007. С. 166–180.
 6. Грушевський М. С. З старого і нового. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань та інші. Т. 4. Кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)»*. Львів: Світ, 2007. С. 8–10.
 7. Грушевський М. С. Народностям України. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань та інші. Т. 4. Кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)»*. Львів: Світ, 2007. С. 18–19.
 8. Грушевський М. С. Повороту нема. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань та інші. Т. 4. Кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)»*. Львів: Світ, 2007. С. 13–14.
 9. Грушевський М. С. Українська самостійність й її історична необхідність. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань та інші. Т. 4. Кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)»*. Львів: Світ, 2007. С. 96–97.
 10. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань та інші. Т. 4. Кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)»*. Львів: Світ, 2007. С. 152–164.
 11. Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії і федерації. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань та інші. Т. 4. Кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)»*. Львів: Світ, 2007. С. 137–150.
 12. Огірко Р. Михайло Грушевський і проблема федералізму в Україні у 1917–1920 роках. *Михайло Грушевський: збірник наукових праць і матеріали Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів: «НТШ», 1994. С. 60–67.
 13. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 599 с.
 14. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. Доповідь / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.
 15. Тельвак В. В. Творчість Михайла Грушевського революційної доби: тексти і контексти. *Революція, державність, нація: Україна на шляху самостве-*

дження (1917–1921 рр.): матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Київ 1–2 червня 2017 р.) / упоряд. В. Верстюк та ін. Київ; Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 155–170.

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ У ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТБІ НА НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 1917–1919 РР.)

Ковальова Наталія

Проаналізовано сприйняття українським суспільством образу «київських» Січових Стрільців в умовах Української революції на Наддніпрянщині. Джерельною базою дослідження виступають спогади Січових Стрільців та українських громадських діячів.

Ключові слова: Січові Стрільці, УСС, галичани, наддніпрянці.

На відміну від легіону УСС, діяльність якого популяризувала Пресова квартира, період боротьби січовиків на Наддніпрянщині не був таким романтичним і оприлюдненим. Багато полонених галичан-українців, зокрема молодь, з падінням Російської імперії залишилися на Наддніпрянщині. Вони сподівалися вибороти власну державність, воюючи за неї на території Наддніпрянщини у 1917–1919 рр. під гаслом «Через Київ до Львова!». Наддніпрянці у цей час прагнули пройти шлях «Через Київ до самостійності!». Так спільна мета об'єднала вихідців з Австро-Угорської імперії та підданих уже поваленої Російської імперії.

Для Наддніпрянщини Січові Стрільці були чужинцями («австріяки», «австрійці» тощо). Кістяк Галицько-Буковинського Куреня Січових Стрільців, заснованого у листопаді 1917 р. (пізніше – полк СС), складали військовополонені-галичани, які раніше служили в австро-угорській армії та легіоні УСС (становили 3/4 особового складу) [6, 71]. Четверту частину Куреня склало патріотично налаштоване місцеве населення, яке проходило відповідний військовий вишкіл за австрійськими статутами (як восени 1917 р., так і восени 1918 р.). Для січовиків організовувалися культурно-освітні заходи: діяли курси для неграмотних, читальні й бібліотеки, вони відвідували столичні театри, читали газети, вели політичні дискусії [6, 68]. У самому Києві Січові Стрільці відчували як вороже ставлення з боку проросійського населення (називало їх «сукіними синами» – за літерами «СС» на відзнаках), так і підтримку від української громади [3, 18–19].

Після встановлення Гетьманату П. Скоропадського січовики розійшлися по всій Україні: наддніпрянці подалися до своїх домівок, частина галичан у селах проводила підпільну агітацію проти гетьманської влади. Найбільше січовиків зібралось у Запорізькій бригаді полковника О. Натієва. Січовики намагалися не

допускати грабунків і мародерства цивільного населення, захищали селян від свавілля каральних загонів та поміщиків («Галичани... поводитися чесно і справедливо») [1, 17]. Тому з часом селяни Наддніпрянщини стали до них ставитися як до свого рідного війська.

Осередком розташування полку УСС, який разом із австрійським військом вступив до України у лютому 1918 р., стала Херсонщина. За спогадами сотника УСС М. Горбового, січовики змогли переконалися у хибності думки, що «...за Збручем нічого європейського нема, що там усе примітивне, що там Азія, та й годі». У Наддніпрянщині їм сподобалися залізничі, продукти харчування, історія краю (захоплювалися козацькими могилами). Населення Єлисаветграду зустрічало Гуцульську сотню як «австрійських козаків», а втомлені стрільці не підвели очікування містян – урочисто, з оркестром, вступили до міста. Проводжали січовиків уже як українське військо [5, 161–162]. «Ми з жалем покидали Україну», – писав Левко Лепкий про від'їзд УСС на початку вересня 1918 р. з Херсонщини на Буковину. Стрільці відчували симпатії до степового краю, тісний духовний зв'язок, початок реалізації програми «об'єднання» однієї нації [7, 86].

Новий етап зібрання Січових Стрільців у Білій Церкві настав восени 1918 р. З початком антигетьманського повстання Окремий загін СС було перетворено у полк, далі – дивізію, корпус, який протягом року (до листопада 1919 р.) боровся у складі армії Директорії УНР. Основну частину складу Корпусу СС становили уродженці Наддніпрянщини. Січовики мужньо боролися і гинули у боях проти більшовиків, денікінців, поляків, від епідемії тифу. Босі, обдерті, голодні українські воїни відступали, залишаючи українську територію. Деякі з них п'ять років не були вдома, воюючи на чужині і терплячи всі незгоди воєнного часу. Наприклад, Великдень 1919 р. січовики-артилеристи зустрічали, обороняючи вузлову станцію Шепетівка. «Більше як рік без відпочинку в неправильній війні. Нерви відмовляють послуху. ... Весна, а в нас їсти нема що. ... Нема з чого хліба спекти... Нема й бульби, нема чаю, хоча цукор є», – резюмував Роман Дашкевич [4, 291].

Населення Наддніпрянщини зі співчуттям ставилося до січовиків та вояків УГА: «Жалко Галичан, страждає народ, відбився від свого краю, тай добитись годі...» [2, 7]. Єврейське населення містечка Браїлів на Поділлі, яке раніше неприхильно ставилося до українців, взимку 1919–1920 рр. рятувало стрільців 1-ї Бригади УСС від тифу: «Галичан всі любили», перестали звати «австрійцями» і боялися їх відступу [8, 4].

На початку грудня 1919 р. корпус СС було розпущено. Група ентузіастів – галичан і наддніпрянців – прогала визвольну боротьбу через байдужість більшості населення Наддніпрянської України. Січовики свою репутацію «залізного» українського війська завоювали самовідданою боротьбою й патріотизмом.

Джерела та література

1. Андрух І. Січові Стрільці у Натіїва. *Літопис Червоної Калини*. 1930. № 5. С. 15–17.
2. Венгринович С. Весна 1920 р. на Україні. *Літопис Червоної Калини*. 1932. № 5. С. 6–8.
3. Вислоцький І. Спомини розвідника з часів першої світової війни. Львів: Галицька видавнича спілка, 2007. 228 с.
4. Дашкевич Р. Мої Великодні свята (Спомини з молодих літ). *Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси*. Львів: Піраміда, 2009. С. 288–292.
5. Гуцули у Визвольній боротьбі: спогади січового стрільця Михайла Горбоного. Вінниця: Держ. картограф. фабр.; Київ: Іст. клуб «Холодний Яр», 2009. 472 с.
6. «Золоті ворота». Історія січових стрільців, 1917–1919 / В. Кучабський, М. Безручко, Є. Коновалець; вед. і авт. передм. О. Романів. Львів: Червона Калина, 1937. 396 с.
8. Лепкий Л. Осінь 1918 р. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1927 рік*. Львів: Червона Калина, 1926. С. 85–98.
9. Л. Л. В чотирикутнику смерті (Передріздвяні спомини з 1919 р.). *Літопис Червоної Калини*. 1930. № 1. С. 3–4.

НЕЗАВЕРШЕНА РЕСТИТУЦІЯ

Бабенко Леонід

Під час передачі у 1932 р. з Ермітажу в Україну колекції 6 скіфських курганів 122 предмети з Олександрополя, Литої та Чмиревої могил були тимчасово залишені для виготовлення гальванокопій. І вже упродовж 90 років ці предмети, всупереч прийнятим рішенням, залишаються в Ермітажі. Доречно ставити питання про їх повернення законному власнику – Музейному фонду України.

Ключові слова: реституція, Ермітаж, Паритетна комісія, Музейний фонд України.

У взаємовідносинах між Україною та Росією відомо не надто багато прикладів результативної реституції. До цього часу найбільш масштабною за обсягом залишається передача культурних цінностей з музеїв РСФРР до України, що відбулася у 1932 р. за результатами роботи та рішенням Паритетної комісії [6; 7]. Серед інших колекцій, в Україну з Державного Ермітажу було передано матеріали 6 скіфських курганів, розкопаних у дореволюційний час, а саме – Литої Могили (Мельгунівський скарб), Олександрополя, Шульгівки, Чмиревої Могили,

Іллінецького та Першого Мордвинівського курганів [1–4]. Але 31 січня 1932 р. українським представникам повністю були передані матеріали лише трьох курганів, а ще з трьох – Олександрополя, Литої та Чмиревої могил – певна частина предметів, зазвичай найбільш видовищних, тимчасово залишена в Ермітажі з метою виготовлення гальванокопій.

Зокрема, з Литої Могили були залишені знаменитий меч у піхвах із золотою обкладкою, золоті діадема, одна з 17 блях-пташок та пластина із зображенням мавпи та кількох птахів, срібні деталі притронного табурету, цвяхи та бронзові наконечники стріл, усього 17 предметів [1, 21]. Із Чмиревої Могили для виготовлення гальванокопій відібрали за списком 25 предметів, із розкопок як 1898 р., так і 1909 р., а саме: бронзові, срібні та золоті предмети кінської оздобы, золоті пластинки – прикраси одягу, бронзове навершя (розкопки 1898 р.), намисто, прикраси, предмети побуту (розкопки 1909 р.). Крім цього, в Ермітажі за невідомих причин zostалися два предмети зі срібного «сервізу» Чмиревої Могили, що налічував 10 посудин, а саме – кубок та черпачок (Дн 1909 1/9, 10), хоча до переліку предметів, що тимчасово залишаються для виготовлення гальванокопій, їх не внесли. Нарешті, в Ермітажі zostалася і втулка одного із бронзових наверш, переданих до України [3]. Колекція з Олександропільського кургану найбільш репрезентативна і налічує 80 предметів. Це навершя (9 екз.) та вирізні пластини (2 екз.), посуд та окремі його деталі (5 екз.), прикраси та деталі одягу – намисто та пронизки (15 екз.), нашивні пластинки-аплікації (21 екз.), підвіски та фрагменти прикрас (14 екз.), деталі кінської оздобы (15 екз.) [2, 625, 626; 5, 529–556].

Зберігається в Ермітажі і частина предметів з Першого Мордвинівського кургану, колекцію якого повинні були передати повністю. Справа в тому, що при передачі археологічних колекцій у 1926 р. з ДАІМК до Ермітажу частина предметів з Першого Мордвинівського кургану була помилково атрибутована як знахідки з Кубані й отримала відповідні номери інвентарної групи «Ку». Це непорозуміння було виправлене вже після 1932 р., і розпізнані предмети були переведені в групу «Дн», отримавши такі порядкові номери колекції Першого Мордвинівського кургану – Дн 1914 1 / 44–50. Цю колекцію склали дерев'яна посудина з двома ручками-опорами та фрагменти інших дерев'яних предметів – уламки циліндричної піксиди, виточеного стрижня (веретена?), коробочки та дощечок, а також кістяні пластинки з циркульним орнаментом і дві золоті трубочки-пронизки. Крім цього, було встановлено походження з Першого Мордвинівського кургану срібного ритону / рогу, переданого в Ермітаж з ДАІМК разом із кубанськими колекціями в 1926 р. [4, 34–36].

Усі зазначені предмети залишаються в колекції Ермітажу й активно залучаються до різних напрямів музейної роботи – експонуються в межах постійної експозиції (зокрема і в залах Золотої та Діамантової комор), численних виїзних закордонних виставках, прикрашають різноманітні видання художніх альбомів

та каталогів. Однак видається, що термін у 90 років є цілком достатнім для виготовлення якісних гальванокопій 122 предметів, і ці колекції, згідно з узгодженими правовими рішеннями, час уже повернути їх законному власнику – Музейному фонду України. Отже, директору Ермітажу Ю. Піотровському, очільнику закладу впродовж кількох останніх десятиліть, і, як нещодавно з'ясувалося – палкому прихильнику спеціальних культурних операцій, – варто замислитися над проведенням однієї із таких операцій із повернення вказаних музейних предметів в Україну.

Джерела та література

1. Бабенко Л. И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана. *Российская археология*. 2012. № 3. С. 20–27.
2. Бабенко Л. И. Коллекция Александропольского кургана в собрании Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова. *Полин С. В., Алексеев А. Ю. Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: Видавець Олег Філюк, 2018. С. 591–626, 918–922.
3. Бабенко Л. І. Навершя із Чмиревої могили (знахідка 1898 року). *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 4. С. 295–312.
4. Бабенко Л. І. Перший Мордвинівський – трагічна доля зразкового кургану. *Музейні читання: матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»*. Київ: Фенікс, 2022. С. 25–38.
5. Полин С. В., Алексеев А. Ю. Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье. Киев; Берлин: Видавець Олег Філюк, 2018. 930 с.
6. Нестуля О., Нестуля С. Українські культурні цінності в Росії: на шляху до діалогу. 1926–1930. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2002. 333 с.
7. Нестуля О., Нестуля С. Українські культурні цінності в Росії: спроба діалогу про повернення. 1930. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2006. 331 с.

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА СУЧАСНІСТЬ

Ганаба Світлана

Глибокі психологічні й соціокультурні наслідки Голодомору продовжують жити у свідомості та пам'яті нащадків, суттєво руйнуючи основи сучасного життя. Як результат, суспільство не здатне відновитися і віднайти нові смисли й орієнтири розвитку. Трагічні, сумні сторінки історії можуть слугувати не лише пересторогами й історичними уроками, а й віднайти й осмислити «прихо-

вані» небезпеки у суспільно-культурних практиках сьогодення, продемонструвати складність і багатоаспектність історичного процесу.

Ключові слова: пам'ять, мораль, духовність, минуле, Голодомор, сучасність.

Сьогодні український народ не лише мужньо боронить рідну землю від російської агресії, а й виборює право на гідне життя у незалежній демократичній державі з розвинутими громадянськими інституціями. Варто зазначити, що проблеми, які постали перед українським суспільством, є проблемами усієї його історії. Справжні зміни у суспільстві починаються з духовної трансформації як конкретної людини, так і спільноти загалом. Саме духовність дає змогу людині вести пошук і набувати найвищих людських цінностей та чеснот, «обертати засвоєння зовнішнього світу на шлях до самого себе». Для соціальних, національних спільнот духовність забезпечує «історію власної присутності у світі, що дає змогу крізь національне прозирати універсальному, тобто переломлювати загальний досвід у національну іпостась буття» [2, 472]. Подібно до того, як людський організм живе завдяки постійному оновленню й регенеруванню нових клітин, так і українське суспільство має зберігати, відновлювати та розвивати цінності й моральні чесноти, сукупність яких здатна створити потужний суспільний імунітет від суспільних хвороб і зовнішніх небезпек. Людський світ, на відміну від природи речей, завжди орієнтований на людину. Оскільки «смісловий пласт світоглядної свідомості пов'язаний із структурами життєвого досвіду людини, то смисл постає як індивідуальний та обумовлений духовним світом суб'єкта» [1, 39].

Зауважимо, що духовні цінності й моральні чесноти, народні звичаї та традиції завжди становили основу розвитку українського суспільства. Проте роки панування радянського тоталітарного режиму внесли серйозні деформації у культурний код українського народу. Зокрема, політика Голодомору не лише привела до фізичного знищення мільйонів людей, а й деформувала (а інколи знищила) усі сфери суспільного життя українського села, знівельовала морально-етичні орієнтири, порушила тяглість народних традицій, перервала природний органічний зв'язок народних звичаїв у культурі українців тощо. Саме у цей період відбувається деформація, денаціоналізація й уніфікація культури. Варто зазначити, що до Голодомору українське селянство за своїми морально-ціннісними орієнтирами та світоглядом мало чим відрізнялося від польського селянства чи німецьких фермерів. Однак, разом із політикою колективізації, штучний голодомор суттєво зруйнував суспільне й духовне життя українського села. Змінився звичний порядок господарювання на селі. Століттями омріяна селянином земля як особлива цінність і джерело добробуту була безповоротно конфіскована, оскільки індивідуалізм, прив'язаність до своєї землі не підходили до сконструйованого радянською владою образу «будівника комунізму». Внаслідок тиску влади розпадалися релігійні спільноти, людей змушували відмовлятися від проведення

релігійних обрядів і святкування релігійних свят, єдино правильним світоглядно-моральним орієнтиром була більшовицька ідеологія. Втрата глибокої релігійності з притаманним українцям заглибленням у внутрішній світ особистого переживання, екзистенційно плюралістичного бачення світу, поліфонією світобачення та споглядальної настроєності зумовлює зміни у ментальності українців.

На фізіологічному рівні голод виїдав у людини все – свідомість, совість, мораль. Залишився суто тваринний інстинкт самозбереження. Про національну свідомість, любов до рідної землі, збереження і примноження культурних цінностей вже не йшлося. Страх здатний докорінно змінити психологію людини. Сильне почуття страху змушувало селян порушувати найсвятіше – родинні відносини. Влада всіляко заохочувала селян до доносів, підкупів, мародерства і дрібних крадіжок. Одним із найбільш поширених явищ були доноси. Зауважимо, що доноси заохочувалися на усіх рівнях влади і були ефективним засобом впливу на населення й утримування його у покорі й страху.

Політика Голодомору завдала нищівного удару по майбутньому української нації, оскільки нівелювала національні, культурні, ментальні, релігійні цінності. По-перше, формується культура цинізму – поширюється підозрілість та недовіра, люди приписують іншим найнижчі мотиви; по-друге, розквітає культура маніпуляцій, люди починають зловживати довірою інших. Брехня та шахрайство сприймаються як побутові і загальноприйняті явища; по-третє, розвивається культура байдужості, тобто відбувається укорінення у суспільстві крайньої корисливості, егоїзму, індиферентності до чужих страждань; по-четверте, страх і його колективні прояви – тривога і паніка – руйнують залишки суспільних зв'язків: суспільство як спільнота перестає існувати; по-п'яте, поява нової «радянської» ідентичності, яка надалі мала б підтримуватися страхом повторення нової травми тощо.

Глибокі психологічні і соціокультурні наслідки продовжують жити у свідомості та пам'яті нащадків, суттєво руйнуючи основи сучасного життя. Як результат, суспільство не здатне відновитися та віднайти нові смисли й орієнтири розвитку. Голодомор не варто розглядати як одиничну подію. Це радше багатоаспектний феномен, який вплинув і продовжує впливати не лише на людину, а й на усі сфери її суспільного буття. Досвід минулого є важливим ресурсом у практиках сучасного українського державотворення. Релевантними є не лише героїчні, позитивні надбання минулого. Трагічні, сумні сторінки історії можуть слугувати не лише пересторогами й історичними уроками, а й віднайти та осмислити «приховані» небезпеки у суспільно-культурних практиках сьогодення, продемонструвати складність і багатоаспектність історичного процесу.

Джерела та література

1. Залужна А. Життєвий світ людини як світ культури. Людина і культура / за ред. Д. Шевчука. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2019. С. 29–41.
2. Кримський С. Принципи духовності ХХІ століття. Дві Русі / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ: Вид-во «Факт», 2003. С. 468–484.

РЕВОЛЮЦІЙНІСТЬ ЯК СПОСІБ РОЗВ'ЯЗАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРОБЛЕМ

Зубко Ольга

В українській історії поняття «революція» має переважно позитивну конотацію як через радянське минуле, так і сучасний націоналістичний дискурс. Теоретичною розробкою питання сутності революції, її ознак, характеристик, специфіки займаються як українські, так і світові історики. Подана доповідь акцентує увагу на розгляді ознак і етапів й мікроетапів революції. Авторська доповідь наголошує, що революційні зміни, на жаль, не вирішують суспільних проблем, тому Україні потрібні зміни еволюційні.

Ключові слова: революція, історичні процеси, еволюція.

Поняття «революція» міцно увійшло до української історії. Цей термін не тільки і не стільки науковий, скільки побутовий. І якщо говорити про Україну, то він має переважно позитивну конотацію. Ця позитивність викликана, зокрема, недавнім радянським минулим, коли під революцією розумілося очищення й оновлення суспільства. Водночас, позитивну конотацію поняття має й через націоналістичний дискурс, де революція – це вже позбавлення від колоніальної залежності. Звідси ідея національної, або визвольної революції.

Останню революцію Україна пережила взимку 2013–2014 років. Часто звучить її означення – Революція Гідності. Проте, як і попередні українські національно-визвольні революції (революції середини і другої половини ХVІІ ст., революція 1917–1920 рр., Помаранчева революція), остання пройшла у своєму розвитку низку традиційних етапів та мала кілька характерних ознак. Тому поговоримо про характерні ознаки та етапи революції загалом.

Політична революція як швидка радикальна зміна має кілька суттєвих ознак. По-перше вона відбувається нелегітимним способом, порушуючи усталені в країні закони. Результатом революції є зміна законодавства – відмова від старих законів, які змінюються новими. Революціонери зазвичай намагаються переписувати закони «під себе». По-друге, революція забезпечує зміну політичних еліт. Замість старих приходять нові, в руках яких опиняється влада. По-третє,

прихід до влади нових еліт пов'язаний із перерозподілом власності. Адже нові політичні еліти можуть утримувати владу, лише володіючи відповідними ресурсами. І по-четверте, революція здійснюється шляхом широкої народної мобілізації. Різні верстви населення виступають на політичну арену, «творюючи історію». Ця мобілізація забезпечує «легітимність» руйнування старих політичних інститутів, усунення старої еліти і прихід нової влади [1, 6–7].

Перелік революційних етапів, розроблений американським істориком Крейном Брінтоном (1898–1968) у книзі «Анатомія революції», що побачила світ в 1938 р. показує, що більшість революцій проходить такі етапи: етап, пов'язаний із падінням старого режиму; етап влади поміркованих; етап терору та етап «термідору» [2].

Згодом революційні етапи Брінтона були деталізовані іншими західноєвропейськими дослідниками. Революційні етапи поділилися на певні «мікроетапи»:

1. Зростання ролі «інтелектуалів», які не хочуть підтримувати чинний режим. Тобто останній втрачає культурну гегемонію.

2. Перед революцією уряд намагається здійснити реформи аби «розрядити» ситуацію. Проте таке реформатство здебільшого не є вдалим.

3. Падіння режиму починається з гострої політичної кризи, викликаной неспроможністю уряду впоратися не стільки з діями опозиціонерів, скільки з політичними, військовими, економічними та іншими внутрішніми проблемами.

4. Виникнення конфліктів у середовищі революціонерів після перемоги революційного повстання. Їхнє середовище ділиться на радикалів, консерваторів та поміркованих.

5. Перші, хто приходить до влади після революційного повстання, – це помірковані революціонери.

6. Останні шляхом поміркованих реформ намагаються відновити владу. Натомість, радикали організовують масову мобілізацію.

7. Суспільний устрій і панівна ідеологія змінюються не тоді, коли падає старий режим, а тоді, коли радикали заручаються підтримкою мас і змінюють поміркованих революціонерів.

8. Унаслідок приходу до влади радикалів починається революційний терор.

9. Боротьба між радикалами та поміркованими, а також між захисниками революції і зовнішніми ворогами сприяє приходу до влади військових.

10. Радикальний етап революції закінчується з приходом до влади поміркованих прагматичних діячів, які сприяють встановленню порядку в нових умовах (концентруючи увагу на економічних, а не політичних проблемах) [3, 2–17].

Пропоновані мікроетапи революції можливі, але не обов'язкові. Нерідко від них «відступають», а деякі мікроетапи випадають. Та і з класичними революційними етапами не все так просто. Наприклад, українські визвольні змагання 1917–1920 рр., які водночас були і соціальною, і антиколоніальною революцією,

за схемою Брінтона виглядають так: поміркований етап – консервативний «термідор» – революційне повстання – радикальний етап – революційний «термідор». У часи незалежності маємо теж кілька каскадів революції. Розглянемо ту ж Революцію Гідності. Маємо етап повстання з кривавим римейком (перший етап) – правління поміркованих (прихід до влади П. Порошенка) (другий етап), з утриманням балансу між радикалами та консерваторами – і перехід (в кілька років) до етапу «термідору» (четвертий етап), коли є запит на «тверду руку» шляхом легітимних виборів, а отже, обрання нового президента, оскільки суспільство розуміє небезпеку «третього майдану» і втомлене від хаосу, війни та зубожіння.

Хоч як не розвивалися б історичні події надалі, українству варто зрозуміти, що час уже відмовитися від революційності як способу розв’язання проблем, бо ж і український, і світовий досвід показують, що революції не завжди розв’язують суспільні проблеми. А ціна революції – висока. За Помаранчеву революцію та Революцію Гідності довелося заплатити кров’ю. Ці революції мало що змінили, хіба що призвели до ротації олігархічних еліт. Отож, Україні потрібна еволюція.

Джерела та література

1. Кралюк П. Марево революції. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 2017. 304 с.
2. Brinton C. The Anatomy of Revolution. New York. Vintage. 1965. 320 p.
3. Coldstone Jack A. Revolutions. Teoretical, Comporative and Historical Studies. Harcourt Brace College Publishers. 1994. 336 p.

ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ’ЯТІ БУЗЬКИХ ГОЛЄНДРІВ: ДОСВІД МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ НА ВОЛИНІ

Костюк Михайло

У статті висвітлюється досвід міжнародної співпраці Луцького національного технічного університету, Рівненської територіальної громади Ковельського району Волинської області та Товариства бузьких голєндрів з Німеччини у питанні збереження історичної пам’яті етнічної групи бузьких голєндрів.

Ключові слова: Волинь, голєндри, меморіальні знаки, історична пам’ять, співпраця.

У поліетнічній історії Волині XIX – першої половини XX ст. наявна невелика за чисельністю, але цікава своєю своєрідністю етнічна група бузьких голєндрів. Питання їхнього походження і дотепер залишається дискусійним, хоча, на нашу думку, вони мають голландсько-німецьке коріння.

Перші поселення бузьких голендрів у Волинській губернії з'явилися на землях Гушанської волості Ковельського повіту неподалік Західного Бугу. На рубежі XIX–XX ст. у голендерських поселеннях стала гострою проблемою нестача земель. Тому голендри почали орендувати і купувати земельні ділянки в інших місцевостях Волині, зокрема у Володимирському та Луцькому повітах. Інша ж їх частина в період проведення Столипінської аграрної реформи переселилася незадовго до початку Першої світової війни до Східного Сибіру.

Після початку Другої світової війни на підставі радянсько-німецької угоди від 16 листопада 1939 р. переважну більшість бузьких голендрів, що проживали на Волині, як осіб німецької національності, було переселено на територію Західної Польщі у район Вартегау. В кінці Другої світової війни з наближенням радянських військ вони перемістилися у різні регіони Німеччини.

Сьогодні більшість бузьких голендрів та їхніх нащадків проживають у ФРН. 6 листопада 2009 р. вони заснували Товариство «Материнська колонія Нойдорф та дочірні колонії» («Mutterkolonie Neudorf und Tochterkolonien e. V.»), скорочено – «Товариство бузьких голендрів». Поряд із вивченням і популяризацією історії своєї етнічної групи, одним із пріоритетних завдань Товариство визначило також збереження історичної пам'яті про неї та її увічнення в різних формах. З цією метою рада Товариства вирішила заручитися підтримкою волинських науковців та керівництва тих сільських рад, на території яких свого часу існували поселення бузьких голендрів. Партнерами німецького Товариства з української сторони стала кафедра соціогуманітарних технологій Луцького національного технічного університету (далі – ЛНТУ) та сільські ради сіл Рівне та Забужжя Любомльського району Волинської області (сьогодні ці населені пункти входять до об'єднаної Рівненської територіальної громади Ковельського району). Між Товариством бузьких голендрів та українськими партнерами було укладено договори про співпрацю.

Одним із найуспішніших проєктів, спрямованих на збереження історичної пам'яті про етнічну групу бузьких голендрів, стало святкування у 2017 р. 400-річного ювілею заснування перших голендерських поселень на Західному Бугу. Відзначення ювілею вимагало значної організаторської роботи, яка розпочалася задовго до самих святкувань. Зважаючи на те, що поселення голендрів розташовувалися на обох берегах Західного Бугу в межах трьох держав – України, Польщі та Білорусі, – рада німецького Товариства заручилася також підтримкою місцевих органів влади гміни Славатиче Більського повіту Люблінського воєводства у Польщі та сільради Домачево Берестейського району Берестейської області Білорусі. Так проєкт святкування ювілею став міжнародним.

На Волині у підготовчих роботах до святкування ювілею всі три сторони виконували свій конкретний обсяг робіт. Науковці-історики ЛНТУ забезпечили

обґрунтування історичної достовірності майбутнього ювілею, допомогли розробити ескізи меморіальних знаків, передбачених для встановлення у селах Рівне і Забужжя, забезпечили їх виготовлення, організували доставку до місць встановлення, забезпечили переклади на німецьку й українську мову, склали програму святкувань, закупили відповідні сувеніри для гостей та ін. Сільські ради взяли на себе зобов'язання виділити місця для встановлення меморіальних знаків, забезпечили їх монтаж, допомогли організувати нічліг та харчування гостей ювілею, спільно з педагогічними колективами місцевих шкіл підготували сценарії святкових заходів та організували їх проведення. Німецьке Товариство, зі свого боку, акумулювало кошти для фінансування необхідних витрат, пов'язаних із підготовкою та проведенням ювілейних торжеств, а також реєстрацію гостей і забезпечення їх автобусним транспортом.

Саме святкування ювілею проходило 2–5 червня 2017 р. Окрім місцевих жителів відповідних громад, у святкових заходах взяли участь делегації голендрів з Німеччини та Сибіру. Всі учасники святкувань відзначали їх насичену, цікаву і пізнавальну програму. Наслідком копіткої підготовчої роботи міжнародного колективу одностудійців стала поява у трьох країнах (Україні, Польщі та Білорусі) п'яти пам'ятних знаків, що увічнюють історію етнічної групи бузьких голендрів. Три з них – на території Волині. Вони стали новими туристичними об'єктами, які дають можливість створити у майбутньому міжнародний туристичний маршрут і сприяти розвитку етнічного туризму в регіоні. Крім цього, позитивний досвід збереження історичної пам'яті етнічної групи бузьких голендрів на Волині був проаналізований і відображений у наукових публікаціях [3, 4], а також в окремих друкованих виданнях кількома мовами [1, 2, 5, 6], які стали продовженням співпраці між науковцями ЛНТУ та Товариством бузьких голендрів. Успішна реалізація цього проєкту надихнула до розробки нових. На жаль, епідемія коронавірусу та повномасштабна російська агресія на певний час відтермінували їх реалізацію, але українсько-німецькі партнери навіть в умовах війни не припинили співпраці і мають тверді наміри втілити нові проєкти у життя.

Джерела та література

1. 10 років Товариству бузьких голендрів. Товариство материнської колонії Нойдорф-Нойбров та дочірніх колоній (2009–2019). Луцьк, 2021. 44 с.
2. Костюк М. П. Бузькие голендры. 400 лет первых поселений на Западном Буге. Луцьк: ІВВ Луцького НТУ, 2018. 26 с.
3. Костюк М. П. Ювілей бузьких голендрів: 400-річчя заснування перших колоній на Західному Бугу. *Питання німецької історії: зб. наук. пр.* / відп. ред. Н. В. Венгер. Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2017. С. 105–114.

4. Костюк М. Святкування 400-річчя перших поселень бузьких голендрів у селах Рівне та Забужжя Любомльського району. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії: науковий збірник. Випуск 63. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (м. Любомль. 24–25 жовтня 2017 р.)* / упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапук, А. Силук. Луцьк, 2017. С. 142–146.
5. 10 Jahre Bugholendry e. V. Verein Mutterkolonie Neudorf und Tochterkolonien (2009–2019). Lutsk, 2019. 44 s.
6. 10 Lat Bugholendry e. V. Stowarzyszenie macierzystej kolonii Nejdorf-Nejbrow i kolonii wtórnych (2009–2019). Łuck, 2021. 44 s.

ОФІЦІЙНА РАДЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ЕЛІТА ДОНЕЧЧИНИ У 1950–1960-ТІ РР.: ПРОЯВИ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЧЕРЕЗ ПАМ'ЯТЬ ПРО МИНУЛЕ

Стуканова Юлія

Проаналізовано прояви української ідентичності у середовищі офіційних літераторів Донецчини у 1950–1960-ті рр. на прикладі Павла Байдебури та Андрія Клоччі. На основі спогадів сучасників та інших матеріалів робиться висновок, що літератори шукали оперття на пам'яттєві смисли у підтвердженні української ідентичності.

Ключові слова: *українська ідентичність, колективна пам'ять, пам'ять про минуле, офіційні радянські письменники, письменники Донецчини.*

Польська соціологиня Барбара Шацька серед основних функцій пам'яті про минуле називає функцію ідентичності [15, 50]. На суспільному рівні (колективна) пам'ять потрійно сприяє формуванню групової ідентичності: як усвідомлення спільного минулого, як культивування спільних для групи вартостей та як усвідомлення себе «іншими» на основі притаманної групі «мови», що утворюється через обмін символами [15, 50–51]. Сутнісно мета колективної пам'яті – захист і збереження групової ідентичності, її цінностей. Існує безпосередній зв'язок між колективною пам'яттю та груповою ідентичністю: ідентичність є закоріненою у пам'ять (спільне історичне минуле є фактором ідентифікації з певною групою), але водночас від обраної ідентичності залежить те, що та як люди пам'ятають (ким себе вважають) [9, 176].

У пропонованій розвідці авторка аналізує прояви української ідентичності офіційних радянських письменників Донецчини у 1950–1960-ті рр., яку вони відтворювали через (три) вказані вище форми функціонування пам'яті про минуле.

Спеціально зазначене питання на матеріалі культурної еліти Донеччини не вивчалось, однак частково висвітлювалося в контексті характеристики середовища молодого Василя Стуса донецького періоду життя, в дослідженнях авторки [13; 14].

Серед так званої офіційної радянської літературної еліти м. Сталіно вирізнялися українською позицією голова (з 1944 по 1961 рр. [13, 54]) Донецької організації Спілки радянських письменників Української РСР Павло Байдебура та літературний критик Андрій Ключчя. Вони демонстрували варіації подвійної ідентичності («Росія – Україна» як «Центр – Провінція») [4, 34].

Попри те, що П. Байдебура виявляв лояльність до радянського режиму, писав сам і консолідував навколо себе письменників, які творили в дусі соцреалістичного методу (наприклад, в тематиці його творів домінувала шахтарська), водночас він культивував спільні для української ідентичності цінності. По-перше, більшість його прози була написана українською мовою. По-друге, спогади І. Дзюби і Г. Володіна свідчать про те, що у виступах на літературних зборах та нарадах ставав на захист української мови й усіляко пропагував її літераторам очолюваної ним філії, закликаючи писати «...на так сказати саме іменно запашній українській мові» [7, 69]. Окрім того, його самого в колі рідних та друзів називали «козарлюгою» (про що свідчать не лише мемуари сучасників, а й особисте родинне листування [7, 6; 13, 167]).

У 1954 р., відповідаючи на заклик компартії письменникам підготувати літературний твір до святкування «300-річчя возз'єднання України з Росією», він взявся за сюжет, пов'язаний із Хмельниччиною («Універсал гетьмана Богдана») [1]. Не беручи до уваги наявність державного замовлення, варто підкреслити сам факт звернення до ключового сюжету в історії українського державотворення та національної ідентичності (пов'язав в оповіданні робітників Соляних промислів з українською національно-визвольною боротьбою).

Міркуючи про витоки української складової ідентичності П. Байдебури, слід звернути увагу на його походження. Він народився 1901 р. в україномовному селі Нерубайка Кіровоградської області. На Донеччині він опинився у 1920-ті рр. [11, 91].

Якщо щодо П. Байдебури наявні матеріали наштовхують на думку про те, що в його випадку подвійна ідентичність досить гармонійно поєднувала українську і російську ідентичності (вірогідно, малоросійський тип, коли українська культура є «своєю», однак «український проект» – «чужим» [4, 33]), то щодо А. Ключчі такого сказати не можна.

У минулому (1920–30-ті роки) письменник, а у 1950–60-ті рр. – літературний і театральний критик, він займав в офіційному радянському літературному житті демонстративно ідеологізовану позицію. Його колеги по перу і, що важливо, літературний критик Іван Дзюба, відзначали його талант і професіоналізм

А. Ключчі як літературного критика, на що вже звертали увагу дослідники [6, 27; 7, 67–69]. Однак, у мемуарах літератори не обминули той факт, що А. Ключчя послідовно транслиював вимогу дотримання соцреалістичного канону.

Г. Володін, російськомовний письменник родом із Волгоградщини, згадує «...его, хотя и редкие, но и другие выступления – скучные, осторожные, с явным умолчанием своего мнения. Было неудобно за него – талантливого критика, прекрасно знающего литературу /.../ В начале нашего знакомства /.../ пытался уточнять: почему такое выступление? И всегда Андрей Васильевич отвечал однозначно и даже с неприязнью: „И критику ничего человеческое не чуждо”» [6, 27]. Він продемонстрував обережність й у промові під час Республіканського з'їзду письменників 1954 р., коли продовжив ідеологічну лінію, тимчасом як риторика більшості виступів була вже цілком у дусі деєсталінізації [13, 55].

Брак джерел не дає змогу сказати, якою мірою А. Ключчя сповідував власне комуністичні ідеали. Однак є усі підстави стверджувати, що він усвідомлював реалії злочинного радянського тоталітарного режиму. По-перше, він мав особистий привід («в 30-і роки потрапив у „відсидку”», як про нього поговорювали, про що згадує І. Дзюба («випустили, але „пляма” залишилася» [7, 68]); деталі чекають на пошукову роботу в архівах, наразі маємо лише документ щодо його виключення наприкінці 1930-х рр. з лав Харківської письменницької організації без роз'яснення в документі причин [5, 1]). По-друге, болісна реакція на докір, яка не захищає, а виправдовує власну поведінку («И критику ничего человеческого не чуждо») [6, 27]. (Варто додати, що Андрій Васильович страждав на хворобу серця (і, як свідчать спогади Г. Володіна, регулярно проходив лікування у Кисловодську [6, 39, 41, 42, 44, 48], на курорті мінеральних вод), отже, його здоров'я не сприяло переходу від латентної до відкритої опозиції (а джерела дають підстави думати про те, що прихована опозиція була)). Нарешті, по-третє, спроби гуртування на межі 1950–1960-х рр., у розпал «відлиги», навколо себе молодій українській літературній генерації. Про це промовисто свідчать як спогади І. Дзюби та факт його участі, вчорашнього випускника філологічної спеціальності Донецького педінституту, в середині 1950-х рр. у літературознавчому житті Донеччини (виступав на шпальтах альманаху «Літературний Донбас» із вільнодумною критичною статтею «За высокое мастерство» (1953 р., № 21) щодо графоманства у творах літераторів Донбасу, до складу редколегії альманаху входив А. Ключчя [8]), так і світлини, де в центрі україномовного крила учасників літературного гуртка «Обрій» сидить сам Андрій Васильович (мемуари Дзюби і світлини задіяні літературознавцем Д. Стусом у розділі про донецький період в житті В. Стуса) [14].

У контексті прояву ідентичності на основі культивування спільних вартостей слід сказати про згадки І. Дзюби про те, як А. Ключчя потай ділився з ним

підшивками газет та видань із літературними творами 1920–1930-х рр. (так він ознайомився з творчістю заборонених у 1930-ті рр. В. Винниченка та М. Хвильового). І. Дзюба у спогадах висловив упевненість, що «пізніше такого роду стосунки з Ключчею були і у Василя Стуса» [7, 67–69]. Для Андрія Ключчі було важливо поділитися своїм знанням інакшої української літератури, своєю пам'яттю про інакше минуле.

Свою приховану опозицію та українську ідентичність він виказує й у ситуації розгромної критики новаторів у лавах «Обрію» 1963 р. як результату розгрому київських літераторів-шістдесятників (М. Вінграновського, І. Драча), описаній Л. Беринським. Тоді, опинившись наодинці, А. Ключчя намагався підтримати молодого поета, якого критикували за поезії у стилі верлібр: «... плюнь ты на них, ты талант... И скажи Василию [Стусу – Ю. С.]...») [2].

Аргументи, наведені вище, дають змогу припустити, що А. Ключчя страждав від розколотої ідентичності, його ж радянська ідентичність не стала постійною, а радше ситуативною (вимушеною), маска не переросла у личину [10, 165].

Власне, й сам псевдонім Андрія Васильовича (справжнє прізвище Левицький) промовистий: це українське слово означало прагнення літературного критика сміливо «рвати в клоччя» недостатньо досконалі літературні спроби (І. Дзюба, Г. Володін згадують, що в рамках офіційної лінії він був дуже вільнодумним, не боявся викликати незадоволення колег). Варто додати, що літературна і літературознавча творчість А. Ключчі здебільшого була україномовним продуктом, а сам він, за спогадами Г. Володіна, часто використовував у російськомовній бесіді українську частку «але» замість російського аналога «но» [6, 32, 34, 35, 40, 41, 46]. Варто, ймовірно, брати до уваги і фактор походження Левицького-Ключчі. Він народився у російському місті Сураж Брянської області [12, 404], яке знаходиться на території української історичної землі Стародубщина.

Підсумовуючи, варто зазначити, що наявні матеріали дозволяють простежити прояви української ідентичності у середовищі літераторів Донеччини, що входили до лав Спілки радянських письменників УРСР. У цій розвідці аналіз обмежується постатями голови Донецької обласної організації Спілки П. Байдебури та літературного критика А. Ключчі, однак коло імен може бути розширеним. Спільними моментами в біографії вказаних діячів літератури можна назвати те, що вони не були вихідцями з Донеччини, писали українською мовою, відігравали провідну роль у лавах Донецької філії Спілки. Відмінними були (на перший погляд непомітні) стратегії поведінки у виявленні української ідентичності. П. Байдебура у спогадах постає як радянська людина, що транслює українські смисли, загалом залишаючись у рамках соцреалістичного канону. А. Ключчя, хоча офіційно і демонстрував ретельне слугування владним знаряддям контролю за відповідністю літературного продукту головним ідеологічним вимогам, водночас вузькій спільноті молодих поетів, які у своєму середовищі культивува-

ли українські національні смисли, відкривався як такий, що поділяв їх / співчував їм. Обидва літератори шукали опертя на пам'яттєві смисли у підтвердженні української ідентичності.

Джерела та література

1. Байдебуря П. Універсал гетьмана Богдана. *Вибрані твори*. 1954. URL: <https://ukrlit.net/lib/baidebura/1.html> (дата звернення: 09.10.2022).
2. Беринский Л. Не будучи прозаиком...: [письмо А. А. Кораблеву від 20.06.1999 р.]. *Дикое поле*. 2003. № 4. URL: http://www.dikoeполе.org/numbers_journal.php?id_txt=179 (дата звернення: 09.10.2022).
3. Володин Г. Таким его запомнил. К 75-летию со дня рождения А. В. Ключчи: (Воспоминания). *Донбасс*. 1980. № 6. С. 111–119.
4. Гаухман М. У пошуках себе: як конструювали ідентичність українські інтелектуали в Російській імперії другої половини XIX ст. *Наукові записки УКУ*. Серія «Історія». 2019. С. 29–64.
5. Держархів Донецької обл. Ф. р-5827. Оп. 1. Спр. 317. Выписки из протоколов заседаний Секретариата Союза писателей Украины и Президиума Харьковской организации Союза советских писателей Украины о восстановлении Ключья-Левитского А. В. в Союзе писателей, 1937 р., 1939 р. 2 арк.
6. Держархів Донецької обл. Ф. р-6737. Оп. 2. Спр. 36. Воспоминания Володи-на Г. Г. о друзьях-товарищах, вошедшие для написания второй части книги «Годы прошлые», 1976, 1984 pp. 176 арк.
7. Дзюба І. Не окремо взятє життя: док. повість. *Київ*. 2006. № 1. С. 15–137.
8. Дзюба И. За высокое майстерство. *Литературный Донбасс*. 1953. № 21. С. 98–116.
9. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело*: зб. наук. праць / за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків: Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010. С. 171–191.
10. Козлова Н. Н. Социально-историческая антропология: учебник. Москва: Ключ-С, 1998. 192 с.
11. Летописцы шахтерского края. Сборник. Донецк: Изд-во «Донбасс», 1968. 432 с.
12. Письменники Донеччини. Довідник / упоряд. І. О. Білий, С. В. Жуковський. Донецьк: Національна Спілка письменників України, журнал «Донбас», 2005. 428 с.
13. Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953–1964 роках: дис. ... канд. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 180 с.

14. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість / наук. ред. Г. М. Сивокінь; Гуманіт. центр В. Стуса; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; Асоціація укр. Письменників; Донбаський історико-літ. музей В. Стуса. Київ: Факт, 2004. 368 с.
15. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт. Чернівці: Книги – XXI, 2011. 248 с.

КОНЦЕПТ «НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ» У ЦЕНТРАЛЬНИХ І РЕГІОНАЛЬНИХ ЗМІ УКРАЇНИ КІНЦЯ 1980-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 2010-х рр.

Присяжнюк Юрій, Мальована Ольга

Протягом першої чверті новітньої державної незалежності України ЗМІ пройшли складну еволюцію. Дослідивши цю проблему, автори прийшли до такого висновку: попри системний деструктивний російський вплив, концепт «національна ідея» успішно ствердився в українському медійному просторі.

***Ключові слова:** національна ідея, журналістика, інформаційний простір, темник.*

Аби всебічно проаналізувати проблему репрезентації концепту «національна ідея» у центральних та регіональних ЗМІ України кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр., варто детально прояснити сутність розуміння цього явища, а також з'ясувати, які процеси відбувалися в українському суспільстві й чому саме вони виявилися більш-менш сприятливим підґрунтям для поширення цієї ідеї, причому спочатку у вузьких колах інтелектуалів, а потім – помітно ширшому публічному просторі.

Поняття «національна ідея» ми розуміємо й використовуємо в трьох значеннях (як їх стисло окреслив В. Лісовий): по-перше, це важлива для суспільства ідея будь-якого змісту, яка користується підтримкою більшості громадян; по-друге, ідея нації; по-третє, особливості національної (зокрема й української як «неповторної») свідомості («мрії», «місії» та ін.) [3, 453].

Отож, у другій половині 1980-х рр. суспільні процеси, які грали на руку популяризації концепту «національна ідея» у ЗМІ, набули лавиноподібного характеру. Сприятливим підґрунтям стало створення Українського культурологічного клубу, Товариства Лева, Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, асоціації «Зелений світ», неофіційної студентської організації «Громада» та ін.

Одними з перших, хто відчув «подих свободи», були власне працівники сфери масмедіа: журналісти, редактори, кореспонденти, а почасти – їхні керівники. Пік розвитку української журналістики припав саме на період середини 1980-х – початку 1990-х рр. Тоді працювало «золоте правило»: розповідати про людей

для людей. З'являлися нові (демократичні) ЗМІ, а старі (совєтські), аби лишитися в інформаційному просторі, змушені були підлаштовуватися під вимоги часу. Дуже швидко всі вони стали впливати на порядок денний суспільних змін. Вагоме слово в демократизації українського суспільства сказали журналісти всеукраїнських видань «Молодь України», «Независимость», львівської «Молодої Галичини», київської «Молодої гвардії», тернопільського «Ровесника», сімферопольського «Крымского комсомольца», телепрограми студії «Гарт», також «Вечірнього Києва», «Спортивної газети», «Українського футболу», «Дніпра», Українського радіо. Від них дедалі частіше лунав меседж «відродження українців як народу й держави» [1].

Цікаво, що вже наступного дня після історичного референдуму 1 грудня 1991 р. всеукраїнські та регіональні газети вийшли під промовистими заголовками. «Вечерний Киев» розмістив на першій сторінці гасло «Незалежності ТАК!», а поруч статтю «Оболонь: 96 процентов» [2]. 3 грудня черговий номер «Известий» побачив світ із шапкою на першій шпальті «Украина избрала независимость», а «Запорізька правда» вдалася до поетичної творчості з такої нагоди: «Наша Вітчизна – незалежна всьому світу заявляє: я – країна Україна – на чолі калина». Інформаційна ейфорія тривала тиждень. Навіть парламентська газета «Голос України» не шкодувала емоційного запалу з нагоди відновлення, або, як тоді писали, «здобуття Україною незалежності» [3].

У питанні популяризації, роз'яснення і законодавчого закріплення національної ідеї президентство Л. Кравчука виявилось особливим двома обставинами: постаттю самого глави держави, який раніше був головним ідеологом керівної компартії; також тим, що постсовєтське суспільство, яке відразу відчувало труднощі перехідного етапу, було неготовим змагатися за кращі перспективи на ґрунті українських (національних) цінностей. ЗМІ, які потерпали від безгрошів'я, підхопили тенденцію акцентування уваги на соціально-економічних негараздах.

Епоха «кучмізму» (з липня 1994 по січень 2005 рр.) продовжила попередню традицію, ба більше, звела національну ідею як таку майже нанівець, передусім у державній політиці. «Медіаромантизм» закінчився. Другий Президент України та чиновники, які його оточували, зрозуміли, що ЗМІ можна не просто ігнорувати – їх можна й варто контролювати, насамперед для створення «позитивної картинки» діяльності влади. Що в такому разі чекало на «незгодних», люди мали нагоду переконатися, стежачи за жахливою історією зникнення і вбивства у вересні 2000 р. засновника «Української правди», журналіста Георгія Гонгадзе.

Другий термін президентства Л. Кучми позначився «закручуванням гайок» у царині свободи слова. Не останню роль у цьому процесі відіграв призначений 2002 р. головою Адміністрації Президента В. Медведчук. Саме за його «головування» запрацювала система темників для масмедіа. У 2001–2004 рр. так назива-

ли закрити директиву ЗМІ, яка містила детальні інструкції, як (не)треба висвітлювати політичні події. «Темник» мав російське коріння і походив від початкової назви «темы недели». Це була система цензури, контрольована, як на рівні АП, так і підпорядкованих їй місцевих адміністрацій. Вплив Росії на український простір саме в той час став доволі потужним і починався він якраз із темників.

Ситуація радикально змінилася за президентства В. Ющенка, якого невдовзі назвуть «першим проукраїнським» лідером. До речі, на російських телеканалах, які вже міцно тримали українські політичні новини в полі зору, тоді постійно йшлося про «страхи и ужасы ющенковской украинизации», «души, искалеченные оранжевым режимом». Така риторика кремлівської пропаганди свідчила, що Україна нарешті стає українською.

В. Ющенко першим серед президентів узявся за політику відновлення історичної пам'яті і національно-культурного відродження. Вшанування жертв Голодомору, пам'яті Героїв Крут відбувалося на найвищому державному рівні, з відповідним висвітленням подій у ЗМІ. На одному з регіональних телеканалів у Черкасах співавторці цієї статті довелося тоді бути авторкою й ведучою проєкту журналістських розслідувань «Реальний погляд», що виходив щонеділі на ОДТК «Рось». З'явилася нагода їздити практично всією областю, створювати цикл тематичних програм: про відновлення Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» та ін. До речі, сам В. Ющенко багато подорожував регіонами. Під час одного з візитів до Черкас він наголосив на потребі запровадження в Україні помісної (православної) церкви.

У зверненнях до громадян В. Ющенко використовував слово «нація». Нечікувано для багатьох присвоїв звання Героя України Р. Шухевичу та, дещо згодом, С. Бандері. Аналіз публікацій того часу засвідчує: українські масмедіа, передусім загальнонаціональні, не підтримали цих рішень В. Ющенка, не проводили широкої роз'яснювальної роботи про те, ким насправді були ці люди.

Фактична відсутність у ЗМІ українського контенту за часів президентства В. Януковича зумовлена двома чинниками: по-перше, він був цілком проросійським діячем; по-друге, у період його президентства ЗМІ, особливо загальнонаціональні, перетворилися із «законодавців» інформаційної політики на виразників інтересів їхніх власників, переважно з «кримінальним минулим», зокрема канали: «Україна» (власник Р. Ахметов); «Інтер» (власники Д. Фірташ у 2006–2021 рр. та С. Львович у 2013–2022 рр.); «ІСТV» (власники Пінчуки); «1+1» (з квітня 2010 р. належить «1+1 Медіа», якою володіє І. Коломойський).

Тоді ж зі ЗМІ України відбувалися дивні, на перший погляд, парадоксальні речі. У міру того, як зростала технічна оснащеність медіа, особливо телеканалів, відчутно падала якість журналістських матеріалів. Суть у тому, що з метою привернути увагу глядача, привчити його до красивої картини, а згодом «присадити» на впізнаваний контент зі «своїми» ведучими, у якому прозвучать потрібні

власнику політичні «меседжі», медійники почали інтенсивно експлуатувати гострі соціальні теми.

Отже, за відносно короткий історичний період поняття «національна ідея» пройшло в Україні доволі непростий шлях якісних змін, що знайшло відображення в центральних та регіональних українських ЗМІ. Її презентація в медіа була зумовлена як політичною кон'юктурою, так і зростаючими, бодай і повільно, вимогами громадянського суспільства, найактивнішої його частини. Переломним тут стали події Революції Гідності та початок російської військової агресії проти України, які радикально змінили ставлення людей до всього національного. Воно отримало шанс краще «приживатися» у ЗМІ, а найперше – в уявленнях і переконаннях громадян.

Джерела та література

1. 1 грудня Україна проголосувала за незалежність. URL: <https://youtube.com/watch?v=sIZCKPsuyi8&feature=share> (дата звернення: 11.07.2022).
2. Без води та з молитвами: як кияни голосували за незалежність України. URL: <https://www.google.com/imgres?imgurl=https%3A%2F%2Fvechirniy.kyiv.ua> (дата звернення: 19.08.2022).
3. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? *Націоналізм: Антологія*. 3-тє вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: ВД «Простір», «Смоло-скуп», 2010. С. 453–476.
4. Салют, державо! Світ вітає Україну. *Голос України*. № 235. 1991. 6 грудня.

УКРАЇНСЬКИЙ РОЗМОВНИЙ КЛУБ У ДОНЕЦЬКУ ЯК ФОРМА ПРОТИДІЇ ПОЛІТИЦІ РУСИФІКАЦІЇ (2012–2013 рр.)

Стуканов Сергій

Висвітлюється заснування та діяльність у Донецьку Українського розмовного клубу (2012–2013 роки), який став оригінальною формою відповіді суспільства на політику русифікації. Аналізується склад учасників, формат роботи, концепція та план перетворення на повноцінний центр українського життя в Донецьку. З'ясовуються сильні та слабкі сторони ініціативи, а також її історичне та практичне значення.

Ключові слова: Український розмовний клуб, УРК, Донецьк.

Російська окупація окремих східних та південних районів України, що триває, а також спроби Росії знищити українську історичну пам'ять на цих територіях, представивши їх як «споконвіку російські», актуалізує розвідку та дослідження їхньої української ідентичності. Чільне місце у цьому сенсі має бути

відведене вивченню українських громадських рухів та організацій, що діяли за часів незалежності і ставили собі на меті дерусифікацію краю, відродження історичної пам'яті, включення сходу та півдня до українського культурного контексту. Пропоновані тези покликані започаткувати наукове вивчення діяльності українських розмовних клубів, які функціонували в Донецьку, Одесі й низці інших міст сходу та півдня України наприкінці 2012 – у 2013 рр.

Наукових праць, що висвітлюють цю тему, наразі немає; ця розвідка започаткує наукове вивчення проблеми. Що стосується джерельної бази, то вона містить кілька типів джерел: 1) публіцистичні статті та замітки, а також інтерв'ю з організаторами клубів; 2) сторінки клубів у соціальних мережах «ВКонтакте» й «Facebook», які зберігають інформацію про їхню діяльність. Ще дві групи джерел (і то – найцінніші) є доступними автору завдяки тому, що він був засновником і керівником клубу в Донецьку і координатором мережі клубів. Йдеться про 3) чати і приватне листування автора з десятками осіб, причетних до мережі; а також 4) електронні документи, що збереглися на комп'ютері автора. Перелічені джерела дають змогу детально відтворити історію Українського розмовного клубу в Донецьку та подати в загальних рисах історію інших клубів. Автор свідомий того, що його причетність до роботи клубу є водночас і перевагою для дослідження (бо дає змогу подати історію безпосередньо), і завадою (бо так чи так вносить суб'єктивізм); втім, ретельне опертя на джерела здатне мінімізувати ризики.

Заснування донецького клубу 20 грудня 2012 р. слід розглядати в контексті реакції громадянського суспільства на ухвалений русифікаційний закон «Про засади державної мовної політики». Крім нетривалих масових акцій протесту, що відомі як Мовний Майдан, рух на захист мови вилився в низку конструктивних дій та форм. Позаяк влада проводила антиукраїнську політику, то наголос було зроблено на залучення громадян. Так постала, приміром, ініціатива «Безкоштовні курси української мови» тощо. Рух добровольців «Простір свободи» також активно включився в роботу, й автор, будучи на той момент співкоординатором руху, очолив проєкт «Український мовний простір». У межах проєкту було підготовлено і поширено рекомендації, як підтримати мову на персональному рівні [1]. Крім того, було ініційовано створення Українського розмовного клубу в Донецьку, який став взірцем для активістів в інших містах.

Донецький клуб виник не на порожньому місці – він виріс на ґрунті патріотичного середовища, що вже існувало у місті. Традиції національного руху у регіоні сягають часів Перебудови. Варто згадати, до прикладу, засноване інтелігенцією Товариство української мови, що активно діяло в 1989–1996 рр. [6, 12], а також Історико-краєзнавче товариство «Курінь», утворене на історичному факультеті ДонНУ нащадками кубанських козаків Дмитром Білим і Вадимом Задунайським (1990–1994 рр.) [2, 25]. Наступне покоління студентів-істориків під

проводом Юрія Матушака ініціювало в 2006 р. організацію «Поштовх», до якої був безпосередньо причетний і автор дослідження (як співзасновник та керівник Контрольно-ревізійної комісії). Отже, Український розмовний клуб цілком вписувався в означену тяглість і був її безпосереднім продовженням.

Ідея клубу, що визріла восени 2012 р., спиралася на концепцію появи в містах сходу та півдня «осередків українського сенсоутворення», обґрунтовану філософом Романом Кісем [14; 3, 27]. Свою візію автор розвідки виклав невдовзі після заснування клубу в програмній публікації, де сформулював його завдання: не відкидаючи дидактичної та просвітницької функцій, клуб, однак, не повинен був замикатися на вузькопатріотичній тематиці [15]. Згодом в інтерв'ю Громадському радіо (2017) автор уточнив, що прагнув «залучати широке коло пересічних донеччан, в тому числі тих, які не цікавилися питаннями ідентичності... Тому завдання полягало не в тому, щоб говорити про українську пісню, вишиванку, тужливу історію, яку неможливо читати без брому, а навпаки – максимально розширити коло тем...» [16]. Те, що мета була реалізована, засвідчила активна відвідувачка клубу Дар'я Куренная, описуючи похід на другу зустріч: «Хвилювалася, щоб не потрапити до кола політичних фанатиків. Усі страхи щезли, щойно преступила поріг (...). Тут немає нудних правил і повчань, а нові знання отримуються через гру. Щовівторка – нова тема, емоції, враження» [4].

Найактивніший період роботи клубу тривав 5 місяців (від грудня 2012 р. до травня 2013 р.), впродовж яких було проведено 20 щотижневих зустрічей, а також кілька додаткових подій. Засідання проходили в Обласній бібліотеці для юнацтва, яка безоплатно надала приміщення. Команда організаторів складалася з кількох осіб, яких згуртував автор цієї розвідки. Будучи на той момент членом політичної партії «Демократичний альянс», він залучив до підготовки засідань представників молодіжної організації партії (утім, її причетність до УРК свідо-мо не афішувалась, адже політизація могла зашкодити клубу): зокрема, на старті помітну роль зіграв Євген Семехін, а впродовж січня–березня себе проявили Ігор Гулай, Катерина Смирнова і Христина Мащенська. Крім них, до команди ввійшли вчителька української мови Олександра Савченко і студентка-філологиня Марія Сурженко. Позаяк клуб працював на громадських засадах, то склад організаторів періодично оновлювався через життєві обставини активістів. Перша ротація відбулася в квітні: замість більшості названих осіб в роботу включились Євгенія Рахматова, Маргарита Книш і Анастасія Бойко (студентки того ж таки філологічного факультету ДонНУ).

Клуб практикував два типи зустрічей. Дві третини із них провів автор розвідки; проте нерідко в ролі хедлайнерів виступали запрошені спікери (як-от філософ Дмитро Білько, політологи Олег Саакян та Станіслав Федорчук, акторка Ганна Насадюк, а також психологи, художники тощо). У рамках клубу відбува-

лися тренінги й майстер-класи, перегляд короткометражних стрічок і, звичайно ж, дискусії. Обговорювали книжки, екологічні питання, кіно, стосунки чоловіків і жінок і безліч інших проблем. Кількість учасників коливалася від дев'яти (стартова зустріч) до понад п'ятдесяти; у середньому приходило 30 осіб. Відносно більшість становила молодь до 30 років, проте на загаль клуб мав дуже строкатий склад (зокрема, неодноразово бували й учасники згаданого раніше «Куреня» – Дмитро Білий та Анатолій Луцюк). Загалом протягом 10 місяців роботи клубу участь у засіданнях у бібліотеці та інших заходах взяли понад 800 осіб.

Що стосується інших подій, то найперше до них належали гуртові походи в кіно на фільми українського виробництва, покликані «підтримати гривнею» українського виробника і продемонструвати попит на українське кіно у Донецьку. Проте невдовзі клуб засвідчив потенціал до перетворення на повноцінний центр із розгалуженою структурою. Наприкінці січня автор поділився з командою відповідними планами. Поточний формат засідань у бібліотеці було кваліфіковано як розважальний та орієнтований переважно на молодь. Крім нього пропонувалося започаткувати іще три напрями: «2) серйозні дискусії, лекції і круглі столи; 3) творчі майстерні (література, поезія, театр – з претензією на видання часопису раз кілька місяців); 4) кіноклуб...» [10]; згодом до плану додався і п'ятий підвид – дитячий клуб. Передбачалося, що кожен із напрямів працюватиме на громадських засадах, а, відтак, потребуватиме свого координатора та безкоштовне приміщення. На практиці через брак ресурсів вдалося реалізувати лише частину плану.

Першим під орудою Марії Сурженко у квітні стартував кіноклуб, який започаткував роботу над короткометражним відео. Водночас автор зосередився на запускові дискусійного напрямку – Філософічних бесід, до координації яких зголосився учасник клубу філософ Павло Кудя. Третім напрямом став спортивний – так звана Руханка. Позаяк у Донецьку досить рано прийшло тепло, то й Руханку, й Філософічні бесіди – щоб не гаяти час на пошук приміщення – було вирішено проводити просто неба. Спортивні зустрічі відбувалися на вихідних біля міського ставка № 2 (їх ведучим став Володимир Бондарев, який невдовзі зробив акцент на заняттях з йоги); а Філософічні бесіди – в альтанці у парку Галявина казок. Починаючи з другої половини травня, ці два напрями становили основу діяльності клубу. На той момент організатори регулярних засідань у бібліотеці відчували виснаження; крім того, з приходом тепла спостерігався істотний спад відвідуваності, тож було ухвалене рішення зробити перерву до осені [11].

Другий сезон Українського розмовного клубу, що стартував восени, видався менш успішним і менш тривалим, ніж перший. У вересні автор із головою занурився у викладацьку діяльність, тож не мав змоги щотижня модерувати засідання. Через це 18 вересня він зібрав у приміщенні бібліотеки близько 15 осіб з-поміж активістів та запропонував утворити 3–4 команди по 2–3 особи, які раз на місяць

по черзі готували б й проводили зустрічі УРК [12]. У підсумку протягом вересня–жовтня відбулося 4 засідання. Досвід засвідчив, що без виразного лідерства децентралізованій структурі забракло ентузіазму та організованості. 30 жовтня у листі до Дар’ї Куренної автор писав: «Часу займатися серйозно не маю, а люди не виявили зацікавлення... Клуб діє. Є ідеї – давайте зустрічатись» [13]. Утім, невдовзі більшість постійних учасників клубу переключилася на роботу донецького Євромайдану, тож УРК був поставлений на безстрокову павзу.

Резюмуючи, доходимо висновків:

1. Український розмовний клуб у Донецьку постав на ґрунті не дуже численного, але проактивного українського середовища і став наступником організацій, які діяли в місті у попередні роки, у такий спосіб засвідчивши тяглість національно-демократичного руху.

2. У межах мільйонного міста клуб не був масовим явищем, проте його значення полягало не так у статистичній, як у символічній вазі. УРК довів наявність попиту на українську мову у місті й показав, що український рух може набирати сучасних і привабливих форм. «Сам факт існування клубу, – зазначала одна з організаторок клубу Катерина Смирнова, – може служити нагадуванням про те, що за образом Донецька як російськомовного міста існувала значно складніша культурна реальність» [7].

3. Майже протягом року Український розмовний клуб відігравав роль центру, довкола якого гуртувалися патріотичні донеччани, представники різних поколінь і середовищ. Водночас, завдяки філософії інклюзивності, УРК був максимально відкритим для залучення (й лагідної українізації) російськомовних містян.

4. Сформоване клубом середовище продовжило контактувати під час подій Революції Гідності. «Мало не з десятків [учасників Євромайдану] вже були знайомі поміж собою завдяки клубу, – писав Олександр Михайленко. – Це було важливо, бо створювало атмосферу довіри (...). Так аполітичні розмови волонтерів посприяли політичній активності» [8]. Подібного висновку дійшов і Олексій Золотаренко: «Незважаючи на нетривалість і плінність учасників, ця форма комунікації дозволила проявити активних людей і згуртувати у листопаді–грудні 2013 року частину молоді на донецькому Євромайдані» [9].

5. Клуб, що стартував як майданчик для щотижневих зустрічей, мав амбіції перерости у повноцінний центр українського життя з розгалуженою структурою та кількома напрямками діяльності. Дещо вдалося реалізувати, як-от запустити Філософічні бесіди й Руханку. Слабким місцем, однак, був брак досвіду з пошуку грантів і фінансування. Хоча організатори принаймні двічі обговорювали це питання, до справи так і не дійшло. Ставка суто на волонтерство драматично узалежнила структуру від мотивації та життєвих обставин учасників, передусім керівника клубу Сергія Стуканова. Спроба вибудувати децентралізовану самодостатню систему не була успішною.

6. Формат, винайдений у Донецьку, виявився привабливим для інших міст сходу та півдня України і засвідчив свою життєздатність. Взоруючи на донецький досвід, вже 6 січня 2013 р. започаткував роботу Український розмовний клуб в Одесі [5, 7] (який існує аж дотепер); протягом кількох місяців працювали подібні клуби у Нікополі, Краматорську та Горлівці, що виникли з власної ініціативи місцевих активістів. Вивчення їхньої історії є одним із найближчих завдань автора розвідки.

7. Досвід донецького й інших українських розмовних клубів, що діяли в 2012–2013 рр., може і має бути використаний після звільнення тимчасово окупованих територій сходу та півдня України.

Джерела та література

1. Дев'ять способів захистити українську мову. Починай прямо зараз. *Texty.org.ua*. 2012. 26 грудня. URL: https://texty.org.ua/fragments/42039/Devjat_sposobiv_zahystyty_ukrajinsku_movu_Pochynaj_pramo-42039/
2. Задунайський В. Дещо про моє молодецьке козакування. *Спогади про молодіжний козацько-просвітницький рух на Донеччині (1984–2009 рр.)*. Донецьк: ТОВ «Цифрова типографія», 2010. С. 10–51.
3. Кісь Р. Фінал Третього Риму. Книга друга. Остеронь Азіопі. Львів: Літопис, 2007. 506 с.
4. Куренная Д. Клуб любителів поговорити. *Голос України*. 2013. 20 квітня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/52378>
5. Лащенко С. Розмовні клуби південного сходу. Чи приєднається Крим? *Кримська світлиця*. 2013. 9 квітня. С. 7.
6. Ми йдемо! [Нариси з історії Донецького обласного товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка – першої масової національно-демократичної громадської організації Донеччини]. *Укр. культуролог. журн. «Схід»* / В. Білецький та ін. Донецьк: [Б. в.]. 1998. 223 с.
7. Інтерв'ю з Катериною Смирновою від 31 січня 2021 року: [Анкета, заповнена Катериною Смирновою в письмовій формі].
8. Інтерв'ю з Олександром Михайленком від 5 лютого 2021 року: [Анкета, заповнена Олександром Михайленком у письмовій формі].
9. Інтерв'ю з Олексієм Золотаренком від 31 січня 2021 року: [Анкета, заповнена Олексієм Золотаренком у письмовій формі].
10. Планування зустрічей: [Закритий чат організаторів донецького УРК в ВКонтакті]. Повідомлення Сергія Стуканова від 1 лютого 2013 р.
11. Планування зустрічей: [Закритий чат організаторів донецького УРК в ВКонтакті]. Повідомлення Сергія Стуканова від 6 травня 2013 р.
12. Поновлення роботи УРК: [Закритий чат організаторів донецького УРК в ВКонтакті]. Повідомлення Сергія Стуканова від 16 вересня 2013 р.

13. Приватне листування Сергія Стуканова в ВКонтакті з Дар'єю Куренною. Повідомлення Сергія Стуканова від 31 жовтня 2013 р.
14. Стуканов Сергій: «До нас приходять люди, які до цього українською не розмовляли!» / автор Олександр Кисельов; інтерв'ю з Сергієм Стукановим. *Гурт*. 2013. 3 липня. URL: <https://www.gurt.org.ua/interviews/18595/>
15. Стуканов С. На сході України започатковано мережу Українських розмовних клубів. *Gazeta.ua*. 2013. 9 січня. URL: https://gazeta.ua/articles/mova-zavtra/_na-shodi-ukrayini-zapochatkovano-merezhu-ukrayinskih-rozmovnih-klubiv/475981
16. Український розмовний клуб Донецька: Ми намагалися уникнути звинувачень у націоналізмі / ведучий Михайло Кукін; інтерв'ю з Сергієм Стукановим і Володимиром Бондарєвим. *Громадське радіо*. 2017. 21 грудня. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/kyiv-donbas/ukrayinsky-rozmovnyy-klub-donetska-my-namagalysya-unyknuty-zvynuvachen-u-nacionalizmi>

ЄВРОМАЙДАН У М. БЕРДЯНСЬК (ЛИСТОПАД 2013 – СІЧЕНЬ 2014 РР.)

Тоцька Софія

У статті охарактеризовано події Євромайдану у м. Бердянськ (листопад 2013 – початок січня 2014 рр.) Встановлено хронологічну послідовність подій Євромайдану. Дослідження ґрунтуються на основі опитувань учасників Майдану з м. Бердянськ.

Ключові слова: *Європейська інтеграція, Майдан, Революція Гідності, мітинги, Євромайдан, Бердянськ.*

На сучасному етапі розвитку історичної науки актуальним є вивчення подій Революції Гідності та Євромайдану у Бердянську як складової частини загальнонаціонального явища. Важливим є дослідження питання Революції Гідності у Запорізькій області. Актуальність досліджуваної теми полягає у розумінні та сприйнятті важливості спільної боротьби українців проти режиму В. Януковича за вступ до ЄС.

У другій половині листопада 2013 р. студенти Бердянського державного педагогічного університету починають активно реагувати на події київського Майдану. У соціальних мережах «Вконтакті» та «Фейсбук» створюються групи, де учасники мітингів залучали свідоме населення м. Бердянська до протестів та підтримки Європейського Союзу [1].

28 листопада 2013 р. відбулися збори Євромайдану щодо підтримки вступу України до ЄС. Мітингувальники вийшли з прапорами України та ЄС, тримали плакати «Бердянськ – до Європи», «Схід і Захід разом». На акцію проти зупи-

нення Кабінетом міністрів України підготовки до підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом у Бердянську вийшло близько 200 осіб. Серед людей, які прийшли на мітинг, були студенти, пенсіонери, співробітники виконкому, журналісти. Учасники акції говорили про необхідність підтримати курс України до Європи, що робити це потрібно вже тепер [2].

2 грудня 2013 р. біля бердянського міськвиконкому проходив Майдан за вступ України до Європейського Союзу. Участь брали 50–200 осіб, до вечора чисельність збільшилася до 500 осіб. Учасники пропагували ідеї ЄС. Лунали вигуки «З Україною в серці!», «Україна понад усе», «Москва! Геть руки від України». Водночас люди, які проходили повз мітингувальників, говорили, що вони є фашистами, нацистами, сатаністами, повіями [1].

3 грудня 2013 р. проведено марш з українською та проєвропейською символікою на Проспекті Леніна у м. Бердянськ. Мітингуючі хотіли зустрітися з мером м. Бердянська і дізнатися про його бачення ситуації. Через годину О. Бакай вийшов до мітингуючих та запросив усіх за круглий стіл. Люди вимагали, щоб не було жодних «кабінетних» розмов. Мер міста просив мітингувальників не допустити кровопролиття та вимагав, щоб на бердянському майдані не було сутичок та непорозумінь [3].

15 грудня 2013 р. євромайданівці зібралися біля входу до міськвиконкому та скандували «Разом нас багато – нас не подолати!» [1].

23 грудня 2013 р. на площі біля міськвиконкому євромайданівці пропагували ідеї проєвропейського спрямування України [2].

19 січня 2014 р. жителі м. Бердянська відреагували на «Диктаторські закони від 16 січня». Мітингуючі роздавали листівки з написами «Україна у нас єдина», один з організаторів Євромайдану, О. Сухомлинський, виготовив плакат «У країні диктатура» [1].

22 січня 2014 р. в День Соборності України вулицями Бердянська рухався Автомайдан, близько 10 машин зі стягами Європейського Союзу та України. Офіційним гаслом Автомайдану був «Український вибір – єдиноправильний для сучасної України». Цього ж дня близько 20 людей проєвропейського напрямку вийшли до міськвиконкому з прапорами України та ЄС [1].

Отже, період з кінця листопада до початку січня 2014 р. характеризується масовими виступами населення м. Бердянськ проти проросійської політики влади. Бердянці протестували проти влади В. Януковича та його поплічників. Активними учасниками Євромайдану в Бердянську стали викладачі та студенти Бердянського державного педагогічного університету. На Майдані у Бердянську висувалися вимоги до чинних на той час місцевих та обласних керівників щодо самоусунення з посад.

Джерела та література

1. Інтерв'ю С. Тоцької з учасником революційних подій у м. Бердянськ А. Омельченко, 1970 р. н., м. Бердянськ. 29.10.2021 р.
2. Інтерв'ю С. Тоцької з учасником революційних подій у м. Бердянськ В. Ільїним, 1973 р. н., м. Бердянськ. 25.10.2021 р.
3. Інтерв'ю С. Тоцької з учасником революційних подій у м. Бердянськ Л. Подколзіним, 1964 р. н., м. Бердянськ. 24.09.2022 р.
4. Глотов Б. Реформування системи організації державної влади в умовах глибокої політичної кризи. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums_2014_2_3/ (дата звернення: 06.09.2022).
5. Колодій А. Феномен Майдану в контексті пошуку моделі врядування в Україні. *Агора*. Вип. 13: Революція відбулася: що далі? Київ: Стилос, 2014. С. 22–36.
6. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. 158 с.

Історична політика як чинник міжнародних відносин

ПРО ВАЖЛИВІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПАМ'ЯТІ ДЛЯ МАЙБУТНЬОГО ЄВРОПИ

Киридон Алла

19 вересня 2019 р. Європейський парламент ухвалив документ, у якому кондесовано основні положення численних резолюцій і декларацій, ухвалених щодо реінтерпретації історії XX століття Європарламентом упродовж останнього десятиліття. Зокрема, йдеться про однакову відповідальність Німеччини та СРСР за початок Другої світової війни. Порушені в документі питання важливі не лише з огляду на характер інтерпретування подій, але й з огляду на конструювання європейської ідентичності, а також оцінки характеру рашистського режиму в контексті подій російсько-української війни.

Ключові слова: *європейський парламент, резолюція, пам'ять, війни пам'яті, минуле.*

Теоретична рамка дослідження ґрунтується на кількох засадничих міркуваннях, з-поміж яких:

– події сьогодення актуалізують необхідність «опрацювання минулого» (Т. Адорно);

– положення П. Коннертона про узалежненість нашого сприйняття теперішнього від версій нашого минулого: «образи з минулого зазвичай «виправдовують» / легітимізують соціальний лад теперішнього» [2, 17]. Повномасштабна агресія РФ проти України, яку толерувало російське суспільство, актуалізувала не тільки питання відповідальності за розв'язання війн / конфліктів, засудження тоталітарних режимів тощо, але й увиразнила сутнісний складник рашизму та путінізму в поєднанні з оцінками минулого.

У заголовок пропонованої статті винесено назву резолюції Європейського парламенту, ухвалену 19 вересня 2019 р. – у рік відзначення 80-ї річниці початку Другої світової війни та 80-річчя укладання пакту про ненапад між Німеччиною та СРСР [7]. Керуючись універсальними принципами прав людини та фундаментальними принципами Європейського Союзу як спільноти, заснованої на спільних цінностях, Європарламент прийняв резолюцію «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» (2019/2819(RSP) з огляду на актуалізацію моральних оцінок та необхідність проведення правових розслідувань щодо злочинів сталінізму та інших диктатур. Зокрема, від серпня 2019 р. РФ активізувала пропагандистську кампанію навколо надуманої ідеї, що справжніми винуватцями Другої світової війни є Польща, Республіки Балтії і Захід, фактично

ігноруючи рішення З'їзду народних депутатів СРСР від 24.12.1989 р. про засудження пакту Молотова–Ріббентропа, та наполягаючи на запереченні відповідальності за його наслідки. Саме тому парламентарі висловили глибоке занепокоєння та стурбованість «намаганнями нинішнього російського керівництва спотворити історичні факти та відбілити злочини, вчинені радянським тоталітарним режимом», вважаючи їх «небезпечною складовою інформаційної війни, що ведеться проти демократичної Європи, яка має на меті розділити Європу» [7]. Резолюція Європарламенту акцентувала увагу на тому, що нині відверто радикальні, расистські та ксенофобські групи й політичні партії у світі розпалюють ненависть і насильство серед людей. Відтак підвищення поінформованості про загальноєвропейську спадщину злочинів сталінізму, нацизму та інших диктатур набувало особливого життєвого значення для єдності Європи.

Авторами-ініціаторами резолюції виступили група Європейської народної партії, група Прогресивного альянсу соціалістів і демократів, ліберальна група «Оновимо Європу» та група європейських консерваторів і реформістів.

Текст резолюції ґрунтовано на широкій нормативно-правовій базі. Зокрема, в преамбулі марковано низку важливих документів, серед яких:

- Резолюція 1481 Парламентської Асамблеї Ради Європи від 26 січня 2006 р. (закликала до необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів);

- Празька декларація про європейську свідомість і комунізм, ухвалена 03 червня 2008 р.;

- Декларація Європарламенту від 23 вересня 2008 р. (засуджувався Пакт Гітлера–Сталіна як такий, що розділив Європу на дві сфери інтересів за допомогою секретних додаткових протоколів, і такий, що спричинив масові депортації, убивства й поневолення, які сталися через акти агресії сталінізму та фашизму і підпадають під категорію військових злочинів і злочинів проти людяності) та заява (з метою збереження пам'яті про жертв масових депортацій і знищень, укорінення демократії, зміцнення миру і стабільності на нашому континенті) про оголошення 23 серпня Європейським днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму, ухвалена 23 вересня 2008 р.;

- резолюція Європейського парламенту від 02 квітня 2009 р. щодо європейської свідомості та тоталітаризму (Європарламент підтверджував свою єдину позицію стосовно усіх тоталітарних режимів, незалежно від ідеологічного забарвлення);

- звіт Європейської Комісії від 22 грудня 2010 р. про пам'ять про злочини, вчинені тоталітарними режимами в Європі (COM(2010)0783);

- висновки Ради Європейського Союзу від 09–10 червня 2011 р. щодо пам'яті про злочини, вчинені тоталітарними режимами в Європі, та Варшавська дек-

ларація від 23 серпня 2011 р. про Європейський день пам'яті жертв тоталітарних режимів (згодом 23 серпня 2018 р. було також ухвалено Спільну заяву від урядових представників держав-членів ЄС щодо вшанування пам'яті жертв комунізму).

Також було враховано резолюції та декларації про злочини тоталітарних комуністичних режимів, ухвалених кількома національними парламентами.

У резолюції засуджено тоталітаризм; нацистський та радянський режим розглядаються в одній площині координат, підкреслюється окупаційний характер комуністичних режимів у Європі. Тобто в документі фокус уваги зміщується безпосередньо з війни на тему відповідальності за її розв'язання та оцінку ролі СРСР у повоєнному становищі Східної Європи. Парламентарі наголошували, що «нацистський і комуністичний режими здійснювали масові вбивства, геноцид і депортації та спричинили втрату життів і свободи у ХХ столітті в масштабах, небачених в історії людства, і нагадує про жахливий злочин Голокосту, скоєний нацистським режимом; найрішучіше засуджує акти агресії, злочини проти людства та масові порушення прав людини, вчинені нацистським, комуністичним та іншими тоталітарними режимами» [7]. У документі засуджено Договір про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом (відомий як пакт Молотова–Ріббентропа, укладений 23 серпня 1939 р. у Москві; фіксував змову між двома найбільшими тоталітарними режимами історії та відкрив дорогу до розв'язання найкривавішого конфлікту у світовій історії) та Договір про дружбу і кордон (укладено 28 вересня 1939 р.; документ став логічним завершенням таємної угоди, укладеної між Москвою і Берліном 23 серпня 1939 р.). День підписання пакту (23 серпня) Європарламент оголосив Днем пам'яті жертв тоталітарних і недемократичних режимів.

Резолюція закликала до спільної культури пам'яті, яка «відкидає злочини фашистського, сталінського та інших тоталітарних і авторитарних режимів минулого як спосіб сприяння стійкості проти сучасних загроз демократії, особливо серед молодого покоління; заохочує держави-члени сприяти освіті через основну культуру щодо різноманітності нашого суспільства та нашої спільної історії, включаючи освіту про звірства Другої світової війни, такі як Голокост, і систематичну дегуманізацію його жертв протягом кількох років» [7].

Парламентарі закликали пам'ятати про тоталітарні режими, їхні злочини, пропаганду тоталітаризму, пов'язуючи таку пропаганду з російською інформаційною війною проти «демократичної Європи». Йдеться не лише про визначення відповідальності за розв'язання Другої світової війни, але й про інкорпорацію колективної пам'яті країн Центрально-Східної Європи в модель пам'яті Західної Європи (попри існування в ЄС різних політичних векторів та орієнтацій стосовно проблем міжнародної безпеки). Окрім того, цей документ Європарла-

менту важливий також з огляду на формування європейської ідентичності: зважаючи на те, що демократична ідентичність базується не на якомусь певному субстраті, а «формується у контексті можливого порозуміння, який поділяється інтерсуб'єктивно» і має стати очевидним результатом розвитку політичної самосвідомості, який супроводжує демократичні процеси і сприймається як такий, що конструюється [6, 76]. Відтак, у резолюції не випадково підкреслювалося, що «пам'ять про жертв тоталітарних і авторитарних режимів, визнання та підвищення обізнаності про спільну європейську спадщину злочинів, скоєних сталінською, нацистською та іншими диктатурами, має життєво важливе значення для єдності Європи та її народу, а також для формування європейської стійкості до сучасних зовнішніх загроз» [7].

Резолюцію підтримали 535 депутатів Європарламенту, проти проголосувало 66 осіб, ще 52 депутати утрималися.

Важливо проаналізувати резонанс на ухвалення документа: реакція на цю резолюцію Європарламенту вчергове довела, що тема перемоги у Другій світовій війні, а надто в радянсько-німецькій (у рашистів – «Великой Отечественной войне»), використовується Кремлем як інструмент політики. Якщо для країн Балтії «радянська окупація» стала центральним елементом історії про відновлення втраченої державності та «ідеологічної деколонізації» [8, 656], то в РФ резолюцію Європарламенту було розцінено як виклик для збереження радянського міфу про війну, покладеного в основу ідентичності сучасної Росії. Крім того, вона кидала виклик претензіям РФ на статус одного з архітекторів повоєнного світового порядку, як і його легітимності [1, 108].

Тому вкотре російська пропаганда задіяла механізми постправди – брехню і конструювання альтернативної реальності. На резолюцію Європарламенту спочатку офіційний представник російського Міністерства М. Захарова виголосила, що «йдеться про черговий виток грубої фальсифікації історії», а резолюція Європарламенту – це набір ревізійністських суджень. За її словами, «Європарламент посвідчив ще одну обурливу спробу ототожнити нацистську Німеччину – країну-агресора – та СРСР, народи якого ціною величезних жертв звільнили Європу від фашизму» [4, 112–113]. Розгортаючи цю думку, п. Захарова добалакалася до того, ніби в резолюції Європарламенту «немає жодного слова про політику вгамування агресора, що проводилася західними країнами з метою переорієнтації загарбницьких планів Гітлера із заходу на схід і про кульмінацію цієї лінії – Мюнхенську змову 1938 р. Його учасники віддали на розтерзання нацистів суверенну державу – Чехословаччину». Водночас вона присоромила депутатів Європарламенту щодо того, що в резолюції вони згадали про «тяжку долю» Польщі, яка, на думку Захарової, разом із Гітлером розчленувала Чехословаччину й уклала угоду про ненапад з Берліном ще 1934 р. Насправді, російське Міністерство закордонних справ не просто жонглювало фактами, а зумисне їх спотворювало [4].

В офіційній заяві МЗС РФ зазначалося: «СРСР ніколи не був союзником гітлерівської Німеччини. Підписання 23 серпня 1939 року пакту про ненапад із Німеччиною було вимушеним кроком, який дозволив Радянському Союзові відтягнути початок війни майже на два роки й укріпити обороноспроможність країни для боротьби з агресором. Завдяки радянсько-німецькому пактові про ненапад війна почалася на стратегічно вигідніших для СРСР рубежах, і населення цих територій спіткав нацистський терор на два роки пізніше. Завдяки цьому були врятовані сотні тисяч життів» [4; 5, 113–114].

Нагадаємо, що 2009–2012 рр. в РФ при президенті була створена і діяла спеціальна комісія з питань протидії фальсифікації історії. З-поміж завдань цієї структури – глорифікація минулого Росії, міфологізація масової свідомості, формування образу «народу-переможця», підкреслення вагомості і значущості впливу СРСР в перемозі над нацизмом у Європі, визвольної місії радянського воїна-визволителя тощо. Оскільки Росія оголосила себе правонаступником СРСР, а сталінська версія Великої Вітчизняної війни стала наріжним каменем нової російської ідентичності, замість того, щоб узяти на себе провину за сталінські й інші радянські злочини, російським урядовцям довелося брехати, доводячи, що злочини не були злочинами, а пакт Молотова–Ріббентропа ніс народам мир і щастя [4].

У грудні 2019 р. президент Росії Володимир Путін присвятив кілька виступів на міжнародних та російських форумах питанню про відповідальність Заходу – і насамперед Польщі – за початок Другої світової війни, згадавши при цьому резолюцію Європарламенту. Путін процитував архівні документи, що свідчать, на його думку, про роль західноєвропейських держав у подіях, що передували початку Другої світової війни, і нагадав, що Договір про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом був останнім у низці угод, укладених Німеччиною з іншими європейськими країнами. Говорячи про роль Польщі, президент схарактеризував її вкрай негативно, порадивши нинішньому польському керівництву «просити вибачення за те, що відбувалося раніше». Одним із показових кроків політики пам'яті РФ з огляду на ухвалену Резолюцію Європарламенту стало доручення президента підготувати законопроект про заборону ототожнення ролі СРСР і Німеччини у Другій світовій війні (ця законодавча норма передбачалася для федерального закону «Про увічнення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» [3].

Отже, аналізований документ Європарламенту є вагомим доробком в осмисленні минулого та моделей європейських країн, складником їхньої політики пам'яті, інструментом боротьби за безпековий вимір, а водночас оприсутнює характер владного режиму та конституювання європейської та рашистської ідентичностей.

Джерела та література

1. Богінська І. В. Конфлікти пам'яті в міжнародних відносинах. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 103–109.
2. Коннертон П. *Як суспільства пам'ятають* / пер. з англ. С. Шліпченко. Київ: Ніка-Центр, 2004. 184 с.
3. Путин хочет запретить отождествление СССР и Германии во Второй мировой войне. URL: <https://www.dw.com/ru/putin-rekomendoval-zapretit-otozhdestvlenie-rolej-sssr-i-germanii-vo-vtoroj-mirovojvojne/a-56340528>
4. Резолюція Європарламенту про правду... (27.09.2019). URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/rezolyuciya-yevroparlamentu-pro-pravdu>
5. Ткаченко В. М., Якуба В. В. Війни історичної пам'яті: «newer more» чи «если надо – повторим»? (начерки історичної політики Росії) / Наук. конс. П. В. Мироненка; Академія політичних наук. Київ: Видавництво Політія, 2021. 344 с.
6. Хабермас Ю. Расколотый Запад / пер. с нем. Москва: Издательство «Весь Мир», 2008. 192 с.
7. European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe. European Parliament (2019/2819(RSP). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html?fbclid=IwAR1q6-9tA38UxemNC-V9LUthYV9O0tl1LYoADhHHgHT0j43lnGhPgS7m48M
8. Malksoo M. The memory politics of becoming European: The east European subalterns and the collective memory of Europe. *European journal of international relations*. 2009. Vol. 15. № 4. P. 653–680.

ЄДИНИЙ НАРАТИВ ПРО МИНУЛЕ ЄВРОПИ – ВИКЛИК ТА НЕБЕЗПЕКИ

Гонтарська Ольга

Доповідь зосереджена на критичному сприйнятті Дому європейської історії у Брюсселі. У цьому прикладі розглядається ширше питання опозиції до пропалованого спільного європейського минулого як частини політики пам'яті ЄС. Це пов'язане з питанням ролі політики пам'яті. Дослідження проводяться в рамках міжнародної програми з питань євроскептицизму, що фінансується Федеральним міністерством освіти та досліджень Німеччини.

Ключові слова: історична пам'ять, Об'єднана Європа, історична політика, спільне минуле Європи.

У своїй статті «Limits of Cultural Engineering: Actors and Narratives in the European Parliament's House of European History Project» (2017) німецький дослідник Вольфрам Кайзер питає, наскільки історична політика ЄС стала «східноєвропейською» [3]. Предметом його досліджень був насамперед розвиток проекту Будинку європейської історії (НЕН), і автор залишив вищезазначене питання відкритим. Період від започаткування проекту в лютому 2007 р. до відкриття музею в травні 2017 р. став часом великих змін і був відзначений важливими подіями щодо розширення Європейського Союзу на схід. У січні 2007 р. Болгарія та Румунія приєдналися до ЄС, а в грудні того ж року нові члени, які приєдналися до ЄС у 2004 р., стали членами Шенгенської зони (що, до речі, також суттєво вплинуло на Україну та її громадян). У липні 2013 р. Хорватія приєдналася до ЄС, а в грудні 2013 р. в Україні на Майдані Незалежності в Києві почалися протести у відповідь на рішення президента В. Януковича не підписувати Угоду про політичну асоціацію та вільну торгівлю з Європейським Союзом.

У 2017 р., коментуючи виставку у Будинку європейської історії, польський історик Павел Укельські, член Виконавчої ради Платформи європейської пам'яті та сумління (Platform of European Memory and Conscience, PEMC), зазначив «зростання ролі історії (точніше – історичної політики), яка може бути не лише питанням *soft power*, але також і питанням політики безпеки, як у випадку російської агресії проти України, апеляції російських політиків до минулого, підкріплених пропагандою історичної політики» [11]. Отже, музей, як елемент історичної політики та політики ідентичності, а також критичні коментарі до проекту є важливим питанням, яке необхідно дослідити, щоб визначити виклики та загрози європейській єдності.

Польські противники музею найбільше уваги приділяли регіональному досвіду комунізму у країнах східного блоку. Хоча керівництво музею Констанце Ітцель й Тая Вовк ван Гаал у 2012 р. заявили, що з самого початку метою було подолати західну перспективу, результат був сумнівним [7, 460, 187]. Велика потреба у визнанні та подолання дискурсу периферійності (питання про власне місце розташування) та страх втратити права вести переговори щодо офіційного наративу про минуле міцно присутнє у висловлюваннях противників виставки [1]. Автори критичних заяв застерігали від повернення уніфікованої ідентичності та гомогенного суспільства, яке представлене припущеннями, що виставка реалізує «покращену версію *homo sovieticus*, без місця для (офіційно постульованої) різноманітності» [10]. Виставка, яку сприймали навіть як неомарксистську, серед її польських критиків викликала асоціації з історичним наративом комуністичної доби, який не підлягав обговоренню [8]. Її навіть порівнювали з комуністичною пропагандою часів Йосипа Сталіна [5]. Варто відзначити занепокоєння, висловлене в критичних думках щодо нібито небажання дратувати

Росію. Це мало пояснювати рішення не представляти 1989 р. як великий тріумф європейських цінностей [10]. Це також сприймається як причина розрізнення між комунізмом, як ідеєю, та сталінізмом, як системою тоталітарного правління [9; 4; 2; 12], і маргіналізації опору протягом усього повоєнного періоду. Репрезентація спільного минулого щодо комуністичного періоду була сприйнята як недолік виставки також і в академічних текстах [13].

Досі дискусія щодо постійної експозиції музею, схоже, не обговорювалася та не обговорюється серед українських істориків, а цей голос був би дуже цінним як для подальшого розвитку українського, так і європейського наративу про минуле Європи.

Джерела та література

1. Cianciara A. K. Between EU's aspiring saint and disillusioned rebel: hegemonic narrative and counter-narrative production in Poland. *Journal of Contemporary European Studies*. 2021. 3, DOI: 10.1080/14782804.2021.1877121.
2. Cywiński P. Wykastrowany homo europeicus po elektrowstrzasach, czyli jak bardzo kocham unię i dlaczego. *wPolityce.pl*. 2017.12.11. URL: <https://wpolityce.pl/polityka/366654-wykastrowany-homo-europeicus-po-elektrowstrzasach-czyli-jak-bardzo-kocham-unie-i-dlaczego>
3. Kaiser W. Limits of Cultural Engineering: Actors and Narratives in the European Parliament's House of European History Project. *Journal of Common Market Studies*. 2017. 55, No. 3. P. 518–534. DOI: 10.1111/jcms.12475
4. Kazimierzczuk A. Gliński: wystawa w Domu Historii Europejskiej narusza prawdę historyczną. *Rzeczpospolita*. 2017.10.06. URL: <https://www.rp.pl/swiat/art2395621-glinski-wystawa-w-domu-historii-europejskiej-narusza-prawde-historyczna> (accessed June 6, 2022).
5. Nowak A. Raport z domu umarłych. *wSieci*. 2017. no. 25, 19.06.2017. С. 84–89. Наведено за: *Teologia Polityczna*. 2017. 3.07.2017. URL: <https://teologiapolityczna.pl/prof-andrzej-nowak-raport-z-domu-umarlych>
6. Regente V. Flucht und Vertreibung in europäischen Museen. Deutsche, polnische und tschechische Perspektiven im Vergleich. Bielefeld: transcript Verlag, 2020. 650. URL: <https://doi.org/10.1515/9783839451694>
7. Roszkowski W. Muzeum europejskich pseudowartości. Інтерв'ю проводила Katarzyna Plachta K. *Rzeczpospolita*, 2017.09.09. URL: <https://www.rp.pl/swiat/art10228521-muzeum-europejskich-pseudowartosci>
8. Ukielski P. Komunizm jest dobry. Kontrowersyjny Dom Historii Europejskiej. Інтерв'ю проводив Piotr Zaręba. *Dziennik Gazeta Prawna* 2017.11.29. URL: <https://kultura.gazetaprawna.pl/artykuly/1088302,kontrowersje-wokol-domu-historii-europejskiej.html>

9. Ukielski P. Spektakularna porażka Domu Historii Europejskiej. *Rzeczpospolita*. 2017.10.27. URL: <https://www.rp.pl/plus-minus/art10134861-spektakularna-porazka-domu-historii-europejskiej>
10. Ukielski P. «Wypędzeni», obozy i Stauffenberg. Jak przeszłość dzieli Polskę i Niemcy. *Rzeczpospolita*. 2017.10.07. URL: <https://www.rp.pl/plus-minus/art2398101-wypedzeni-obozy-i-stauffenberg-jak-przeszlosc-dzieli-polske-i-niemcy>
11. Krytyka Domu Historii Europejskiej podczas debaty w Brukseli. w *Polityce.pl*. 2017.09.05. URL: <https://wpolityce.pl/polityka/356348-krytyka-domu-historii-europejskiej-podczas-debaty-w-brukseli-jak-widzisz-historie-ukierunkowana-na-cos-to-mamy-ideologie>
12. Ziębińska-Witek A. Muzealizacja komunizmu w Polsce i w Europie Zachodniej. *Res Historica*. 2018. No. 46. S. 235–252.

POLSKA MNIEJSZOŚĆ NARODOWA NA BIAŁORUSI A POLITYKA WŁADZ BIAŁORUSKICH I NACJONALISTYCZNEJ OPOZYCJI W KONTEKŚCIE PAMIĘCI HISTORYCZNEJ

Kruczkowski Tadeusz

Artykuł analizuje problemy pamięci historycznej, jako element polityki historycznej w kontekście polskiej mniejszości narodowej na Białorusi. Temat pamięci historycznej polskiej mniejszości narodowej w kontekście toczącej się polityki historycznej na Białorusi to problem, który zasługuje na rzetelne zbadanie. W artykule rozważymy tylko mały fragment tego problemu: pamięć historyczną polskiej mniejszości narodowej i politykę historyczną państwa białoruskiego i białoruskiego ruchu narodowego i problemu polskiego języka jako ojczystego w Kościele katolickim na Białorusi.

Politykę władz białoruskich i nacjonalistycznej opozycji do Polaków można podzielić na dwie wersje „białorusinizacji”. Piersza wersja „białorusinizacji” to pozycję do polskości na Białorusi nacjonalistycznej opozycji (przed wszystkim BNF). Druga wersja „białorusinizacji” podjęta przez reżim Łukaszenki była już pozbawiona różnych elementów nacjonalistycznych, właściwych dla jej pierwszego wydania.

We współczesnej Polsce, zaangażowanej we wspieranie białoruskich narodowców, panuje powszechne przekonanie o tym, iż zwycięstwo demokracji w RB rozwiąże także problemy Polaków na Białorusi. Jednak większość działaczy białoruskiego ruchu narodowego mówi o istnieniu na Białorusi Polaków jedynie jako Białorusinów-katolików, lub «opolaczonych» Białorusinów.

Słowa kluczowe: *Białoruś, polska mniejszość narodowa, polityka historyczna, samoświadomość narodowa.*

We współczesnym świecie pamięć historyczna, jako element polityki historycznej, jest ważnym czynnikiem w polityce zagranicznej i wewnętrznej państw. Sytuacja ta jest jeszcze bardziej skomplikowana, gdy weźmiemy pod uwagę pamięć historyczną

i politykę historyczną w państwach ze znaczącymi mniejszościami narodowymi. Żywym tego przykładem może być w tym przypadku polska mniejszość narodowa na Białorusi i Ukrainie.

Temat pamięci historycznej polskiej mniejszości narodowej w kontekście toczącej się polityki historycznej na Białorusi i Ukrainie to problem, który zasługuje na rzetelne zbadanie. W tym artykule, na jednym przykładzie, rozważymy tylko mały fragment tego problemu: pamięć historyczną polskiej mniejszości narodowej i politykę historyczną białoruskiego ruchu narodowego.

Problem ten dotyczy również Ukrainy, zwłaszcza w warunkach wojny ukraińsko-rosyjskiej, kiedy Polska stała się jednym z głównych filarów Ukrainy. A strona ukraińska podjęła już pierwsze, choć bardzo skromne kroki: otwarcie wizerunku zamkniętych lwów na cmentarzu «orląt lwowskich» we Lwowie.

Trudne są w Polsce do zrozumienia problemy relacji: Polacy na Białorusi – państwo białoruskie i białoruski ruch narodowy. We współczesnej Polsce, zaangażowanej we wspieranie białoruskich narodowców, panuje powszechne przekonanie o tym, iż zwycięstwo demokracji w RB rozwiąże także problemy białoruskich Polaków [17, 170].

Polacy na Białorusi (Litwie historycznej) na przestrzeni wieków odgrywali niezwykle ważną rolę czynnika cywilizacyjnego na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wprawdzie poza określonymi rejonami zamieszkania nie stanowili większości etnicznej, ale ich wkład w kształtowanie kultury, ekonomiki i życia społecznego tych ziem był i jest ogromny. Historyczna rola Polaków na Kresach od lat była główną przyczyną szczególnego ich prześladowania, najpierw przez władze Imperium Rosyjskiego, a później reżim sowiecki, którzy prowadziły politykę ich totalnej sowietyzacji, białorusinizacji i rusyfikacji.

Na Białorusi mieszka obecnie największa polska mniejszość na Wschodzie – oficjalnie jest to około 300 tys. osób według spisu oficjalnego z roku 2009, a według spisu oficjalnego z roku 1999 roku – ponad 417 tys. osób i według spisu oficjalnego z roku 1959 roku – ponad 538 tys. osób. Natomiast obecnie według danych organizacji polskich, jest to około 1,5 mil. osób, a według danych kościelnych – ponad 2 mil. katolików, większość, z których przyznaje się do polskości albo ma polskie pochodzenie [5, 157]. I jak na około 9,5 mil. kraj, to jest to bardzo dużo. Tak znaczne rozbieżności w określeniu dokładnej liczby Polaków można wytłumaczyć przede wszystkim różnorodnością stosowanych kryteriów liczenia, a także metod przeprowadzania spisów powszechnych oraz podejścia ideologicznego. Zależą one również od polityki władz państwowych Białorusi. Tym bardziej, że jest to ludność, która zamieszkuje w zwartych grupach tereny Grodzieńszczyzny, wschodniej Mińszczyzny, historyczną Wileńszczyznę i Brasławszczyznę, a więc przeważnie kresy północno-wschodnie Polski przedwojennej. Polacy na Białorusi byli zawsze w sytuacji

szczególnej, zarówno za czasów carskich, sowieckich, jak i obecnie [5, 140]. Polacy na Białorusi oficjalnie, stanowią drugą po Rosjanach grupę narodowościową. Przekornie można jednak stwierdzić, że faktycznie są oni pierwszą mniejszością, ponieważ trudno Rosjan uznawać za mniejszość. Liczba Polaków na Białorusi spada, na co wskazują spisy powszechne, przeprowadzane w latach 1989, 1999, 2009, 2019. Zjawisko to można określić mianem asymilacji na płaszczyźnie państwowej, będącej konsekwencją kreowania poczucia tożsamości uwarunkowanego przez ideologię państwową i narodową.

Do najważniejszych problemów polskiej mniejszości narodowej na Białorusi należą: odrodzenie samoświadomości narodowej, zachowanie własnej pamięci historycznej, stosunki ze społeczeństwem i państwem białoruskim, a także kwestia sytuacji Polaków w Kościele katolickim i urządzanie języka polskiego w nim itp. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu rozważymy tylko niektóre aspekty stosunków polskiej mniejszości narodowej ze społeczeństwem i państwem białoruskim na przykładzie polityki historycznej i problemu polskiego języka jako ojczystego w Kościele katolickim na Białorusi.

Większość działaczy białoruskiego ruchu narodowego mówi o istnieniu na Białorusi Polaków jedynie jako Białorusinów-katolików, lub «opolaczonych» Białorusinów. Niestety to nastawienie nie należy do przeszłości. Hołubieni i finansowani z Polski białoruscy nacjonaliści twierdzą że Mickiewicz czy Kościuszko są Białorusinami, a Tadeusz Kościuszko w ogóle jest najbardziej znanym na świecie Białorusinem. Białoruskie środowiska narodowe we wszystkie okresy i przedsięwzięcia polityczne zasadniczo kwestionują istnienie Polaków na Białorusi a relacje z Polską i polskością w przeszłości traktują jako zawsze szkodliwe [17, 164].

Stosunek białoruskich władz i nacjonalistycznej opozycji do polskiego odrodzenia narodowego można ocenić w jej relacji do szeregu takich kwestii, jak: roli Polski i Kościoła rzymskokatolickiego dla historii narodu i państwa białoruskiego («narodowa koncepcja historii»), a także kwestii języka w liturgii kościoła; oraz polskojęzycznego szkolnictwa, uznania istnienia Polaków na Białorusi (kwestia samoidentyfikacji ludności katolickiej); stosunku do zorganizowanych form polskości w RB, w szczególności do Stowarzyszenia AK i kwestii związanej z nadaniem żołnierzom AK statusu kombatanów II wojny światowej i in. Stosunek władz białoruskich i nacjonalistycznej opozycji do Polaków na Białorusi nigdy nie spełniał wymogów europejskich, dotyczących mniejszości narodowych. Tak wyglądała sytuacja za czasów sowieckich, nie zmieniła się ona radykalnie i w niepodległej Białorusi.

Na współczesnej Białorusi tą politykę władz białoruskich i nacjonalistycznej opozycji do Polaków znany badacz tematu Z. J. Winnicki podzielił na dwie wersje «białorusinizacji» [17, 170]. Piersza wersja «białorusinizacji» to wspomniane pozycje do polskości na Białorusi nacjonalistycznej opozycji (przed wszystkim BNF). Druga

wersja «białorusinizacji» podjęta przez reżim Łukaszenki była już pozbawiona różnych elementów nacjonalistycznych, właściwych dla jej pierwszego wydania [17, 173]. Występuje ona w nieco innej formie kulturowej, niemniej jednak jest sprzeczna z interesami polskości na Białorusi. Wykorzystuje, co zauważono już wyżej, różne elementy sowietyzmu, korespondując wyraźnie z rozmaitymi kompleksami o charakterze «klasowym», występującymi w świadomości Białorusinów. Z. Winnicki słusznie podkreśla, i to nie jeden raz w swojej świetnej książce, że obie wersje są sprzeczne z polskim interesem narodowym [17, 175].

Paradoks Białorusi tego okresu polega na tym, że w sprawach oświaty, kultury, polityki do mniejszości narodowych dyktowali posłowie BNF (będący oficjalnie w opozycji). Gdy w 1991 r. powstała Białoruska Katolicka Hromada, jako swój główny cel wymieniła białorutenizację Kościoła katolickiego [2, 12]. Istnieje informacja, że lider białoruskiej opozycji, Zenon Pożniak, wysłał list do papieża z prośbą o kierowanie na Białoruś księży z dowolnych krajów, z wyłączeniem Polski [7, 125].

W rezultacie polska mniejszość w niepodległym państwie białoruskim okazała się w nowej sytuacji: z jednej strony nadal cisk władzy, która w tradycjach sowieckich nie ufała Polakom i widziała w nich materiał do stopniowej asymilacji; a z drugiej – działacze tak zwanej «demokratycznej» opozycji (Z. Pożniak, I. Trusow, N. Gilewicz itd. (do tej pory wspierani w Polsce – T. K.), a faktycznie nacjonalisci występowali z hasłem, że na Białorusi wogóle niema Polaków, a się tylko białoruscy katolicy, albo zkatolizowani Białorusini. Okazało się, że społeczeństwo białoruskie także nie było gotowe do przyjęcia do swej świadomości tego faktu, że mniejszość narodowa w państwie to także obowiązki w zachowaniu jego dorobku kulturalnego. Tym bardziej w stosunku do Polaków, na których większość Białorusinów patrzyła według rosyjskich, a później sowieckich schematów. Okazało że Białorusini do tej pory nie wypracowali własnego punktu widzenia jak na historii WKL, Rzeczypospolitej, na II wojnę światową, a także na rolę Polaków w ich państwie [2; 5–10; 12–16; 19 i in.].

W początkowym okresie grupa Łukaszenki jako jedyna nie deprecjonowała miejscowej polskości a Łukaszenko zabiegał o poparcie ZPB. Wielokrotnie odnosząc się do «sprawy polskiej» na Białorusi, nigdy nie twierdził, że są to spolonizowani Białorusini. Powiedział – «to są moi Polacy» [17, 166]. Organizacje mniejszości narodowych, w tym i Polacy na Białorusi, nie mogą się politycznie angażować. Mniejszość narodowa nie może zajmować się obalaniem reżymu. Może to stać się jej wielkim zagrożeniem i narazić ją na zarzut dążenia do polonizacji Białorusinów. Niezauważalnym sukcesem ZPB w latach 2000–2005 było to, że twardo trzymając się deklaracji apolityczności ZPB miał on kilka lat względnej – jak na tamtejsze warunki – swobody. Nikt nikogo z lokali związkowych nie wyrzucał, działalności kulturalno-oświatowej nie zabraniał [14].

Od czasu do czasu oficjalne białoruskie dziennikarstwo przedstawia Polskę i polskie organizacje publiczne jako niemal bastion zła: mówią, że ma zakusy na część białoruskiego terytorium, a nawet popierało próbę «zamachu stanu». Co najmniej dwukrotnie od 2011 roku do 2020 roku A. Łukaszenko stwierdzał, że Polska ma poglądy na terytorium Białorusi.

Przywódcy Polski, jego zdaniem, «śpią i widzą, że granica przebiega pod Mińskiem, nie mogą się zgodzić, że granica jest tam, za Grodnem» [23]. Nie udało się przezwyciężyć tendencji do upolitycznienia historii we współczesnej białoruskiej historiografii, o czym świadczy przykład historii Białorusi opublikowany w Lublinie w 2002 roku (za polskie pieniądze) przez autora wiadomego białoruskiego historyka Z. Szybieki. Autor stwierdza: «Wszystko na Białorusi jest białoruskie. Wszyscy obywatele Białorusi to Białorusini» [15, 505].

W 2018 roku białoruskie środowiska narodowe prowadziło «patriotyczne akcję upamiętniania «białoruskich obrońców Ojczyzny». W ramach akcji ustawiane pamiątkowe «strzały» w miejscach pochówków bohaterów, «walczących o Białoruś» [12]. Na Grodzieńszczyźnie te «strzały» ustawiono przy pomnikach polskich powstańców w powiecie Mostowskim. Organizatorzy akcji – działacze wspieranego przez Polskę BNF oraz partii «Za Wolność» A. Milinkiewicza [12]. W Polsce, reprezentowany on jako demokrat, uważany za polityka propolskiego, któremu na «pożarcie» w 2005 roku oddała oficjalna Warszawa ZPB [8, 229].

Najbardziej wymownym jest nadpis po białorusku: «Айчына абаронцам сваім. Беларусь перадусім». Po polsku to znaczy – «Ojczyzna swoim obrońcom. Białoruś ponad wszystko». A po rosyjsku to znaczy – «Родина своим защитникам. Беларусь превыше всего», po nienieckuto znaczy – «Vor allem Weißrussland» albo «Weißrussland uber alles». Polska, wbrew interesom własnym i lokalnych rodaków, udaje, że tego nie zauważa. Ponadto finansując te organizacje, wspiera ich antypolskie działania.

Wszystko to znalazło odzwierciedlenie w części «zawodowych Polaków» z grupy T. Gawina i A. Borys. T. Gawin od wielu lat związany z białoruską nacjonalistyczną opozycją i w kierunku jej wsparcia usiłował upolitycznić działalność ZPB. Oswiadczył on nawet jeszcze w 2004 roku na Rade Naczelnej ZPB że nie jest Polakiem a lecz Białorusinem polskiedo pochodzenia [11]. Dowodem może być oświadczenie także A. Borys. W toku dyskusji o białoruskiej identyfikacji narodowej stwierdziła: «Mówiąc Białorusini mam na uwadze także Polaków mieszkających na Białorusi, którzy jako grupa autochtoniczna powinni także uczestniczyć w formowaniu tej [białoruskiej] identyfikacji» [17, 166].

Przechodzę do najbardziej bolącego dla nas problemu: Polacy w Kościele katolickim na Białorusi. Rozumiemy dobrze, że jest on ponadnarodowy, że katolikami są nie tylko Polacy i że potrzebne są różne języki narodowe w Kościele, że Kościół na

Białorusi to nie Kościół polski albo białoruski, ale katolicki powszechny. Historia ziem obecnej Białorusi tak się potoczyła, że większość katolików w tym kraju, to Polacy. To dlatego powstał tu stereotyp: Polak-katolik. Przez te ziemie przeszła granica dwóch cywilizacji – zachodniej katolickiej i wschodniej prawosławnej i Białorusini nalerzali do tej osatniej, a wiara katolicka i cywilizacja zachodnia przyszły razem z Polską. Dobrze to rozumieli jeszcze w Rosji XIX wieku [20–21].

Odnosząc się do wielowiekowej przeszłości należy zauważyć, że stereotyp «Polak-katolik» i «Białorusin-prawosławny» funkcjonował powszechnie, co więcej uznawano to za obiektywną rzeczywistość. Próby wprowadzania pojęcia „białoruski-katolik” podejmowane czasami przed laty nawet w rosyjskiej nauce spotykały się z brakiem zrozumienia. Było tak nie dlatego, że stanowiło to sprzeczność z polskimi dążeniami, ale ponieważ było to traktowane jako niespotykane zjawisko. Wszelkie próby, udowodnienia tego postrzegano w kategoriach absurdu. O tym pisał wyraźnie jeszcze R. Erkert [24, 8]. Dobrze rozumiał on, że istnienie «białoruskich katolików» jest bardzo korzystne dla rządu rosyjskiego (w rzeczywistości ówczesnej kształtowało związek logiczny – Białorusini to Rosjanie), ale nie odzwierciedlało to rzeczywistości, a ludność katolicka charakteryzowała się polską świadomością narodową.

Do dziś jeszcze funkcjonuje na Wschodzie zbitka pojęć «Polak-katolik», pogłębiają się jednak procesy, których konsekwencją jest osłabienie tego stereotypu [4]. Tendencję tą potwierdzają też szereg badań [1–2 i in.].

Losy języka polskiego w Kościele katolickim obrządku łacinskiego na ziemiach współczesnej Białorusi i Ukrainy miały wielokrotnie, w ciągu ubiegłych 150 lat charakter dramatyczny. Plan eliminacji języka polskiego i wprowadzenia rosyjskiego, a potem białoruskiego pojawił się po powstaniu Styczniowym za czasów generał-gubernatora Murawiewa. M. Murawiew uważał język polski w Kościele za ostatni bastion polskości oraz jej siłę kulturalną i społeczną.

Plan eliminacji języka polskiego i wprowadzenia białoruskiego pojawił się znowu w czasie II wojny światowej, podczas okupacji niemieckiej. Przygotowali go narodowi działacze białoruscy (Białoruski Komitet Narodowy – niemieccy kolaboranci), w tym kilkuosobowa grupa duchownych. Nad jego realizacją czuwały komitety Białoruskiej Narodowej Samopomocy. Służyło to nie celom religijnym, lecz politycznym. Wierni na znak sprzeciwu wychodzili z kościołów [2, 9].

Po II wojnie światowej powtórzyła się sytuacja z czasów zaboru rosyjskiego. Plan usunięcia języka polskiego z kościołów z czasów carskich i z okresu okupacji niemieckiej powrócił w pierwszych latach po wojnie. Podjęły go władze partyjne w Moskwie i Mińsku. Jego uzasadnieniem była znana teza, że «spolonizowana» i «skatolicyzowana» ludność w Białoruskiej SRS powinna powrócić do prawosławia. Plan ten miała realizować rosyjska cerkiew prawosławna. Jednak władze w Moskwie szybko zrezygnowały z planu wprowadzenia języka białoruskiego do kościołów

przewidując, że spowoduje to wrogie nastawienie wobec władz licznej ludności polskiej katolickiej w tej republice. Zapewne ta opinia wpłynęła także na odrzucenie przez Moskwę wniosku władz partyjnych w Mińsku z 1947 r. O zgodę na wprowadzenie języka białoruskiego do kościołów katolickich na Białorusi [2, 10].

Polskość w znacznym stopniu zachowała się dzięki kościołowi katolickiemu, który i władze sowieckie uznawali za polski na tych terenach i próbowali i tutaj zabronić język polski. Ale i prawdą jest także teza, że kościół zachował się tam gdzie były liczne ośrodki polskie. To Polacy obroniły kościoły przed zamknięciem, skazując siebie na ludzi niższej kategorii, to oni odbudowali ich w końcu 80 – pocz. 90-ch lat za własny koszt [5, 138].

Aż do lat 90. XX w. życie religijne na Białorusi trwało, jak od stuleci, w języku polskim. Jednak w codziennych kontaktach duszpasterskich z wiernymi w użyciu były zawsze te języki, w jakich do kapłanów zwracali się wierni. Na Białorusi polski, tzw. «prosty» (gwara miejscowa) i rosyjski. Pod koniec istnienia ZSRR i w następnych latach dzieło odbudowy kilkuset zniszczonych kościołów i parafii na Białorusi i Ukrainie podjęli wierni modlący się po polsku [2, 11].

Zmiana kulturowa w Kościele katolickim rozpoczęła się w latach 90-ch, gdy do liturgii Mszy św. obok języka polskiego wprowadzone zostały także inne języki narodowe – białoruski, ukraiński, niekiedy rosyjski. Było to wymogiem duszpasterskim ze względu na obecność w wielu kościołach wiernych narodowości białoruskiej i ukraińskiej, nie znających języka polskiego i po raz pierwszy trafiających do nich z okazji uroczystości religijnych. Było to pożądane także ze względu na potrzebę zmiany stereotypu «kościół polski» w odniesieniu do Kościoła katolickiego obrządku rzymskiego. Nowe języki w liturgii ukazywały jego ponadnarodowy charakter. Tym samym rozpoczął się nieunikniony proces ograniczania języka polskiego w liturgii oraz jego współistnienie w niej z innymi językami [2, 12].

Sytuacja języka polskiego w kościołach katolickich stała się szczególnie dramatyczna poza Grodzieńszczyzną, w takich obwodach jak miński, witebski, a nawet brzeski. Osobiście byłem świadkiem nabożeństw w Postawach, Ostrowcu, Prużanie i w innych miejscowościach, gdzie ksiądz odprawiał nabożeństwo po białorusku, a wierni odpowiadali mu po polsku. To był bardzo wymowny znak tego, w jaki sposób wprowadzany jest język białoruski do nabożeństw dla Polaków. To nie wierni go żądają, lecz duszpasterz go wprowadza wbrew ich oczekiwaniom i prośbom. I z innych niż duszpasterskie powodów.

Trudno wyobrazić sobie sytuację, żeby w Polsce takim mniejszościom narodowym jak Niemcy, Żydzi, Białorusini czy Ukraińcy, kazano modlić się w języku polskim, jako tzw. państwowym. Byłyby protesty głośnie na cały świat, przeciwko łamaniu praw człowieka w Polsce i jej kompromitacja na arenie opinii światowej. A tymczasem od Polaków na Białorusi coraz częściej żąda się, na podstawie przy-

należności państwowej, modlitwy po białorusku w kościołach, chociaż swobodę w tej gwarantuje Konstytucja Białorusi, polsko-białoruski traktat z 23 czerwca 1992 r. i inne akty prawne. Kościół katolicki jest dla wszystkich. Ale jeśli tak, to także powinien być i dla Polaków na Białorusi.

Na początku lat 90. nasiliły się ataki na Kościół rzymskokatolicki ze strony władz i opozycji nacjonalistycznej, która uważała go za instytucję «polonizującą» Białorusinów. Szczególnie silny konflikt zaistniał między partią BNF a Kościołem, który był związany z żądaniami wprowadzenia języka białoruskiego do liturgii kościoła. BNF sprzeciwiało się również objęciu parafii przez księży z Polski, oskarżając ich o działalność polonizacyjną [3].

Kościół katolicki na Białorusi pod koniec lat 80. – pocz. 90-ch lat początkowo dobrze rozumiał, że dzięki Polakom utrzymuje się na tych terenach. Świadczą o tym działania pszyszlego metropolity mińsko-mohylewskiego kard. Kazimierza Świątka. Był on aktywnym uczestnikiem polskiego odrodzenia narodowego, wiceprzewodniczącym Związku Polaków. Podczas mojej pierwszej rozmowy z kard. K. Świątkiem w grudniu 2000 roku, gratulując mi wybrania na posadę prezesa Związku Polaków na Białorusi powiedział: «Mam nadzieję, że teraz Związek Polaków będzie polskim!» Jednocześnie trzykrotnie powtórzył to słowo «polskim».

Jednak okazało się, iż zadania Kościoła i potrzeby Polaków na Białorusi w zachowaniu tożsamości narodowej nie są tożsame. Wspierany w tym zakresie przez obie strony konfliktu na Białorusi Kościół katolicki na Białorusi intensywnie włączył się (w większości parafii poza Grodzieńszczyzną) w proces depolonizacji, rugując wbrew woli wiernych-Polaków dotychczasowy język polski w liturgii na rzecz białoruskiego (nie stosowanego w miejscowej Cerkwi prawosławnej).

Przybywający od czasów pierestrojki do pracy na Białorusi księża z Polski nie znali, stwierdził R. Dzwonkowski, dramatycznych losów społeczności katolickich w czasach carskich i w ZSRS, gdy nie mieli oni możliwości poznania języka polskiego, a w czasach terroru dla zachowania życia ukrywali swoją narodowość. Nie znali miejscowej kultury i tradycji. Nieznane im było zjawisko istnienia polskiej świadomości narodowej przy nieznajomości języka polskiego i podobny fakt, gdy chodzi o część Białorusinów i Ukraińców, również nie znających języka ojczystego i posługujących się rosyjskim, lecz zachowujących świadomość swojej narodowości. Szkoły i seminaria duchowne w Polsce nie przekazywały bowiem (i tak jest nadal) żadnej wiedzy na ten temat [2, 14].

Wobec nieobecności języka polskiego w życiu codziennym wiernych szybko księżacy uznali za konieczne wprowadzenie do kościołów języka białoruskiego. Uzasadniali to potrzebą zrozumienia liturgii przez wiernych. Tymczasem obecny od stuleci w kościołach religijny język polski był dla nich całkowicie zrozumiały, a ponadto stanowił szczególną wartość religijną, emocjonalną i narodową. W nim wyrażali

swoją wiarę w czasie prześladowań za obronę kościołów i polskość. Był on symbolem duchowej i narodowej tożsamości.

W ostatnich latach niektórzy duchowni młodego pokolenia, określający się jako Białorusini, eliminują język polski z codziennych kontaktów z wiernymi, pomimo że dobrze go znają, a wierni zwracają się do nich w tym języku. Dla starszego pokolenia ta postawa jest szczególnie przykra [2, 12]. Podobną opinie wypowiada i ks. proboszcz z Oszmian Jan Puzyna: «Część księży (niezależnie od tego, czy miejscowych czy z Polski) niestety fosuje ideę Kościoła białoruskiego. Trudno zrozumieć, gdzie mają znaleźć się w nim Polacy. Nieraz można odnieść wrażenie, że lepiej stałoby się, gdyby nie było ich wcale» [13, 166]. Ciekawie że w podobny sposób określiłem w całości politykę wschodnią Polski (w tym i problem polskości w Kościele) w stosunku do nas jeszcze w 2003 roku: zdaję czasem że lepiej stałoby się, gdyby nie było Polaków wcale, wtedy nie przeszkadzaliby w nawiązywaniu przyjaznych stosunków z białoruskimi nacjonalistami (Czy Polacy na Białorusi są spisani na straty?) [6]. Widać, że choć podobieństwo definicji jest przypadkowe, to jednak odzwierciedla istotę problemu.

Powody tak smutnej sytuacji mniejszości polskiej na Białorusi i polskości Kościoła katolickiego bardzo zróżnicowane: stan prawny i faktyczny mniejszości polskiej (jak ze strony polskiej, tak i białoruskiej), brak jasno wyrażonej polskiej tożsamości narodowej u znacznej części mniejszości polskiej (stąd postępująca jej białorutenizacja), zmiana pokoleniowa, brak klarownej polskiej polityki wschodniej skierowanej na poparcie polskość na Białorusi, polityka Kościoła katolickiego na Białorusi i td [6]. Powodem tej smutnej sytuacji mniejszości polskiej na Białorusi jest tak że rozbieżność organizacji polskich. Pewne tego przyczyny bardziej szczegółowo są rozpatrywane w literaturze przedmiotu badań.

W tej sytuacji bez dobrze ukierunkowanej pomocy z Polski polska społeczność w dłuższej perspektywie i w obecnej sytuacji politycznej Białorusi skazana jest na całkowitą asymilację narodową. Według Z. J. Winnickiego potrzebna jest reakcja (polityka) państwa polskiego prowadzona w sposób przemyślany i konsekwentny oraz odejście od bezmyślnie i bezwarunkowo, a w dodatku jednostronnie rozumianego giedroyciowskiego mitu ULB. Potrzebna jest także skoordynowana, a nie rozproszona, jak dotąd, inicjatywa naukowa nastawiona na prezentację wyników badań tak opinii publicznej, jak i krajowych czynników politycznych, tak jak to robią inne państwa posiadające swoje mniejszości bezpośrednio za granicą [18, 214]. Przy braku jasno wyrażonej polskiej tożsamości narodowej przodków i dzisiejszego silnego wsparcia ze strony Polski, stwierdza Z. J. Winnicki, – Polscy na Białorusi mogą równie dobrze uznać się za Białorusinów [19, 229].

Źródła i literatura

1. Bobryk A. Postawy wobec religii i wyzwań życia codziennego wiernych parafii Najświętszej Marii Panny Królowej Korony Polskiej w Brześciu. *Blisko, a tak daleko. Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi*. red. A. Bobryk. Warszawa, 2004. S. 67–79.
2. Dzwonkowski R. Od «Kościoła polskiego» do «Kościoła Polaków» na Wschodzie. Warszawa, 2017.
3. Giebień H. Działalność Związku Polaków na Białorusi w latach 1987–2005 na tle sytuacji społeczno-politycznej w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej. Wrocław, 2014.
4. Kabzińska I. Procesy transformacji i integracji na przykładzie Polaków mieszkających za wschodnią granicą Polski. Mniejszości narodowe i etniczne w procesach transformacji oraz integracji. red. E. Michalik, H. Chałupczak. Lublin, 2006.
5. Kruczkowski T. Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności. Słom, 2003. 272 s.
6. Kruczkowski T. Czy Polacy na Białorusi są spisani na straty? *Więź*, Warszawa. 2003. № 1. S. 166–173.
7. Kruczkowski T. Polacy jako mniejszość narodowa na Białorusi – warunki egzystencji i perspektywy. *Droga ku wzajemności: materiały X międzynarodowej konferencji naukowej*. Grodno, 2004. C. 256–269.
8. Kruczkowski T. Niektóre aspekty działalności nieoficjalnego ZPB a polska polityka zagraniczna. *Культура, наука, образование*. Гродно, 2009. S. 227–233.
9. Kruczkowski T. Zagadnienia dotyczące świadomości narodowej Polaków na Białorusi w polskiej historiografii na początku XXI wieku. *Doctrina*. 2019. № 16. S. 61–81.
10. Kruczkowski T. Białoruś: wybory 2020 roku i polska mniejszość narodowa. *Історичні і політологічні дослідження*. 2020. № 2. C. 218–225.
11. Protokół posiedzenia Rady Naczelnej ZPB. 20 listopada 2004 roku.
12. Prof. Winnicki o białoruskiej depolonizacji polskich miejsc pamięci narodowej. URL: <http://znadniemna.pl/32878/prof-winnicki-o-bialoruskiej-depolonizacji-polskich-miejsc-pamieci-narodowej/> (data звернення: 19.09.2021).
13. Puzyna J. Duszpasterstwo Polaków na Białorusi – dzisiaj i jutro. *Polityczne, religijne i kulturalne aspekty sprawy polskiej na kresach wschodnich*. Pod redakcją B. Grotta. Kraków, 2009. S. 157–174.
14. Tarczyńska A. Raport mniejszości. Fakty i Mity. 2010-02-28. URL: <https://fakty.interia.pl/prasa/przewodnik-katolicki/news-raport-mniejszosci> (data звернення: 05.10.2021).
15. Szybieka Z. Historia Białorusi. Lublin, 2002. 568 s.

16. Winnicki Z. Etapy depolonizacji. Współczesna doktryna i historiografia Białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości białoruskiej. Wrocław, 2003. 621 s.
17. Winnicki Z. J. Białoruskie środowiska «narodowo-opozycyjne» wobec polskiego odrodzenia narodowego w BSSR. Republice Białoruś. *Wschodnioznawstwo*. Wrocław, 2013. S. 159–182.
18. Winnicki Z. J. Polacy w Republice Białoruś – czynniki wpływające na osłabianie samoświadomości narodowej. *Polityczne, religijne i kulturalne aspekty sprawy polskiej na kresach wschodnich*. red. B. Grott. Kraków, 2009. S. 169–232.
19. Winnicki Z. J. Stan obecny i perspektywy polskiej mniejszości narodowej na Białorusi. Polacy poza granicami kraju w progu XXI wieku. M. Michalska (red.). Wrocław 2011.
20. Кручковский Т. Т. Польская проблематика в русской историографии второй половины XIX века. Гродно, 1994. 198 с.
21. Кручковский Т. Т. История Польши в основных концепциях русской историографии XIX – начала XX века. Гродно, 2016. 384 с.
22. Долбилов М. Д. Русский край, чужая вера. Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. Москва, 2010. 999 с.
23. Лукашенко: Польша пытается «не мытьём, так катаньем оттяпать у нас часть Западной Белоруссии». *REGNUM: информ. агентство*. 2011. 1 октября. URL: <http://www.regnum.ru/news/polit/1451309.html> (дата звернення: 21.09.2021).
24. Эркерт Р. Ф. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России. СПб, 1864.

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО ЯК ФАКТОР ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Лаврут Ольга

Міжнародна спільнота здійснила вагомий внесок у збереження та примноження культурної спадщини. Вона є універсальною та необхідною задля формування та розвитку особистості будь-якої країни. Міжнародне гуманітарне право покликане зберегти цей потенціал попри прояви агресії, зокрема і сьогодні на території нашої держави.

Ключові слова: Міжнародне гуманітарне право, культурна спадщина, внесок, заклади, охорона пам'яток.

Міжнародне гуманітарне право покликане не лише дотримуватися норм щодо військових, військовополонених, убезпечити цивільне населення під час збройного конфлікту, а й зберегти світову культурну спадщину, яка є універсальною і має формувати світогляд особистості і майбутніх поколінь. Воно є послі-

довним: варто згадати Гаазькі конвенції 1899 р. та 1907 р., Вашингтонський пакт 1935 р. Згідно із Законом України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» культурними цінностями вважають об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України [2].

На сьогодні захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту регулюється в Україні кількома нормативно-правовими актами: Законом України «Про охорону культурної спадщини» (прийнятий Верховною Радою України 8 червня 2000 р.), Законом України «Про охорону археологічної спадщини» (18 березня 2004 р.), Керівництвом із застосування норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затвердженим наказом Міністерства оборони України від 11 вересня 2004 р. № 400 тощо [3, 17].

Це регулюється ратифікованими Україною міжнародними договорами, серед яких «Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту» (1954 р.); «Конвенція про охорону культурної та природної спадщини (16 листопада 1972 р.), «Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» (14 листопада 1970 р.). Захист культурних цінностей деталізується також у підзаконних нормативно-правових актах, передусім у наказах Міністерства культури України [3, 28]. Керівництво із застосування норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджене наказом Міністерства оборони України визначає, що всі культурні об'єкти та їх персонал повинні бути належно позначені відповідними розпізнавальними знаками [3, 29].

Документи наголошують на повазі до культурної та природної спадщини інших держав, заборонах знищувати, пошкоджувати, розкрадати; необхідності забезпечувати повернення культурних цінностей, вивезених з окупованих територій. У разі порушення законодавства про охорону культурної спадщини передбачено настання юридичної та / або фінансової відповідальності [3, 30]. Відповідальність за розграбування національних цінностей на окупованій території передбачає стаття 438 Кримінального кодексу України (далі – ККУ), але лише під час збройних конфліктів міжнародного характеру, де не передбачена відповідальність за порушення законів та звичаїв збройних конфліктів неміжнародного характеру. До останнього у національному законодавстві відносять статті ККУ «Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків», «Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь», «Незаконне привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї», «Контрабанда», «Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини» [3, 32].

Недопустимим є перетворення об'єктів культури, релігії, мистецтва, науки, освіти або благодійності у військові об'єкти, внаслідок чого їм була заподіяна шкода; спричинення шкоди об'єктам внаслідок обстрілів [3, 45]. Пограбування об'єктів культури, релігії, мистецтва, науки, освіти або благодійності, умисне спричинення шкоди також засуджується міжнародним та вітчизняним законодавством [3, 51–53].

На жаль, з початком військової агресії РФ, а особливо із повномасштабним вторгненням такі, акти спостерігаються досить часто. Об'єктами стали заклади освіти, культури, науки, спорту, які не лише пошкоджені, пограбовані, а й знищені. Зокрема, 15 вересня російська армія залишила без вікон заклад дошкільної освіти (ясла-садок) № 14 «Дивоцвіт» Торецької міської військово-цивільної адміністрації Бахмутського району Донецької області, у якому постраждала й музична зала, де діти співали, танцювали, вивчали театральне мистецтво. 27 вересня російський снаряд влучив у палац культури «Україна» у центрі міста [4]. Директор Місії USAID в Україні Джеймс Хоуп справедливо вважає: «Зловмисне, цілісне знищення Росією українських культурних пам'яток є величезною втраченою для України, Європи та всього світу. Намагаючись стерти культуру й історію України, Кремль прагне стерти саме поняття української нації» [1].

Отже, міжнародне гуманітарне право покликане зберегти людський та культурний потенціал різних поколінь. Руйнація, цілеспрямоване знищення, крадіжки культурних цінностей є проявом зневаги до людської гідності та ідентичності, яка ґрунтується на світовій спадщині.

Джерела та література

1. Відповідальність Росії за порушення норм міжнародного гуманітарного права. URL: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochini_proti_kulturi_shcho_kazhe.html (дата звернення: 30.09.2022).
2. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». *Відомості Верховної Ради України*. 1999, № 48. Ст. 405. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text> (дата звернення: 30.09.2022).
3. Зі щитом чи на щиті?: захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України / О. А. Біда та ін.; за заг. ред. А. П. Буценка; Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ: КИТ, 2016. 72 с.
4. Російські загарбники обстріляли дитячий садок у Нью-Йорку та пожежну частину в Торецьку. URL: <https://newyorker.city/articles/237266/rosijski-zagarbni-ki-obstrilyali-dityachij-sadok-u-nyu-jorku-ta-pozhezhnu-chastinu-v-torecku> (дата звернення: 29.09.2022).

МІСЦЕ ПОХОВАННЯ НКВС У БИКІВНЯНСЬКОМУ ЛІСІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАЦИСТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ

Бривко Микола

Висвітлюється пропагандистська кампанія нацистської Німеччини в європейській періодиці з викриття злочину сталінського режиму у м. Києві. Виокремлюються основні тенденції пропаганди місця поховання жертв політичних репресій у Биківнянському лісі у засобах масової інформації.

Ключові слова: пропаганда, 1941, масові поховання, НКВС, Биківня.

Британський дипломат лорд Артур Понсонбі у своїй книзі «Брехня під час війни» (1928) виклав основні принципи пропаганди у воєнний час, які у наш час систематизувала Енні Мореллі. Та формулюючи їх, навряд чи А. Понсонбі вважав, наскільки вони стануть актуальними і як точно будуть відображати пропаганду тоталітарних режимів, зокрема і російського, у протистоянні з правовими основами життя демократичного суспільства.

Історіографічний дискурс нацистської пропаганди під час війни в сучасній науці є не новим і доволі вивченим. Водночас дослідники не оминали теми злочинів НКВС та місць поховання жертв політичних репресій, передусім у Львові та Вінниці (О. Маєвський [2], І.-П. Химка [7], С. Стельникович [5], Н. Крас (С. Вайнштейн) [1], О. Мельничук і В. Довганюк) [3]. Однак щодо викриття спецділянки НКВС у Биківнянському лісі біля м. Києва спостерігаються значні прогалини. І це пов'язано з недостатньою вивченістю першоджерел.

А відтак, дослідження наявних публікацій у європейських засобах масової інформації щодо одного з найбільших місць поховання жертв політичних репресій у Биківнянському лісі біля м. Києва, як об'єкта нацистської пропаганди, у контексті сучасних подій є доволі актуальним.

З початком німецько-радянській війни важливим елементом боротьби стає пропаганда, яка намагалася трактувати події у вигідному світлі для однієї зі сторін, насамперед викриваючи злочини іншої. На що і була, наприклад, спрямована Директива начальника штаба Верховного командування збройних сил Німеччини «З питань пропаганди у період нападу на Радянський Союз» від 6 червня 1941 року [4, 561]. Відповідно це знайшло своє відображення і у викритті злочинів органів НКВС, і місць поховання жертв політичних репресій.

Швидкий наступ німецьких військ з початком війни 22 червня 1941 р. і переповнення в'язниць радянської України пришвидшили розгортання з новою силою радянським режимом репресій проти так званих «ворогів народу». Та побачені злочини НКВС «вразили» німецьких військових, як і самих українців, чим відразу ж скористалася німецька пропаганда, демонструючи злочинний характер більшовизму. Наприклад з окупацією Львова 30 червня 1941 р. з'являються

перші пропагандистські листи військових, замітки й інші публікації із викриттям злочинів більшовицького режиму. Наприклад, чи не першою у Європі, німецька газета «*Völkischer Beobachter*» (м. Мюнхен) 6 жовтня 1941 р. друкує статтю «Неймовірні жахи визволеної України», із фотографіями жертв радянських репресій у Львові [12, 1]. Схожі публікації виходять в австрійських та польських виданнях. Водночас в окупованій Україні ще 5 липня 1941 р. у газеті «Українські щоденні вісті» (м. Львів) друкується подібна стаття, де вперше вказують імена страчених жертв репресій [6, 2]. Але щодо спецділянки НКВС у Биківнянському лісі (м. Київ) ми спостерігаємо певну обмеженість та особливість у висвітленні.

З окупацією міста Києва 19 вересня 1941 р. вже 21 вересня німецькі військові із залученням місцевих мешканців здійснюють пошуково-ексгумаційний огляд спецділянки НКВС у Биківнянському лісі. Та лише через тиждень німецька влада почала повідомляти у засобах масової інформації про це місце поховання жертв репресій. Найбільш поширеною є стаття військового кореспондента А. Петера Коллмуса, текст якої широкому загалу відомий через публікацію у газеті «*Berliner Boersen-Zeitung*» (м. Берлін) [10, 3], що вийшла 30 вересня 1941 р., хоча більшість науковців вважали що газета вийшла 29 вересня.

Проте, 29 вересня стаття А. Петера Коллмуса виходить в інших засобах масової інформації Європи. Зокрема, у додатку «*Neuete Zeitung*» («Нова газета») (№ 190) австрійської газети «*Innsbrucker Nachrichten*» [8, 7] чи в «*Wiener Neueste Nachrichten*» [9, 2], або в нідерландській газеті «*Nieuwe apoldoornsche courant*», яка повідомляла, що знайдено іще одне місце поховання, де поступово було з'ясовано, що усе це місце являло собою одну братську могилу. А за заявою місцевого мешканця ще у 1939 р. вхід до ділянки, огороженої парканом, був заборонений [11, 1]. Подібну публікацію, друкують і інші нідерландські, словацькі газети.

До того ж 29 вересня 1941 р. у низці німецьких і польських видань виходять зовсім короткі замітки про знаходження місця поховання у Биківнянському лісі із посиланням саме на повідомлення Петера Коллмуса.

Отже, головними особливостями висвітлення злочину радянської влади біля м. Києва, порівняно зі Львовом чи Вінницею, є:

- 1) викриття подавалося як звичайне буденне інформаційне повідомлення, чого не було у липні 1941 р. у Львові чи у 1943 р. у Вінниці;
- 2) публікації були одного автора і спиралися на «свідчення» однієї людини, що демонструє стриманість німецької влади у використанні цього інформаційного приводу в нацистській пропаганді.

Водночас наведені матеріали яскраво демонструють, як здійснювалися на практиці основні принципи військової пропаганди Артура Понсонбі однією із ворожих сторін проти іншої, та ширше розкривають джерельну базу у вивченні масового поховання у Биківнянському лісі біля м. Києва.

Джерела та література

1. Крас Нил. Периодика III-го Рейха о Винницкой трагедии. 2016. URL: <https://proza.ru/2016/03/20/1938> (дата звернення: 16.05.2022).
2. Маєвський О. Відображення Вінницької трагедії у дзеркалі нацистської пропаганди. *Український історичний збірник*. 2017. Вип. 19. С. 240–257.
3. Мельничук О., Довганюк В. «Вінницька трагедія» в ідеологічному протистоянні Німеччини та СРСР на завершальному етапі війни. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія Історія*. 2020. Т. 31(70). № 3. С. 48–58.
4. Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8-ми томах. Т. 3 / сост., авт. предис., отв. ред. Н. С. Лебедева. Москва: Юридическая литература, 1989.
5. Стельникович С. Вінницька трагедія як основа німецької антирадянської пропаганди (травень–жовтень 1943 р.). *Вінниччина в роки Другої світової війни: 1939–1945: Матеріали XXVI Всеукраїнської наук. іст.-краєзнавчої конф. 10–11 жовтня 2014 р.* Вінниця, 2014. С. 277–285.
6. У львівських тюрмах НКВД. *Українські щоденні вісти (Львів)*. 1941. 5 липня (№ 1). С. 2.
7. Himka J. P. Ethnicity and the Reporting of Mass Murder: Krakivs'ki visti, the NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation. *Shatterzone of empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands.* / ed. by O. Bartov, E. D. Weitz. Bloomington: Indiana University Press, 2013. P. 378–398.
8. Kollmus A. Peter. GPU-Morde auch in Kiew aufgedecrt. *Innsbrucker Nachrichten*. 1941. 29 September (№ 229). S. 7.
9. Kollmus A. Peter. GPU-Morde auch in Kiew aufgedecrt. *Wiener Neueste Nachrichten*. 1941. 29 September. S. 2.
10. Kollmus A. Peter. GPU-Morde auch in Kiew: Hunderte der zu Tode Gequälten verscharrt. *Berliner Börsen-Zeitung*. 1941. 30 September (№ 456). S. 3.
11. Ontzettende vondsten in Kiev. *Nieuwe apoldoornsche courant*. 1941. 29 September. S. 1.
12. Unvorstellbare Greuel der befreiten Ukraine. *Völkischer Beobachter* (Berlin). 1941. 6 Juli. S. 1.

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ЩОДО ВІЙНИ 1991–1995 РР. НА ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ХОРВАТІВ ТА СЕРБСЬКОЇ МЕНШИНИ В РЕСПУБЛІЦІ ХОРВАТІЯ

Пшемицька Євгенія

Дослідження присвячене впливу хорватської політики пам'яті щодо війни 1991–1995 рр. на відносини хорватів та сербської етнічної меншини. Встановлено, що незважаючи на певні компроміси з боку хорватського уряду, невирішеними залишаються питання жертв та героїв війни.

Ключові слова: війна, пам'ять, Хорватія.

У 1990-х рр. Хорватія пройшла складний шлях від війни до відновлення територіальної цілісності та державного становлення. Важливу роль у Хорватії, як поліетнічній та поліконфесійній державі, відіграють міжетнічні відносини. Особливо напружені відносини між хорватами та хорватськими сербами, зокрема і в питаннях історичної пам'яті. Для ефективного управління постконфліктною територією хорватський уряд приділяє увагу історичним аспектам політики. Хорватський досвід реінтеграції територій та політика пам'яті становлять помітний інтерес для сучасної України. Дослідження цієї проблеми сприятиме кращому розумінню особливостей пам'яті у посттравматичному суспільстві.

Війна за незалежність йменується у Хорватії «Вітчизняною війною». Назва відбиває значення цієї події, яка стала фундаментом у становленні сучасної хорватської держави, одним із важливих компонентів ідентичності хорватської нації. Ключовими подіями війни вважаються облоги Вуковара й Дубровника, операція «Буря», з якими пов'язані пам'ятні дати, святкування [4].

Оскільки війна закінчилася на користь Хорватії, уряд мав змогу встановлювати свою позицію щодо тлумачення подій історії, зокрема і в середовищі сербської меншини. У Хорватії на офіційному рівні «агресорами» у «Вітчизняній війні» визначено не лише Сербію, Чорногорію та Югославську народну армію, але й «численних представників сербської етнічної меншості в Хорватії». Це «священна війна» за здійснення так званої «тисячолітньої мрії – незалежної хорватської держави. Підкреслюється «сакральність» цієї війни для хорватського народу, а дії апологетів так званої Республіки Сербська Країна позиціонуються як такі, що спрямовані проти права народу на незалежність [1, 100–102].

Особливе і почесне місце в державі та хорватському суспільстві займають «бранителі» – хорватські ветерани, учасники бойових дій. Вони беруть участь у масових заходах, займаються збереженням історичної спадщини війни. За даними 2017 р. із 113 пам'яток війни в Хорватії 47 були присвячені виключно захисникам, 11 – захисникам і цивільним жертвам, 10 – цивільним жертвам. Особливе ставлення до військових героїв ускладнює підняття в хорватському суспільстві

важливих тем, як-от причетність бранителів до військових злочинів та етнічних чисток. Ускладнюється ситуація наявністю у сербської спільноти власних героїв, оцінки подій. В європейських дослідженнях, присвячених хорватській політиці пам'яті, зустрічається критика щодо формального виконання хорватським урядом вимог щодо засудження злочинів, не приділення достатньої уваги жертвам серед цивільного населення, особливо сербського, і натомість надмірної героїзації, сакралізації хорватських ветеранів [3, 51; 6; 7].

Незважаючи на пошуки компромісу з сербською меншиною з 1990-х рр. (рішення не викладати новітню історію з 1980 по 1998 рр. на території Східної Славонії тощо), лише з 2020 р. хорватський уряд продемонстрував бажання говорити про жертви з боку сербського населення. Вперше, на офіційних урочистостях з нагоди 25-річчя проведення операції «Буря» був присутній представник сербської меншості у Хорватії – Борис Мілошевич. Резонанс у Хорватії та Сербії викликала заява прем'єр-міністра Андрея Пленковича, який визнав, що жертвами «Вітчизняної війни» стали і серби. З 2020 р. запроваджені День пам'яті жертв Вітчизняної війни та День пам'яті жертв Вуковара і Шкабрні, відбулися вшанування загиблих сербів. Проте тема причетності бранителів до воєнних злочинів досі залишається у віданні громадських організацій [2, 249; 5, 38].

Хорватська війна за незалежність завершилась у 1995 році, проте й нині сербо-хорватський конфлікт не виглядає вичерпаним, особливо у площині історичної пам'яті. Політика пам'яті в Республіці Хорватія мілітарна, етноцентрична, відбувається репрезентація війни як священної, справедливої та оборонної, сакралізація борців за незалежність. Із 2020 р. в Хорватії взято курс на збереження балансу між героїзмом і віктимністю, влада розуміє необхідність створення простору для жертв із сербської сторони, але причетність хорватських військових до скоєння злочинів дотепер залишається табуованою темою в офіційній політиці.

Джерела та література

1. Розумюк В. М. Контroversійні практики в історії сербо-хорватських відносин. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 3(15). С. 92–105.
2. Михальська В. Фактор ідентичності в постконфліктній політиці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. 2017. Випуск 18. С. 249–250.
3. Сторубльов О. Хорватський досвід у сфері захисту власних героїв. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2018. Вип. 3. С. 50–53.
4. Стратегічна культура Хорватії: геть від Балкан, дайош Європу! URL: <https://adastra.org.ua/blog/strategichna-kultura-horvatiyi-get-vid-balkan-dajosh-yevropu>

5. Шимкевич К. Процес примирення у повоєнній Хорватії (1995–2020 рр.): особливості та проблеми. *Актуальні проблеми міжнародних відносин та міжнародного права: матеріали Всеукраїнської наук. онлайн-конф. з міжнародною участю (м. Київ, 29 жовтня 2020 р.)*. Київ, 2020. С. 35–39.
6. Banjeglav T. A. Storm of Memory in Post-War Croatia. URL: <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/a-storm-of-memory-in-post-war-croatia>
7. Taylor A. McConnell «KRVatska», «Branitelj», «Žrtve»: (Re-)framing Croatia's politics of memory and Identity URL: [https://www.liverpool.ac.uk/media/livacuk/ewc/docs/Taylor,McConnell_Working,paper_KRVatska,Branitelj,Z%CC%8Crtve,\(Re\)framing,Croatias,politics,of,memory,and,identity.pdf](https://www.liverpool.ac.uk/media/livacuk/ewc/docs/Taylor,McConnell_Working,paper_KRVatska,Branitelj,Z%CC%8Crtve,(Re)framing,Croatias,politics,of,memory,and,identity.pdf)

**ПІДСУМКИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ДІАЛОГУ
ЩОДО ПРОБЛЕМ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
У ТРИДЦЯТУ РІЧНИЦЮ ПІДПИСАННЯ ДОГОВОРУ МІЖ УКРАЇНОЮ
ТА РЕСПУБЛІКОЮ ПОЛЬЩА ПРО ДОБРОСУСІДСТВО,
ДРУЖНІ ВІДНОСИНИ ТА СПІВРОБІТНИЦТВО**

Стрільчук Людмила

У тридцять річницю підписання Договору між Україною та Республікою Польща головним підсумком двосторонніх відносин стало налагодження не лише політичної та економічної співпраці, але й активізації та результативності історичного діалогу, який став логічним продовженням стратегічного партнерства.

Ключові слова: Польща, Україна, історична пам'ять.

1989 рік увійшов в історію Польщі як початок системної трансформації країни, що відбувалася на фоні системних змін, пов'язаних із закінченням епохи соціалізму, занепадом східного блоку, об'єднанням Німеччини – усе це вплинуло на особливості формування зовнішньої політики Польщі, процес формування якої у той період був суперечливим та складним. Головною рисою польської східної політики стало реагування на зміни, що відбувалися за східним кордоном: встановлення міждержавних контактів із колишніми республіками СРСР. Пріоритетне місце у тогочасній польській східній політиці посідали ті республіки, які мали спільний із РП кордон [6, 515].

Польща стала першою державою світу, яка у грудні 1991 р. визнала незалежність України і перші роки міждержавних відносин ознаменувалися динамічним розвитком політичних контактів, творенням міждержавних інституцій, оформленням дипломатично-консульських служб, формуванням нормативно-правової бази двосторонніх відносин. Із перших днів утвердження України як незалежної

держави РП виступає, свого роду, протезистом України в Європі, наголошуючи на її важливості для ЦСЄ зокрема та всього континенту загалом, розглядаючи Україну як ключовий елемент регіональної безпеки [7, 435].

Важливою віхою у розвитку двосторонніх відносин України та РП стало підписання 18 травня 1992 р. Договору про добросусідство, дружні відносини та співробітництво, який визначив засадничі принципи взаємовідносин, підтвердив непорушність кордонів, відсутність територіальних претензій, врегулював питання етнічних меншин. Договір активізував українсько-польські міждержавні відносини не лише в політичному плані: активізуються економічні контакти, створюються два єврорегіональні об'єднання «Карпати» (1993) та «Буг» (1995), засновуються спільні підприємства, реалізуються численні економічні проєкти [7, 249–253]. З 1994 р. Україна приєднується до програми ПЗМ. Республіка Польща у 90-х роках ХХ століття виступає адвокатом українських інтересів у Європі.

Уже в 1997 р. українська дипломатія вперше серед найважливіших стратегічних цілей оголошує мету – вступ до НАТО. Завдяки активній допомозі РП уже в листопаді того ж року Україна отримує статус «спеціального партнера НАТО» [7, 188–191].

Загалом 1997 р. став роком чергової активізації українсько-польського політичного діалогу. У підсумку 20 травня 1997 р. під час візиту Президента Республіки Польща до Києва було підписано спільну українсько-польську заяву «До порозуміння та єднання», а також угоду між РП та Україною про співробітництво в галузях культури, науки та освіти [6, 516]. В офіційних документах, саме з 1997 р., для означення українсько-польських відносин вперше з'являється термін «Стратегічне партнерство».

Попри динамічну економічну та політичну співпрацю у відносинах між Україною та Польщею спостерігалися у цей період і моменти охолодження взаємних симпатій чи відвертого нерозуміння, що переважно було пов'язано з історичним спадком. За цих обставин справжнім рупором двостороннього міжнаціонального діалогу судилося стати історикам двох країн, які взяли на себе винятково важливу роль – подолання спадку історичних протиріч, що десятиліттями тяжіли над українцями та поляками.

Рішенням президії Академії наук України від 26 серпня 1993 р. було утворено українсько-польську історичну комісію на чолі з академіком Я. Ісєвичем, а уже 29 жовтня того ж року у Любліні відбулося організаційне засідання спільної комісії істориків «Україна–Польща». У 1994 р. було прийнято рішення провести кілька наукових семінарів для вироблення узгодженої візії трактування низки подій в українсько-польських відносинах, що планувалися напередодні, в роковини та після Другої світової війни. Як відомо, особливо гостро стояло питання щодо українсько-польського протистояння на теренах Волині, Галичини, Холмщини, Надсяння та Підляшшя, а також депортаційних акцій [5, 65–66].

Координаційну роботу з організації семінарів було покладено на проф. А. Айненкеля та проф. М. Кучерепу. Впродовж 1996–2008 рр. відбулося 13 семінарів, що по чергово проходили у Луцьку та Варшаві, за їх підсумками опубліковано 12 томів «Україна–Польща: важкі питання». Всього на семінарах було виголошено 88 тематичних доповідей, порівну з обох сторін.

Початок ХХІ ст. позначився для українсько-польського міждержавного діалогу важливим здобутком у плані міжнаціонального примирення. 11 липня 2003 р. Президентами двох країн було відкрито пам'ятник жертвам українсько-польського міжнаціонального конфлікту, що стався у роки Другої світової війни. Пам'ятник було відкрито у с. Павлівка, що на Волині, а його відкриття приурочено до 60-ї річниці Волинської трагедії. Ця подія мала не просто важливе політичне значення, а й стала символічною, особливо у світлі тих дискусій, які в цей час велися стосовно відкриття Меморіалу орлят у Львові, і який, врешті, також було відкрито 24 червня 2005 р. [4]. Згодом, у травні 2006 р., було відкриття меморіалу у Павлокомах [3, 3], в лютому 2009 р. у Гуті Пняцькій та ін. [7].

Надзвичайно важливою стала підтримка Польщею України у дні «помаранчевої революції», коли Республіка Польща безапеляційно, на рівні знакових політиків і всього польського суспільства, продемонструвала підтримку демократичних цінностей і європейського вибору України. Таку ж підтримку українці відчували у дні Української Революції Гідності та в часи спротиву на Майдані.

Різноманітні соціологічні опитування останніх десятиліть яскраво увиразнюють динамічне зростання симпатій між сусідніми народами, що іще більше підсилилися після проведення спільного футбольного чемпіонату «Євро-2012». І хоча початок нового тисячоліття відкривав перед Україною та Польщею численні перспективи, набуття РП членства у Європейському Союзі та входження останньої до Шенгенської зони дещо ускладнило рух через державний кордон і створило певні бар'єри для економічної діяльності [7, 315], дві сусідні держави послідовно демонструють спільність політичних пріоритетів, що особливо унаочнено проявилось в серпні 2008 р. під час спільного візиту українського та польського президентів у Грузію на знак підтримки грузинського народу в російсько-грузинському конфлікті, тоді Лех Качинський сказав: «Ми чудово знаємо, що сьогодні – Грузія, а завтра – Україна, післязавтра – країни Балтії, а пізніше, можливо, і моя країна, Польща». Ці слова виявилися пророчими, бо уже через 6 років, на початку 2014, російські війська анексують Крим і, прикриваючись самопроголошеними ЛНР та ДНР, почнуть військові дії проти України, Польща однією з перших засудила дії РФ та на дипломатичному рівні та усіма можливими способами лобіює українські інтереси.

Зазначимо, що в цей час, саме на фоні російської агресії, здійснюються численні спроби посіяти розбрат та суперечки між українцями та поляками. Наведу

два приклади: 8 січня 2017 р. у с. Гута Пеняцька, що на Львівщині, невідомими особами було зруйновано меморіал загиблим полякам, який у лютому 2009 р. відкривали президенти В. Ющенко та Л. Качинський. Російський слід цього вандалізму був очевидний: російські інтернет-ресурси розмістили відео руйнувань раніше, аніж це виявили місцеві мешканці [2].

Приклад другий: обстріл із гранатомета Консульства Республіки Польща у Луцьку проти ночі 29 березня 2017 р., де знову виразний російський слід.

Незважаючи на спроби розхитати українсько-польські відносини третьою стороною, ми разом пройшли ці випробування і залишилися відданими принципам добросусідства та стратегічного партнерства. Нинішня війна РФ проти України продемонструвала, хто є надійним другом та партнером. З цієї війни ми усі – і українці, і поляки – вийдемо переможцями, але зовсім іншими. Ці місяці нас дуже змінили. А для українсько-польських відносин це новий шанс на нові спільні здобутки та нові спільні перемоги!

Джерела та література

1. Акт вандалізму у Гуті Пеняцькій, безсумнівно, провокація – Мар'ян Орліковський. *Zik*. URL: https://zik.ua/news/2017/01/11/akt_vandalizmu_u_guti_renyatskiy/ (дата звернення: 12.03.2019).
2. Вандалізм у Гуті-Пеняцькій засудило Об'єднання українців Польщі. *PolUkr. Польсько-український портал*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/01/12/149447> (дата звернення: 6.04.2019).
3. Гук Б. Павлокома – символ пам'яті і примирення. *Наше слово*. 2006. 21 травня. С. 1, 3.
4. Польські леви встановлені на Личакові незаконно. С. Шеремета. *Zik*. URL: [ps://zik.ua/news/2015/12/24/polski_levy_na_lychakovi_vstanovlenni_nezakonno](https://zik.ua/news/2015/12/24/polski_levy_na_lychakovi_vstanovlenni_nezakonno). (дата звернення: 16.02.2018).
5. Стрільчук Л., Нінічук А. Питання історичної пам'яті у сучасних українсько-польських взаєминах. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці: Чернівецький університет, 2017. № 1. С. 63–67.
6. Стрільчук Л. Україна в польській східній політиці 1989–1999 рр. *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 17–19 травня 2006 р.) Доповіді та повідомлення: в 3-х томах*. Луцьк: РРВ «Вежа», 2008. Т. 3. С. 515–519.
7. Стрільчук Л. В. Україна–Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття). Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 608 с.

ПАМ'ЯТЬ ПРО УКРАЇНСЬКУ ПОВСТАНСЬКУ АРМІЮ КРИЗЬ ПРИЗМУ КОМПАРАТИВІСТИКИ – СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ТА ПОЛЬСЬКА ПРЕСА

Каліщук Оксана

Проаналізовано образ Української повстанської армії у сучасних друкованих медіа України та Польщі. Показано зміну медійного наративу щодо українського національно-визвольного руху та його вплив на формування історичної пам'яті. Продемонстровано головні тенденції сприйняття УПА польським суспільством. Вказано на спільне / відмінне та залежність функціонування образу УПА в обох країнах.

Ключові слова: УПА, історична пам'ять, компаративістика, періодичні видання.

Нині носіями пам'яті є масмедіа, яка «поширює інформацію, вибудовує візію світу, розбурхує емоції й потреби, впливає на позиції. Люди дізнаються з преси і книжок, як повинні поводитися у буденних та кризових ситуаціях, як належить інтерпретувати подані їм факти, хто є авторитетом, а хто ні, що є нормальним без огляду на те, що це означає і для кого, до чого повинні прагнути з огляду на їх статі, віровизнання, національність, політичні вподобання» [8]. Водночас оціночну реакцію медіа на події та явища суспільного життя не варто сприймати винятково як витвір пропаганди та політичне замовлення власників ЗМІ. Вона, безумовна, залежна від настроїв, стереотипів, установок спільноти. Ба більше, пропагандистські технології не спрацюють, якщо вони не оперті на ці установки [2].

Тема українського національно-визвольного руху, зокрема боротьби Української повстанської армії, викликала і викликає донині зацікавленість та контроверсії. Уже перше публічне обговорення цієї теми виявило усю її дискусійність. 1992 р. у контексті відзначення 50-річчя від дня заснування УПА низка обласних та районних рад Західної України поставили питання про офіційне визнання учасників національно-визвольної боротьби 1920-х–1950-х рр. Це викликало різко негативну реакцію з боку радянських ветеранських організацій, які заявили про небезпеку «бандеризації України». Градус полеміки фактично не спадав упродовж десятиліть.

Український суспільний дискурс був представлений трьома історичними наративами, які ретранслювали масмедіа державного та місцевого рівнів.

Для посткомуністичної влади України надсерйозним викликом було саме негативне ставлення до ОУН і УПА (і загалом до демонізованого «українського буржуазного націоналізму») з боку советизованих мас. Радянський (який згодом органічно трансформувався у російський) історичний наратив широко представляли публікації у різноманітних періодичних виданнях – «Робітнича газета»

(В. Зарічний, «Осінені свастикою»: альянс ОУН – фашизм, 1990, 29 листопада – 5 грудня; І. Пащук, «Криваві сліди не змінити», 1991, 7 березня), «Колос» (В. Яковенко, «Не борці, а кати», 1989, 11 лютого), «Кролевецький вісник» (Р. Стороженко, «Тіні нових ідолів»; 12 лютого 2016 р.), «Прикарпатська правда» (В. Цуркан, «Повстанці чи різники?», 7 лютого 1995 р.), «Справедливість» (К. Гамальчук, «ОУН-УПА – герої чи бандити», 20 лютого 1997 р.) та ін.

Вони поширювали цілу низку негативних стереотипів про УПА:

✓ УПА обслуговувала Гітлера, а гасло «Слава Україні!» – це калька з нацистського гасла «Heil Hitler». У найсприятливіший період президентства Віктора Януковича ці тези озвучували високопосадовці на кшталт Дмитра Табачника, який, зокрема, дозволяв собі публічні заяви, що вояки УПА «є мерзенними прислужниками Гітлера» тощо (М. Стріха, «Тож яку державу вони будують (спроба аналізу гуманітарної політики нової влади)», *День*, 2010, 18 листопада);

✓ міф про «колабораціонізм» («Ветераны УПА пилили пленных, как брёвна», *Сегодня*. 2 июля). У багатьох ЗМІ теза про співпрацю повстанців (та й усього західноукраїнського населення) переважно будували головно довкола окремих контактів очільників УПА із командуванням Вермахту та їхньої участі у збройній боротьбі проти Червоної армії. На противагу – Олександр Пагіря, «Нескорені: Чому українські повстанці не стали нацистськими та радянськими колаборантами», *Український тиждень*, 2012, 12–18 жовтня, с. 30–32; С. Захарук, «Хто допомагав німецьким фашистам?», *Слово Просвіти*, 2006, 7–13 грудня, с. 6; Василь Шпіцер, «Колаборнати», *Слово Просвіти*, 2011, 8–14 вересня, с. 6, 15–21 вересня, с. 4;

✓ УПА була засуджена на Нюрнберзькому процесі («Левые пошли на бой с УПА», *Сегодня*. 2 июля). На противагу – Л. Лагановський, «На Нюрнберзькому процесі не засуджували дії ОУН–УПА», *Урядовий кур'єр*, 2000, 18 травня;

✓ участь українських повстанців у терорі та масових убивствах (зокрема учителів та лікарів).

Образ українського повстанця в українському національному / націоналістичному наративі – це образ вояка, який воював та боровся за свободу власної української землі. Саме у ракурсі самовідданості та жертвності учасників національно-визвольних змагань в Україні формувався гранднاراتив ОУН і УПА як символу спротиву радянській окупації та боротьби за незалежність. Українська повстанська армія у розумінні авторів, які представляють цю частину суспільного дискурсу, була одним із кроків на шляху до незалежності (В. Ідзьо, «Ґрунт для незалежності: УПА у свідченнях німецьких та радянських архівів», *Галичина*, 2004, 8, 15, 22, 26 червня; В. Проценко, «Їхня доля – це доля України», *Слово Просвіти*, 2007, 25–31 жовтня, с. 4; С. Багрянний, «Не було б УПА – Україна не відбулась би як самостійна держава», *Шлях перемоги*, 2012, 17 жовтня, с. 1–2; Володимир Лис, «Вони боролися за Україну», *Волинь-нова*, 2010,

16 жовтня, с. 3; А. Самвел, «Вони боролися за Україну», *Українське слово*, 2006, 2–8 серпня, с. 13–14; С. Бахів, «Борці за українську державу», *Культура і життя*: українська щотижнева газета, 2018, 3 серпня, с. 9). Квінтесенцію цієї візії представляють публікації на кшталт – «За Україну, за її волю...» (С. Алеєксеева, «За Україну, за її волю», *Віче*, 1997, 16 жовтня; О. Безсмертний, «За Україну, за її волю...», *Народне слово*, 2001, 13 жовтня; Т. Бухало, «За Україну, за її волю», *Вісті з Рівненщини*, 1996, 25 жовтня; О. Дем'янов, «За Україну, за її волю...», *Молодь України*, 1998, 20 лютого; В. Лис, «За Україну, за її волю», *Волинь*, 1992, 25 лютого; Л. Лукницька, «За Україну, за її волю...», *Володимир вечірній*, 2008, 23 жовтня, с. 5; О. Полянський, «За Україну, за її волю: нариси з історії українського національного визвольного руху ХХ ст», *Свобода*, 1997, 25, 27 березня; С. Цюриць, «За Україну, за її волю, за народ», *Волинська газета*, 2022, 16 червня, с. 4). Для авторів цього напрямку важливим є наголошення на боротьбі представників української резистенції проти обох тоталітаризмів – і совєтів, і німців (Володимир Косик, «УПА воювала проти двох режимів», *Волинь*, 1999, 21 грудня; М. Оробчук, «УПА протистояла двом могутнім імперіям», *Наше місто*, 2002, 3 жовтня; Ярослав Антонюк, «Боротьба УПА з німецькими окупантами», *Народне слово*, 1999, 1, 24, 31 липня, 7 серпня; В. Блінов, «Вояки УПА в боях з фашистами», *Народна газета*, 1998, № 22, с. 5; С. Каліщук, «Переможний бій УПА з німецькими загарбниками у 1943 році біля села Пнівне Камінь-Каширського району на Волині», *Наше місто*, 2007, 21 вересня; Д. Кулиняк, «У боях з УПА загинуло понад 100 тисяч гітлерівців», *Українська газета*, 2007, 8 лютого, с. 8–9; Н. Легка, «Червоні партизани змовилися з фашистами знищити українських повстанців», *Вісник і К*, 2020, 29 жовтня, с. 7; О. Наумчик, «УПА й німецькі окупанти», *Луцький замок*, 1999, 21 січня; Іван Патриляк, «Антиповстанська боротьба, німці проти УПА», *Шлях перемоги*, 2011, 3 серпня, с. 4–5). Формуючи образ УПА в національній пам'яті, наголошували рівно ж на багатонаціональності цього формування (А. Богуславська, «Мандик Хасман – український націоналіст: єврею, який воював в УПА активісти СУМу подарували інвалідний візок», *Україна молода*, 2018, 16 лютого, с. 3; С. Бойко, «УПА – армія міжнаціональна», *Нова зоря*, 2007, 7 вересня, с. 6; Н. Кравчук, «14-літній єврей-повстанець возив по лісах керівників УПА», *Вісник і К*, 2009, 7 травня, с. 5; І. Розуменко, «Вояк УПА – єврей за національністю!: інтерв'ю з Мундиком Хасманом, жителем села Грибовиця Іваничівського району, євреєм, котрий воював за волю та державність України в лавах УПА», *Віче*, 1996, 26 грудня; І. Федик, «Євреї і УПА: факти, що заперечують пропаганду», *Українське слово*, 2010, 5–11 травня, с. 1–2). Репрезентанти національного / націоналістичного наративу намагалися подолати уявлення про український національно-визвольний рух як винятково західноукраїнське явище (С. Багрянний, «УПА на Кубані», *Народна газета*, 2008, 28 лютого – 5 березня, с. 6; І. Жуга, «Повстанці на Кубані», *Народна га-*

зета, 2009, 12–18 березня, с. 8; Петро Кралюк, «„Східняки” в лавах УПА», *Народна трибуна*, 1995, 19 вересня). Важливим елементом відтворення правдивого образу упівців та боротьби з радянськими міфами стало розуміння діяльності спецзагонів, які діяли під виглядом УПА (Г. Левицька, «Мдбешники в мундирах УПА – підтверджено документами», *Народна газета*, 2007, 13–19 грудня, с. 5; Микола Кучерепа, «Під маскою УПА: сторінки історії», *Волинь*, 2003, 1 лютого; В. Поліщук, «Душогуби з НКВС під личиною повстанців», *Нове життя*, 2005, 9 серпня).

Поступово у суспільному дискурсі сформувався третій напрям – ліберальний. Позицію цієї частини істориків-професіоналів, політиків, громадськості виразнено сформулював професор УКУ Ярослав Грицак: «Історія ніколи не була ні біла, ні чорна. Вона сіра». Водночас масова ліберальна преса зазвичай воліла не чіпати найдражливіших суспільних тем (наприклад, ролі ОУН і УПА в українсько-польському конфлікті), віддаючи їх на відкуп пропагандистам радикальних видань, чи то крайньоправих чи крайньолівих. Часто-густо ліберальні автори ховають свою позицію щодо «делікатних» питань за підкресленою об’єктивністю, що в ідеалі нібито й має бути ознакою професійної журналістики, а проте у специфічних українських реаліях репродукує загальну двозначність, релятивізм і суспільну амбівалентність [5]. У пошук «третього шляху» вкладається визнання у медіа відмінностей Заходу та Сходу України: «Для жителей Западной Украины УПА – „це наші хлопці”, „це наші партизани”. У нас свои герои – красные партизаны и подпольщики, бойцы Красной Армии. И то, что их герои и наши герои стреляли друг в друга, – это наша трагедия» (В. Колесник, «История всегда пишется победителями», URL: http://www.vp.donetsk.ua/index_culture/2005/112808.html).

На перший погляд парадоксальним може виглядати висновок тих авторів медіа, які твердять, що ні про УПА, ні про Р. Шухевича українське суспільство не має правдивої і доступної інформації (Сергій Грабовський, «Відзначення 75-річчя УПА. Післямова», *День*, 2015, 15 травня). Поясненням цієї ситуації, окрім іншого, може бути ствердження Тадеуша Ольшанського, що впродовж багатьох років полеміка довкола ОУН і УПА не виходила поза партійні видання. І власне газета «День» на своїх шпальтах відкрила ширшу дискусію, ґрунтовану на фактах, зрозумілих ідеологічних позиціях і толерантності [7, 53].

«Розколотість» поглядів українців відтворювали результати соціологічних опитувань. Слід визнати, що після Євромайдану українська влада й медіа висвітлюють діяльність УПА переважно у позитивному ключі, на честь її вояків та керівників стали дедалі частіше називати вулиці по всій країні. Згідно з опитуванням соціологічної групи «Рейтинг» за 27 квітня 2022 р. визнання ОУН і УПА учасниками боротьби за державну незалежність України: 81 % підтримують і лише 10 % проти. З 2010 р. цей показник зріс у 4 рази, з 2015 р. – у 2 рази. Цю

тенденцію, на думку експертів, не в останню чергу зумовило протистояння з Росією від 2014 р. на сході України. Частина українців просто проводить аналогію між вояками УПА та добровольцями й учасниками російсько-української війни (І. Боярин, «За Україну загинув батько, нині воює син», *Наш край: Рожницька районна громадсько-політична газета*, 2022, 18 серпня, с. 1; Володимир В'ятрович, «Українці незламні – від УПА до Азовсталі», *Високий замок*, 2022, 5 червня). Проте не менш важливою причиною слід уважати те, що люди стали знати більше про УПА (через шкільні підручники, через масмедіа).

Негативний образ УПА формувався у польській громадській думці у часи комуністичної ПНР і зберігся після 1989 р. Остання ж заява прем'єра Польщі Матеуша Моравецького, у якій він назвав російського лідера Володимира Путіна спадкоємцем українських націоналістичних організацій і УПА, лише підтверджує значущість теми УПА у сприйнятті поляками України та українців.

На важливості УПА для української національної свідомості неодноразово наголошували польські дослідники та журналісти на сторінках періодичних видань. Важливим для розуміння бачення УПА польським суспільством є теза / антитеза «УПА – це українська Армія крайова». Саме таке бачення на початку 2000-х в одному зі своїх публіцистичних текстів оприлюднив, до прикладу, знаний польський фахівець Гжегож Мотика (Grzegorz Motyka, *Ukraińska Armia Krajowa: Ukraińcy chcą zrehabilitować żołnierzy UPA*, *Wprost*, 2002, nr 40, s. 82–84). Згідно з таким трактуванням, Польща мала б усвідомити, що «для слабкої національної парадигми України УПА відіграє не меншу роль, ніж АК у польській свідомості» (А. Brusnyj, *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie pod ciężarem historii*, *ABC: Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne*, 2003, nr 2 (10), s. 67). Виважений погляд польського дослідника Збігнева Ковалевського знайшов відгук радше в академічному та публічному просторі України, ніж Польщі (Д. Кулиняк, «Збігнев Ковалевський: Погляд на УПА свідомого поляка», *Українська газета*, 2007, 12 квітня, с. 8–9). Праві ж середовища категорично демонструють неприйняття такої позиції – «УПА це не партизани, а бандити» (Ewa Siemaszko, *UPA to nie partyzanci, to bandyci*, *Rzeczpospolita*, 2011, nr 37, s. A14–A15), «УПА ніколи не була відповідником АК, а упівці проклятими солдатами» (Aleksander Szycht, *UPA nigdy nie była odpowiednikiem AK, a urowcy żołnierzami wyklętymi*). Як противагу згадаємо позицію автора британського «The Guardian»: «Після падіння комунізму в Східній Європі нові незалежні держави домагалися легітимності через розрив із повоєнним минулим, звертаючись до Другої світової війни за легендами про героїзм та протистояння, які могли б стати основою патріотизму. Відроджувалися націоналістичні рухи, такі як Українська повстанська армія, Латвійський легіон чи Польські національні збройні сили» (M. Luxmoore, *Poles apart. The bitter conflict over a nation's communist history*. *The Guardian*, 2018,

July 13. URL: <https://www.theguardian.com/news/2018/jul/13/poles-apart-the-bitter-conflict-over-a-nations-history-poland-monuments-communist-soviet-union>). У мові кресових медіа (і не лишень) послідовно вживають висловлювання «банди ОУН-УПА», як характерно описувала пропаганда комуністичної Польщі членів українського націоналістичного підпілля (*Pamiętają o zamordowanych: w kwietniu 1944 r. bandy UPA wymordowały mieszkańców kilku dni w gminie Ulhówek, Tygodnik Zamojski*, 2015, nr 18, s. 20; Leszek Wojtowicz, Uczcili pamięć siostry Longiny i 7 sierot zabitych przez bandy UPA, *Dziennik Wschodni (Zamojski)*, 2011, nr 97, dod. “Teraz Zamość”, s. 7). Автори, згадуючи про злочини українських націоналістів щодо поляків, критикують українців за симпатію до УПА. Від представників кресових та комбатантських організацій на шпальтах *масмедіа* звучали висловлювання на кшталт: «...УПА не була героїчною армією, лише ватагою вбивць, воювали вони не за Україну, а проти польського народу, мордували жінок та дітей, українське населення теж багато терпіло від УПА» (J. Wilczak, Kamień niezgody, *Polityka*, 1994, 10 grudnia, nr 50). Зрештою, з уст офіційних осіб звучали подібні твердження (Witold Waszczykowski, Nigdy nie zgodzimy się, by postawić znak równości między UPA a AK). Така позиція викликала неприйняття у ліберальної частини суспільства, особливо у представників української громади (Петро Тима, «У Польщі відроджують моду на термін „банди УПА”», *Україна молода*, 2011, 18–19 березня, с. 7). У Польщі часто не розуміють, що УПА в українській пам’яті є не стільки антипольською силою, як радше традицією опору Росії [6].

Не в останню чергу на таку позицію польського суспільства впливало розуміння неоднозначності сприйняття упівців в Україні. У репортажі Пьотр Косцінський констатував, що ставлення до повстанців коливалося від позитивного на Заході України до негативного на Сході. І що важливіше, текст завершували слова: «Для колишніх партизанів сучасна Україна не є тією вимріяною державою, за яку вони воювали» (Piotr Kosciński, Polacy byli wrogami, *Rzeczpospolita*, 2002, 28–29 września).

Водночас слід визнати, що з українського боку бракувало й бракує дотепер глибшого відчуття польського сентименту, страхів, емоцій. Адже образ УПА і Степана Бандери у Польщі абсолютно негативний серед суспільства, а не лише серед політикуму. І цей соціологічний факт потрібно прийняти й усвідомити.

У висновку можемо ствердити, що образ УПА у сучасних українців та поляків значною мірою формують масмедіа. Саме вони визначають основні наративи, які панують у суспільствах. Водночас впадає у вічі недостатність матеріалів, які б об’єктивно висвітлювали історію Української повстанської армії. Саме тому інформування українців і поляків є шляхом подолання суперечок як всередині українського суспільства, так і між народами.

Джерела та література

1. Ніколаєць Ю. Роль мас-медіа Донбасу у формуванні історичної пам'яті населення регіону наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. *Україна–Європа–Світ = Ukraine–Europe–World. Серія: Історія. Міжнародні відносини*. Тернопіль, 2014. Вип. 13. С. 299–308.
2. Пахоменко С. П. Медіаобраз УПА у сучасному інформаційному просторі Донеччини. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2011. Вип. 1. С. 94–99.
3. Попович О. Масмедійний дискурс українського визвольного руху періоду Другої світової війни в незалежній Україні (2005–2014 рр.). *Військово-науковий вісник / Національна академія сухопут. військ ім. П. Сагайдачного*. Львів, 2016. Вип. 26. С. 132–146.
4. Попович О. Медіаобраз ОУН та УПА в інформаційному просторі України (2005–2014 рр.). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства / Національна академія наук, ЛННБУ ім. В. Стефаника, НДІ пресознавства*. Львів, 2016. Вип. 6(15). С. 218–233.
5. Рябчук М. Світло від темряви: Андреас Умланд, пам'ять про УПА і євроінтеграція України. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2017/01/14/149456/>
6. Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016. 304 с.
7. Olszański Tadeusz A. Miejsce UPA w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Dylematy polityki historycznej Ukrainy. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, 2013. 56 s.
8. Siemieńska R. Środki masowego przekazu jako twórcy obrazu świata. *Potrzeby kobiet i mężczyzn w środkach masowego przekazu oraz podręcznikach szkolnych* / red. R. Siemieńska. Warszawa, 1997.

РЕМІНІСТЕНЦІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ ПРО УКРАЇНСЬКУ ПОВСТАНСЬКУ АРМІЮ: ЧЕСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ ФІЛЬМ «ВІД ДОЛІ НЕ ВТЕЧЕШ» (2009 Р.)

Слесаренко Андрій

У статті проаналізовано художній фільм чеської режисерки Ленки Кнай «Від долі не втечеш», який є постмодерністською реміністенцією комуністичної пропаганди про українських націоналістів. Стрічка стала своєрідним «продовженням» антибандерівського тренду чехословацького кінематографа.

Ключові слова: політика пам'яті, УПА, чеський кінематограф, Ленка Кнай, волинські чехи.

Соціокультурний простір Чеської Республіки характеризується перманентною конкуренцією історичних наративів щодо Другої світової війни та УПА. У ньому присутні негативні, нейтральні та позитивні оцінки діяльності українських націоналістів. До нейтрального і позитивного спектру можемо віднести документально-публіцистичну програму «Бандерівці» у передачі «Histrie.cz» та документальні фільми режисерів Алеша Коудели «Відгомін війни: Бандерівці» (транслявалися чеським громадським телебаченням у 2010–2011 рр.) та Павела Гаєка «Акція Б» [5]. Натомість ремінісценції комуністичної пропаганди теж присутні у сучасному чеському кінематографі. Яскравим прикладом є контroversійна сімейна драма «Від долі не втечеш» («Stinu neutečes») режисерки чесько-українсько-російського походження Ленки Кнай (1962 р. н.) 2009 р. [4].

Дія фільму відбувається у 2000-х рр. Все життя Катку (акторка Гелена Дворжакова 1979 р. н.) виховували бабуся Євженія Вікова (акторка Ярослава Адамова 1925–2012 рр.) з дідусем Ржегоржем Віком (актор Павел Ландовський 1936–2014 рр.). Її мати померла, коли Катка була ще зовсім малою дівчинкою, батько працює капітаном річкового судна, що плаває з Чехії до Німеччини. Катка працює юристом, проживає у Празі, а її бабуся з дідусем – у селі, недалеко від кордону з Німеччиною. У дівчини є хлопець-ірландець, який хоче, щоб вона переїхала до нього жити. Одного дня до Катки в Прагу несподівано приїздить бабуся. Вона хоче розлучитися з чоловіком, з яким прожила понад 60 років. Проте Катці для оформлення розлучення бабусі необхідні причини, докази, аргументи. І вона починає вивчати історію власної родини, яку, як з'ясувалося, вона не знає. Її бабуся – волинська чешка, яка переселилася з СРСР до Чехословаччини, а дід – герой війни. Рекламний плакат фільму ставить запитання: «Але чи дійсно дід герой війни чи колишній злочинець, бандерівець, український націоналіст, що знищував євреїв, комуністів, поляків і чехів? Як колишній бандерівець опинився в Чехословаччині і чи проживає він під справжнім чи вигаданим прізвищем?» [1].

У фільмі стверджується, що «УПА – це Українська злочинна терористична організація. Українська повстанська армія була расистською терористичною організацією, яка з 30-х років з метою етнічної чистоти України знищувала залишки євреїв, поляків, солдатів Червоної армії, нападала на деякі чеські села і вбивала невинних людей» [4]. Катка, переглядаючи сімейний архів, бачить у ноутбукі страшні фото вбитих замордованих людей.

Дід Ржегорж Вік виявився українцем Григорієм Кризгановським. Він одружився на чешці Євженії та взяв її прізвище, а потім воював у чехословацькому корпусі генерала Людвіка Свободи. Євженія розказує Катці: «Я переконала його, щоб він втік від тих вбивць. І я зробила з нього чеха, і цим врятувала йому життя».

Своєрідно у стрічці, зі слів Євженії, подано трагічну історію волинських чехів: «Росіяни вважали їх фашистами, німці – більшовиками, а ви, чехи, своїх

земляків волинян вважали росіянами. Коли вони приїхали, у них не було нічого. А люди ставилися до них жахливо. Принижували їх, не давали продуктів картки. Просто жах. Я не хочу про це навіть згадувати. Німець з німцем так ніколи не вчинив би». До речі, родина Віків проживає на землях депортованих судетських німців. Сусід Віків, судетський німець Генріх (актор Франтішек Немец 1943 р. н.), якому пощастило уникнути насильного переселення до Німеччини.

Фільм ґрунтується на ідеологемах комуністичних часів з пропагандистських агіток на кшталт брошури Вацлава Славіка з промовистою назвою «Справжнє обличчя бандерівців. „Акція Б” проти цивільної мережі» чи науково-популярного нарису Франтішека Кауцького і Ладіслава Вандурека «Під прапором тризуба», які називають українських повстанців «українськими фашистськими бандитами», котрі у майбутньому «разом з іншими військовими злочинцями створять ядро майбутньої фашистської армії, яка воюватиме з Радянським Союзом та державами народної демократії» [3; 2]. Стрічка, по суті, стала своєрідним пост-модерністським продовженням антибандерівського тренду чехословацького кінематографа (фільми «Акція Б» Йозефа Маха, «Історія мертвого чоловіка» Душана Клейна, «Тіні спекотного літа» Франтішека Влачіла та ін.).

Досліджувана стрічка достатньо популярна у глядачів. На відеоресурсі YouTube представлена повна версія фільму: 289 тис. переглядів (опубліковано 7 грудня 2016 р.). Прем'єрний показ фільму на телебаченні відбувся 2 січня 2012 р. на каналі «Чеське телебачення 2». Стрічка має міжнародний рейтинг IMDb (найбільша у світі база даних про кіно) 6,2 (що пояснюється насамперед блискучою акторською грою легендарних акторів). Оцінка глядачів чеської та словацької фільмової інтернет-бази даних (Československá filmová databáze) 45 %, проголосували 526 учасників (шкала оцінювання 0–100 %).

Отже, за умов перманентної конкуренції історичних наративів у соціокультурному просторі Центральної Європи місцевим українським громадам і Українській державі необхідно створювати якісний проукраїнський історичний продукт у кооперації з міжнародними партнерами.

Джерела та література

1. Bartošek T., Fikejz M. Stinu neutěčes. *Filmový přehled*. 2010. № 1. S. 19–20.
2. Kaucký F., Vandurek L. Ve znamení trojezubce. Praha: Naše vojsko, 1965. 165 s.
3. Slavík V. Prava tvář banderovců. Akce B proti civilní citi. Praha: Orbis, 1948. 39 s.
4. Stinu neutěčes. Česká Republika, Cineart Tv Prague. Režie Lenka Kny. 2009. 102 min.
5. Valečně ozvěny. Banderovci. Česká Republika, České televize, Režie Aleš Koudela, 2010. 67 min.

ГОЛОКОСТ У КУЛЬТУРІ ПАМ'ЯТІ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ

Латиш Юрій

Проаналізовано формування ставлення до Голокосту в європейській культурі пам'яті та особливості ландшафту пам'яті у Східній і Центральній Європі, розглянуто причини периферійності Голокосту в політиці пам'яті України, а також приєднання України до європейської культури історичної пам'яті.

Ключові слова: Друга світова війна, геноцид, європейська інтеграція, ландшафт пам'яті, меморіалізація.

Серед складових європейського вибору України важливим є приєднання до європейської культури пам'яті. У 1960–1990-ті рр. під впливом німецької «проробки / подолання минулого» тут виник консенсус щодо минулого, внаслідок якого в основу європейської культури історичної пам'яті було покладено спільну відповідальність (колективну провину) за Голокост [4].

Ключову роль відіграла «суперечка істориків» 1986–1987 рр. щодо ставлення до нацистського минулого. Історик Ернст Нольте та його прибічники намагалися довести, що злочини нацизму не були унікальними і мало відрізнялися від злочинів в інших країнах, зокрема в сталінському СРСР. Головним опонентом «ревізіоністів» виступив філософ і соціолог, публічний інтелектуал Юрген Габермас. По-перше, стверджував він, нацистські злочини є унікальними і безпрецедентними в історії людства. По-друге, відповідальність за нацизм не можна покладати виключно на Гітлера та його оточення. Німецька провина лежить на кожному, хто брав участь у злочинах, а колективна відповідальність – на всіх німцях та їх нащадках. По-третє, поразка Німеччини стала визволенням країни. Нарешті, національна ідентичність Німеччини може існувати виключно у формі «конституційного патріотизму», адже лише така форма патріотизму не відчужує німців від Заходу.

У країнах Східної та Центральної Європи сформувалася дещо відмінна культура історичної пам'яті. Ландшафт пам'яті регіону можна охарактеризувати як постколоніальний, постголокостний та постсоціалістичний [7, 15]. На його формування справили вплив особливості історичного розвитку: 1) запізніла модернізація як результат периферійного статусу регіону; 2) тривалий контроль з боку імперських держав; 3) запізніле формування націй та держав; 4) досвід існування в умовах надзвичайного насильства за двох тоталітарних режимів – нацизму і сталінізму (концепція «кривавих земель» Тімоті Снайдера).

Як наслідок, сформувався специфічний ландшафт пам'яті регіону з такими особливостями:

1. Етатизм. Головним актором політики пам'яті у країнах Східної Європи та пострадянського простору виступає держава, яка регулює історичну політику

за допомогою законів і державних інституцій. Історична політика вважається запорукою від повторення трагедій та складовою національної безпеки. У Західній Європі держава виступає лише одним з багатьох акторів політики пам'яті і не прагне до цілковитого контролю над цією сферою. Провідна роль належить громадянам, які часто виступають ініціаторами побудови комеморативних об'єктів [8, 69].

2. Єдність та героїчність. Вважається, що колективні спогади та комеморативні практики мають об'єднувати суспільство, бути джерелом гордості та прикладом для нових поколінь, готуючи їх до майбутніх жертв в ім'я своєї країни. Східноєвропейська модель пам'яті є досить конфліктогенною і породжує «війни пам'яті» між сусідніми народами стосовно інтерпретації минулого.

3. Віктимність. Політика пам'яті заснована на жертвовності, висуванні на передній план «своїх» травм і замовчуванні «чужих». Причому роль головної жертви у східноєвропейських історичних наративах зарезервована за титульною нацією. У Західній Європі побудова історичних наративів, у яких титульна нація виступала б у ролі жертви, неможлива.

4. Сек'юритизація. Питання історичного минулого вважаються питаннями національної безпеки [6], особливо в умовах війни з Росією. Зокрема, в Україні «закони пам'яті» 2015 р. були представлені владою як необхідність, оскільки радянське минуле розглядалося як загроза.

У Східній Європі, зокрема і в Україні, утвердилася концепція Другої світової війни, яка ближча до поглядів Нольте. Відповідальність за початок Другої світової історії розподіляють між «двома диктаторами» і доводять тотожність нацистського і сталінського тоталітарних режимів.

Східноєвропейська модель пам'яті не визнає унікальний характер Голокосту. Поряд з ним існує численна кількість інших геноцидів. Зокрема, український історик Ярослав Грицак серед «геноцидних актів» називає ліквідацію куркулів, Український Голодомор 1932–1933 рр., «польську» та «грецьку» операції НКВС, Голокост і ліквідацію ромів, акції знищення радянських військовополонених нацистами, поляків – українськими націоналістами, українців – польським підпіллям, три масові депортації: татар з Криму, українців з південно-східних земель Польщі, поляків – із Західної України [1, 198–199].

В історичній політиці України Голокост займає периферійну роль [2, 284]. Держава підтримує його меморіалізацію, але самоусувається від фінансування облаштування місць пам'яті. Участь політиків у комеморації Голокосту обмежується покладанням квітів у Бабиному Яру, в Україні майже відсутні топоніми, пов'язані з жертвами та Праведниками народів світу [3; 5].

На шляху європейської інтеграції поставатиме питання про приєднання України до європейської культури історичної пам'яті, зокрема меморіалізації

Голокосту та обмеження втручання держави у формування політики пам'яті. Це – яскравий тест для України на здатність взяти на себе відповідальність за пам'ять про минуле. Адже, за образним висловом британського історика Тоні Джадта, усвідомлення Голокосту стало «квитком» для націй «на потяг» до європейської інтеграції.

Джерела та література

1. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021.
2. Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018.
3. Подольський А. Місця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 106–122.
4. Шеррер Ю. Отношение к истории в Германии и Франции: проработка прошлого, историческая политика, политика памяти. *Pro et Contra*. 2009. Т. 13. С. 89–108.
5. Щупак І. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаєння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) (закінчення). *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 176–201.
6. Mälksoo M. 'Memory Must Be Defended': Beyond the Politics of Mnemonical Security. *Security Dialogue*. 2015. 46(3). P. 221–237.
7. Törnquist-Plewa B. Eastern and Central Europe as a Region of Memory. Some Common Traits. *Constructions and Instrumentalization of the Past. A Comparative Study on Memory Management in the Region*, ed. by Ninna Mörner. Stockholm: Södertörn University, 2020. P. 15–22.
8. Wüstenberg J. Germany. The Multi-Level Governance of Memory as a Policy Field. *Constructions and Instrumentalization of the Past. A Comparative Study on Memory Management in the Region*, ed. by Ninna Mörner. Stockholm: Södertörn University, 2020. P. 69–79.

Політика пам'яті як інструмент опору агресії Росії

THE ROLE OF EURASIAN GEOPOLITICAL PHILOSOPHY FOR KREMLIN'S PROPAGANDA BEFORE THE WAR IN UKRAINE

Kavaliauskas Tomas

Before the war in Ukraine that started on Feb. 24th, 2022, the Eurasian geopolitical philosophy, so popular among scholars as well as propagandists in Russia, was not in the discourse of the analyses in European Union. Before the war started, «Western» European politicians, also those in the Baltic States and Poland, did not pay much attention to the philosophical substantiation of why Kremlin claims Ukraine as its territory and culture. Philosophical substantiation on the basis of Eurasian geopolitical ideas were disregarded as inside Russian political «talks», however, some of those ideas were noticed after V. Putin's attempt to justify the occupation of Ukraine.

The speech given by V. Putin at the dawn of invasion was based on historical interpretations that denied sovereignty of existence of Ukraine and its nation. However, ten years before V. Putin started the war, he was using the rhetoric of Slavophil language that overlaps with the Eurasian geopolitical goals, used the idea of Aleksandr Dugin that Russia is unique civilization and has a mission to resist liberal powers of the West. Some of the vocabulary was redolent of the writer Solzhenitsyn, who regarded Putin as a savior of Russia and also regarded Russia as spiritual leader in geopolitical tasks. Lots of it on daily basis was repeated on Russian propagandistic TV channels in the form of «discussions» (hosted by such propagandists as Vladimir Solovjev) about the role of Russia in Europe and the world. Today, after the invasion to Ukraine, we see that such philosophy of Eurasian geopolitics, also known as the Russian Idea for Great Russia, has been the tool for Kremlin's propaganda in order to spread Russian imperialism in the XXI century.

ТРАВМА ПРОГРАНОЇ ВІЙНИ

Троян Сергій

Війна Росії проти України спричинилася до турбулентних змін, зокрема в перспективі історичної відповідальності РФ за вчинення акту агресії. Одним із його аспектів для усіх сторін збройного конфлікту є травма війни. Надалі для недопущення нової агресії російській державі й суспільству необхідно пройти через «травму програної війни».

***Ключові слова:** російсько-українська війна 2014–2022, травма, реваншизм, ностальгія, покаєння.*

Російська агресія 2014–2022 рр. проти України зі всією очевидністю порушила питання правової та моральної відповідальності Російської Федерації як держави-агресора і російського суспільства, на підтримку якого вона спирається. Двоє моїх колег-істориків – українська енциклопедистка Алла Киридон (директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», авторка оригінальної праці «Гетеротопії пам'яті» [2]) і американський дослідник Олександр Мотиль (професор політології Ратгерського університету, автор відомої праці «Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження» [5]) – вважають, що сучасній Росії для зцілення потрібна насамперед «травма програної війни». Тобто потрясіння від злочинів і втрат, заподіяних Росією і Росії від нічим невмотивованої агресії проти України з 2014 р. «Очевидно, з „російською душею” щось дуже і дуже не так, – резонно зауважив О. Мотиль. – Вона мала бути містичною, філософською, саморефлексивною. Натомість вона стала варварською, жорстокою та деструктивною. Російській душі потрібна серйозна операція. Або травма програної війни» [4].

Фактично в цьому ж ключі висловилася в ексклюзивному інтерв'ю Радіо Свобода під час конференції Ялтинської європейської стратегії (YES) в Києві американська історик, письменниця і журналістка Енн Епплбаум [1]. Вона заявила, що занепад Росії як імперії – неминучий. Саме війна, яку Росія невмотивовано розв'язала проти України, стала каталізатором останньої фази довгого історичного процесу – остаточного розпаду Російської імперії. Е. Епплбаум звернула увагу на тривкість імперських амбіцій у росіян, хоча на Заході очікували, що вони відійдуть від них ще в 1990-х рр. «Я думаю, що єдине, що може справді спрацювати зараз, єдине, що дійсно змінить свідомість росіян, це якщо вони програють цю війну і якщо вони зрозуміють, що програли», – вважає Е. Епплбаум. Тобто, йдеться про шокуючу терапію саме через травми програної війни.

Термін сам по собі перебуває в синонімічному ряду введеного знаним польським соціологом Піотром Штомпкою поняття «культурна травма» [6]. Йдеться, насамперед, про серйозний чи навіть шокуючий уражаючий вплив історичних подій на свідомість мас. Звідси, травма програної війни відрізняється від індивідуальної травми тим, що впливає на значну кількість населення, практично на все суспільство. Зазвичай така масштабна травма знаходить відображення в пам'яті поколінь, адаптація після неї триває до трьох поколінь, а наслідком є кардинальні зміни масової культурної ідентичності (тобто культурних традицій).

Оскільки вчинені Росією злочини проти держави Україна і її громадян є наслідком злочину під назвою акту агресії, то, відповідно, йдеться про воєнні злочини і злочини проти людяності, відповідальність за які несе і держава-агресор,

і конкретні виконавці злочинних дій. У моральному плані все це накладає на суспільство комплекс відповідальності за співучасть у злочинах, відомий як «травма війни». Йдеться про розуміння суспільством, яке їх вчинило, усієї трагічної невідворотності наслідків злочинних дій і неминучості та необхідності покарання злочинців як вищої міри справедливості.

Проте, на наш погляд, є щонайменше три вираження травми програної війни:

– *травма програної війни 1*, наслідком якої виступає реваншизм. Яскравим проявом такої травми, яка пояснювалася несправедливістю і жорстокістю відповідальності за війну і невдовзі призвела до викристалізації ідеї та практики реваншу, стала поразка кайзерівської Німеччини у Першій світовій війні;

– *травма програної війни 2*, результатом якої є покаяння. Хрестоматійним прикладом цього типу травми є вплив на німецьке суспільство поразки гітлерівського третього рейху у Другій світовій війні;

– *травма програної війни 3*, яка знаходить вираження у вигляді потужної остальгії чи ностальгії за втраченим минулим. У першому випадку – остальгії – яскравим прикладом є сум за втратою після 1989–1990 рр. Німецькою Демократичною Республікою східних німців, особливо представників середнього і старшого покоління. Наочним уособленням такої травми в плані ностальгії є ставлення сучасної російської влади, яке було перенесено і на російське суспільство, до розпаду СРСР як найбільшої трагедії ХХ ст. Звідси плекання ностальгії за минулою імперською «славою» і прагнення відродити її як спонукальний мотив агресії на пострадянському просторі у ХХІ ст.

Сучасна путінська Росія перебуває в парадигмі травми програної війни 1 і 3. Це підтверджують, зокрема, і висновки науковців на шпальтах «Дзеркала тижня»: «Чи дочекаємося каяття російського народу? Ми не знайшли жодного аргументу на користь того, що така подія може відбутися у найближчі двадцять років» [3]. Надзавдання полягає в тому, щоб внаслідок поразки у війні проти України на російському просторі отримав перевагу культурно-травматичний дискурс 2. Для цього, щонайменше, необхідні дві речі: перша – безумовна перемога України у війні, звільнення всіх тимчасово окупованих територій і вступ до ЄС і НАТО. Друга – засудження Спеціальним Міжнародним Трибуналом, подібно до Нюрнберзького, злочинів росіян і російської держави. У разі такої «травми програної війни» у мешканців наразі бездушно холодного простору площею понад 17 млн кв. км з'явиться шанс на покаяння. В іншому випадку трагедії Бучі, Бородянки, Мелітополя, Миколаєва, Харкова, Краматорська, Кременчука, Вінниці, Оленівки й іще сотень українських міст, містечок, сіл, як і трагедії Грозного, Алеппо, Герата, кишлаку Руху, перевалу Саланг чи Талукану, неминучі в майбутньому.

Джерела та література

1. Епплбаум Е. Війна в Україні – остання фаза остаточного розпаду Російської імперії. 11 вересня 2022 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/amp/news-rf-imperiya-zanepad/32028408.html>
2. Киридон А. М. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.
3. Мініч А. Чи варто очікувати каяття російського народу? *Дзеркало тижня*. 2022. 03 жовтня. URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/chi-varto-ochikuvati-kajattja-rosijskoho-narodu.html>
4. Мотиль О. Групове згвалтування в Україні. URL: <https://zbruc.eu/node/111497>
5. Motyl A. J. Imperial Ends: The Decline, Collapse, and Revival of Empires. New York: Columbia University Press, 2013. 128 p.
6. Sztompka P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory*. 2000. № 3(4). Pp. 449–466.

ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА РЕПРЕЗЕНТАЦІЮ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ ХАРКОВА, ДОНЕЦЬКА, ДНІПРА ТА ЗАПОРІЖЖЯ

Чегринець Святослав

У статті розглянуто репрезентацію пам'яті про Другу світову війну у міському просторі Харкова, Донецька, Дніпра та Запоріжжя, а саме вплив на цей процес російського вторгнення у 2014 та 2022 рр. Встановлено відсоткове співвідношення радянських та нерадянських «місць пам'яті», які зазнали декомунізації та переосмислення. У статті розглянуто «місця пам'яті», що присвячені Маршалу Жукову, жертвам «Катинського розстрілу» та радянським спецслужбам.

Ключові слова: «війни пам'ятей», Маршал Жуков, Катинський розстріл, радянські спецслужби.

Репрезентація пам'яті про Другу світову війну у міському просторі Харкова, Донецька, Дніпра та Запоріжжя у 1943–2020-ті рр. зазнала трансформації. За радянських часів «місця пам'яті» та об'єкти топоніміки усіх чотирьох міст ре-транслявали виключно радянський канон. Після розпаду СРСР міські еліти цих міст продовжували тиражувати радянський наратив Другої світової війни. У період з 1991 по 2013 рр. у Харкові, Дніпрі та Запоріжжі, хоча майже не було «воєн пам'ятей», однак з'явилися епізодичні виразники нерадянської пам'яті

про Другу світову війну [12, 80]. Проте у Донецьку надалі ретранслювався виключно радянський наратив Другої світової війни. Ідентичність жителів Харкова, Дніпра та Запоріжжя, сформована завдяки таким «місцям пам'яті», була більш гнучкою для нерадянського сприйняття та розуміння пам'яті про Другу світову, ніж у Донецьку. Різниця в ідентичностях жителів цих міст у 2014 р. стала одним із факторів, коли жителі Донецька найбільше підтримали російську окупацію, а Харків, Дніпро та Запоріжжя «встояли» та підтвердили свою проукраїнську позицію [13, 166–172].

У 2014–2021 рр. через російську агресію проти України у Харкові, Дніпрі та Запоріжжі почалися процеси декомунізації та відмежування від радянсько-російських наративів. Це відзначилося реакцією прихильників радянських дискурсів, що супроводжувалися низкою «воєн пам'ятей» [14]. Після російського вторгнення 2022 р. радянсько-російські наративи в Україні стали майже неможливими, що фактично завершило «війни пам'ятей» ліквідацією радянських «місць пам'яті», які присвячені членам НКВС, Маршалу К. Жукову та ін. Відбулося переосмислення польських жертв Катині та ін. Необхідно зауважити, що процеси «воєн пам'ятей» оминули Донецьк, що у 2014 р. опинився під контролем російської окупаційної адміністрації, яка не проводила політики декомунізації. Там у суспільстві почали просуватися російські пострадянські наративи про Другу світову війну, які багато в чому сприймалися вже не як пам'ять про «Перемогу», а як реваншистська реакція на поразку Москви в «Холодній війні».

Образи Маршала Г. Жукова серед «місць пам'яті» Харкова складають 2 %, Дніпрі – 3 %, Запоріжжі – 1 %. Серед об'єктів топоніміки на Жукова припадає 2 % у Харкові та 6 % у Дніпрі. Радянська система створювала образи, яких потребувала. Серед них було виокремлено пантеон, куди увійшов Г. Жуков. Оскільки в СРСР культивувалася саме наступальна війна, то образ командира – це символ, що підіймає солдатів в атаку, а разом з ними і суспільство. В СРСР існував власний ієрархічний «табелі про ранги» героїв всесоюзного та регіонального масштабу [7]. Маршал Г. Жуков став однією з найцентральніших фігур радянсько-ностальгічного наративу, яку своєю чергою охопили «війни пам'яті».

Проспект Маршала Жукова у Харкові отримав свою назву у 1994 р., оскільки в той час за інерцією місцеві політики продовжували тиражувати радянський канон. Однак після початку гібридної війни Росії проти України він став об'єктом «воєн пам'ятей». У період із 2016 по 2022 рр. у Харкові проспект Жукова перейменовували чотири рази. Ці спроби рекомунізації супроводжувалися політичною дискусією та судовими розборами [5, 11]. Остаточна крапка у «війнах пам'яті» була поставлена лише після вторгнення Росії у 2022 р., що зробило майже неможливими радянсько-російські наративи. Мер Харкова Ігор Терехов, який був противником перейменування проспекту Жукова, остаточно змінив

позицію [9]. Аналогічна «війна пам'ятей» була і з бюстом К. Жукова у Харкові. Він зазнавав спроб знесення та відновлення [6]. Однак після вторгнення Росії у 2022 р. бюст остаточно демонтували [4]. У Дніпрі та Запоріжжі усі вулиці на честь Г. Жукова були перейменовані ще у 2016 р. без «воєн пам'яті». У 2022 р. після повномасштабної агресії Росії у Дніпрі була демонтована стела, що присвячена Маршалу Жукову [10].

Образи поляків у Харкові припадає 4 %, а Запоріжжі – 1 %, водночас у Донецьку та Дніпрі вони відсутні. Пам'ять про польських військовополонених, яких у 1940 р. стратили співробітники НКВС, «Харківська Катинь» після Польського походу Червоної армії, з'явилися у Харкові та Запоріжжі лише у роки незалежної України, бо у часи СРСР ця інформація була засекречена, а сама тема – табуована. У 2000 р. на кошти Республіки Польща у Харкові було відкрито україно-польський меморіал на честь розстріляних поляків у Харкові. Однак у березні 2022 р. під час широкомасштабного вторгнення Росії україно-польський меморіал у Харкові обстріляла російська армія під час боїв за місто. За даними Польського агентства преси, жодні об'єкти в околицях обстріляні не були, що вказує на цілеспрямований удар по меморіалу [1]. В Україні у тому ж 2022 р., після вторгнення Росії, у Харкові було встановлено ще один пам'ятник на честь розстріляних поляків. Встановлення цього «місця пам'яті» створювалося в контексті усвідомлення українцями Катинської трагедії поляків, які свого часу теж стали жертвою злочинів росіян [3].

На основі сформованої бази даних можна встановити, що серед «місць пам'яті» образи представників спецслужб (НКВС), які брали участь у Другій світовій війні у Харкові становлять 1 %, Донецьку – 2 %, Дніпрі – 2 %, Запоріжжі – 1 %. Подібні «місця пам'яті» радянських спецслужб створювалися, щоб репрезентувати владу. Образ НКВС, які протистоять зовнішньому та внутрішньому ворогу, мав мобілізаційний зміст. Також члени НКВС героїзувалися як прикордонники, які першими прийняли бій, та відображалися як представники руху опору під час війни з Німеччиною. «Місця пам'яті» спецслужб мали викликати почуття ненависті до ворогів та гордості за радянську владу. Це було складовою дихотомічного та контрастного поділу світу на «героїв» та «ворогів» [8]. Після широкомасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 р. «місця пам'яті», що пов'язані з радянськими спецслужбами, зазнали демонтажу. Зокрема, у червні 2022 р. у м. Дніпро було демонтовано пам'ятник на честь генерал-майора НКВС Олексія Федорова [2]. Демонтаж супроводжувався без «воєн пам'ятей», однак засвідчив, що радянсько-російські дискурси в Україні стали практично неможливі.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що у Харкові, Дніпрі та Запоріжжі після того, як вони «встояли» у 2014 р., почався новий етап трансформації «місць пам'яті» про Другу світову війну. З 2014 р. через російське вторгнення розпочав-

ся процес декомунізації, що супроводжувався «війнами пам'ятей». Ідентичність жителів цих міст отримала новий імпульс відходу від «радянськості». Це стало одним із факторів, коли у 2022 р. під час повномасштабного російського вторгнення Харків, Дніпро та Запоріжжя вдруге «встояли» та підтвердили проукраїнську позицію. Радянсько-російські наративи стали майже неможливими, що сприяло новій хвилі знесення радянських «місць пам'яті» про Другу світову війну (образи Г. Жукова та НКВС). Усі ці процеси оминули Донецьк, який з 2014 р. перебував під російською окупацією.

Джерела та література

1. Russian attack on Kharkiv cemetery intentional, PAP reporter says. URL: <https://www.thefirstnews.com/article/russian-attack-on-kharkiv-cemetery-intentional-pap-reporter-says-29049> (дата звернення 08.10.22).
2. В Днепре демонтируют памятник генерал-майору НКВД Федорову. URL: <https://www.unian.net/society/v-centre-dnepra-demontiruyut-pamyatnik-general-mayoru-nkvd-fedorovu-novosti-dnepra-11870541.html> (дата звернення 08.10.22).
3. В околицях Харкова встановили пам'ятник закатованим і розстріляним полякам на українській землі. URL: <https://m.allkharkov.ua/news/pro/v-okoliciah-harkova-vstanovili-pamiatnik-zakatovanim-rozstrlianym-poliakam-na-ykranski-zeml.html> (дата звернення 08.10.22).
4. В Харькове демонтировали памятник Жукову. URL: https://24tv.ua/ru/harkove-demontirovali-pamjatnik-zhukovu_n1955222 (дата звернення 08.10.22).
5. Жукова чи Григоренка: як у Харкові намагаються перейменувати проспект. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/10/06/infografika/suspilstvo/zhukova-chy-hryhorenka-yak-xarkovi-namahayutsya-perejmenuvaty-prospekt> (дата звернення 08.10.22).
6. Музылёв А. В. Формы проявления коллективной обиды как элемента коллективной памяти в городском пространстве. URL: http://habitus.od.ua/journals/2020/13_2020/part_1/6.pdf (дата звернення 08.10.22).
7. Набок С. Образи війни та воїна: трансформація окремих аспектів політики пам'яті. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nabok_obrazy.pdf (дата звернення 08.10.22).
8. Набок С. Пам'ятник як маркер: особливості функціонування в публічному просторі в контексті політики декомунізації в Україні. URL: **Помилка! Не-припустимий об'єкт гіперпосилання.** (дата звернення 08.10.22).
9. «Проспект Жукова в Харькове переименоуют», – мэр Терехов. URL: <https://censor.net/ru/n3342865> (дата звернення 08.10.22).
10. У Дніпрі демонтували стелу «Площа Жукова» та інші об'єкти, пов'язані з СРСР. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dekomunizatsiya-dnipro-demontazh/31832051.html> (дата звернення 08.10.22).

11. Харьковський горсовет третій раз переіменовав проспект Григоренко в честь маршала Жукова. URL: <https://m.gordonua.com/news/politics/harkovski-gorsov-trety-raz-pereimenoval-prospekt-grigorenko-v-chest-marshala-zhukova-1541316.html> (дата звернення 08.10.22).
12. Чегринєць С. В. Друга світова війна у комеморативних практиках етноконфесійних груп Харкова, Донецька, Дніпра та Запоріжжя. *Public History. Історія в публічному просторі: збірник Міжнародної наукової конференції (Київ, 20 травня 2022 року)* / за ред. Юрія Латиша; дизайн Маргарити Дяченко. Київ, 2022. С. 314.
13. Чегринєць С. В. Репрезентація пам'яті про Другу світову війну у міському просторі Харкова та Донецька у 1943–2010-ті рр. *Друга світова війна: історія та пам'ять: збірник матеріалів I Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Друга світова війна: історія та пам'ять»*. Вип. 1 / за ред. Р. О. Литвиненка. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. С 166–172.
14. Шаповал Ю. Антикризисний ресурс політики пам'яті в Україні. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/246319/243784> (дата звернення 08.10.22).

МОНУМЕНТАЛЬНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ ПРОСТІР ДОНЕЦЬКА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Темірова Надія

У розвідці відзначено особливості монументально-меморіального простору Донецька у добу Незалежності та простежено зрушення в його наповненні за роки російської окупації. Показано, що нова «героїка» у місті формувалася за радянськими канонами та риторикою, спрямовуючись на легітимізацію «ДНР».

Ключові слова: пам'ятник, увічнення, символічне маркування.

Протягом понад восьми років триває військова агресія Російської Федерації проти суверенної України. Вже стало очевидним, що йдеться не лише про фізичний напад, а про зіткнення світоглядів, серед маркерів якого – і меморіальний простір, складовою якого є пам'ятники. За час перебування під російською окупацією у Донецьку відбулися суттєві зрушення у складі його населення, в організації життєдіяльності міського простору. Зміни спостерігаються і у меморіальному сегменті. Доречно послатися на П. Конертон, який відзначив, що «наше сприйняття теперішнього великою мірою залежить від нашого знання про минуле», а образи з минулого зазвичай легітимізують соціальний лад сучасного та передаються наступним генераціям за допомогою ритуальних дійств [3, 17, 18, 70].

Проблема організації пам'яттєвого сегменту Донецька має свою історіографію. К. Кузіна показала пам'ятники як символи радянського міста, простежила формування радянського «пантеону», спрямованого на демонстрацію легітимності більшовиків. Л. Якубова привернула увагу до пам'яттєвої території жителів Донбасу, основу якого становить радянський міф [10]. С. Кармазіна та О. Міхеєва проаналізували символічний простір у контексті визначення факторів політичних ідентичностей донеччан, спираючись на соціологічні дослідження. Водночас наголошено на специфіці регіонального самовизначення, ознаки чого можна бачити й у пам'ятниках [2; 5]. Проте у названих працях подано аналіз монументального простору та його впливів на формування ідентичності містян до 2014 р. Подальша ситуація з меморіальними вимірами вже окупованого Донецька наразі залишається поза увагою дослідників, що є цілком зрозумілим з огляду на брак репрезентативної інформації. Тож, метою даного дослідження є визначення змін у пам'ятниковому просторі Донецька за роки російської окупації.

За спостереженням К. Кузіної, фактично одразу після встановлення радянської влади в Україні розпочалася реалізація плану монументальної пропаганди. Меморіальна політика більшовиків була спрямована на актуалізацію нових героїв, які б обґрунтовували їхню легітимність. Монументи мали нагадувати містянам, про які події необхідно пам'ятати. Стратегія більшовиків не була унікальною – у такий спосіб діє будь-яка політична сила, що бере владу у свої руки [4, 137]. Специфіка проявилася дещо в іншому, вона ж спостерігається у Донецьку років сучасної російської окупації.

Станом на 2014 р. у місті зі 193 пам'ятників 178 було споруджено у радянську добу, 15 – у роки незалежної України [8]. Формування меморіального простору Донецька відбувалося переважно протягом другої половини 1940-х – 1980-х рр., коли було встановлено 175 монументів. За тематичною ознакою вони пов'язані з концептом «Великої Вітчизняної війни» (43 пам'ятники), «революції та громадянської війни» (20 монументів), постатями радянських діячів (15) тощо [8]. Сукупно вони відображають історію становлення та розвитку радянської влади на Донеччині, що виразно ілюструє, наприклад, пам'ятник керівнику «Донецько-Криворізької радянської республіки» Артему (Ф. Сергєєву) в центрі міста на вулиці, найменованій на його честь. За радянської доби в обласному центрі було встановлено три пам'ятники українського змісту – І. Франку, Б. Хмельницькому, Т. Шевченку. Проте виконані вони були у радянській монументальній традиції і лише монумент Т. Шевченку розміщено в центральній частині міста, інші два – у периферійних локаціях.

У Донецьку на початку 2014 р. залишалися недоторканими монументи В. Леніну, С. Кірову, Ф. Дзержинському, «борцям за радянську владу», «погилим комунарам» та іншим радянським активістам. Водночас був відсутній мо-

нумент, який би вшановував жертви Голодомору, не спромоглася місцева влада на встановлення пам'ятника Василю Стусу. Найбільше, чого вдалося добитися проукраїнській громадськості, – встановлення у 2001 р. барельєфу визначному українському діячеві при вході до корпусу Донецького національного університету, в якому він свого часу навчався. Отже, монументально-меморіальний простір Донецька протягом 25 років Незалежності характеризувався консервацією радянських маркерів і мінімізацією української складової, тим самим випадаючи із загальнодержавної меморіальної парадигми.

З окупацією Донецька російськими військами та їхніми поплічниками практично одразу розгорнулася світоглядна агресія. Поряд із скасуванням у Донецькому національному університеті кафедр історії України та української мови, позиціонуванням Донецька «містом-героєм», завішуванням вулиць плакатами про російського змісту почали пристосовувати меморіальний простір для обґрунтування легітимності влади «ДНР».

У травні 2015 р. з фасаду корпусу філологічного факультету Донецького національного університету було знищено барельєф В. Стуса. Замість нього планувалося встановити бюст радянського розвідника, агента НКВС М. Кузнєцова, який не мав жодного стосунку ні до університету, ні до Донеччини. А у 2017 р. на фасаді корпусу історичного факультету розмістили меморіальну дошку В. Петровському, який підтримував окупацію Донецька [9].

На території меморіального комплексу «Твоїм визволителям, Донбас» останніми роками організовано «Алею героїв», де встановлено погруддя О. Захарченку, О. Малієву, М. Толстих (Гіві) та іншим полеглим російським поплічникам. Другий ватажок терористичного утворення «ДНР» Д. Пушилін на відкритті погруддя своєму попереднику пафосно виголосив: «На эту Аллею смогут приходить наши потомки и чтить память настоящих героев Донбасса, которые отдали свою жизнь за свободу и независимость» [6]. У сквері В. Маяковського у Київському районі міста встановлено меморіал А. Павлову (Мотороллі).

Доволі цинічно виглядає меморіальний комплекс «Алея ангелів», створений протягом 2015–2017 рр., що містить плиту із викарбуваними іменами 66 загиблих дітей і скульптурну композицію, яка зображує хлопчика й дівчинку, наляканих війною. Це при тому, що лише за вісім місяців повномасштабної агресії у 2022 р. росіяни вбили понад 400 українських дітей, а найбільше їх загинуло саме на Донеччині та Луганщині.

У 2019 р. у Донецьку було встановлено другий пам'ятник російському співаку Й. Кобзону. Перший з'явився 2003 р. поблизу молодіжного палацу «Юність». Показово, що тоді ідея створення об'єкта виникла у московського земляцтва на Донеччині, задум втілив у життя московський скульптор О. Рукавишников, відлита скульптура у Смоленську [7]. Тобто це був цілком російський проєкт. «Дру-

гий Кобзон» зведений біля бюста О. Захарченку. Відкриття його відбувалося у супроводі палких промов російських поплічників [1].

Отже, протягом восьми років окупації монументально-меморіальний простір Донецька зазнав коригувань у напрямі заперечення українського визвольного руху та увічнення осіб-діячів «ДНР». Нова «героїка» формувалася за російсько-радянським зразком – ті самі форми, так ж риторика, церемоніал. Пам'ятникові споруди не є безневинними елементами повсякденного буття містян, вони транслюють певні смисли, вписуючи їх у свідомість споглядальників. Протягом окупаційних років символічне маркування Донецька цілеспрямовано набувало неукраїнського змісту. І це проблема, яку необхідно буде вирішувати, не зволікаючи, після визволення міста від російської присутності.

Джерела та література

1. В Донецке открыли второй памятник Кобзону. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2019/12/9/7234335/> (дата звернення: 09.12.2019).
2. Кармазіна М. С. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 232 с.
3. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / пер. з англ. С. Шліпченко. Київ: Ніка-Центр, 2004. 184 с.
4. Кузіна К. В. Пам'ятники як місця пам'яті у символічному просторі міст Радянської України (1920–1930-ті рр.). *Нові сторінки історії Донбасу*. Кн. 27. Вінниця, 2018. С. 118–138.
5. Міхеєва О. К. Сучасне місто у пошуках публічного простору: на прикладі Донецька. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. Серія «Спеціальні та галузеві соціології»*. 2013. XIV(258). С. 560–568.
6. На Аллее Героев в Донецке открыли памятник легендарному комбату Гиви. URL: <https://easaily.com/ru/news/2020/08/26/na-allee-geroev-v-donecke-otkryli-pamyatnik-legendarnomu-kombatu-givi> (дата звернення: 12.09.2022).
7. Памятник Иосифу Кобзону (Донецк). URL: <https://donetsk.wiki/places/pamyatnik-iosifu-kobzonu-243/> (дата звернення: 30.09.2022).
8. Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури). URL: <https://wikimediaukraine.files.wordpress.com/2012/06/donetsk-register> (дата звернення: 19.10.2020).
9. У Донецьку терористи демонтували барельєф Василя Стуса. URL: https://ipress.ua/news/u_donetsku_demontuvaly_barelief_vasylya_stusa_foto_121994.html (дата звернення: 10.09.2022).
10. Якубова Л. Д. Процес українського націєтворення vs імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок XXI ст.). *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 173–188.

НОВІТНІ УРОКИ ІСТОРІЇ І ЗАВДАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ДИДАКТИКИ

Лях Сергій

Прогноз Ф. Фукуями щодо кінця історії не справдився. Школярів слід озброювати не лише викладом самої історії, а й розумінням світоглядної спрямованості її усвідомлення. Необхідно подолати хибну політкоректність та ідейну неспроможність чинної шкільної програми з історії. Процедур укладання програм з історії слід зробити повністю публічною і прозорою.

Ключові слова: *Історія України, історична дидактика, шкільна історична освіта.*

Досвід – найкращий учитель. Нещодавно у Запорізькому національному університеті було удвічі збільшено кількість аудиторних годин, призначених для викладання історії України студентам усіх без винятку факультетів. Відповідно, історики ЗНУ кардинально оновили свої навчальні програми і принагідно провели серію семінарів, нарад і дискусій щодо змісту університетського курсу. Досвід цих дискусій, взаємного рецензування, обміну думками є дуже повчальним. Зокрема, інтенсивне обговорення показало, скільки інформаційної рутини прилипає до курсу історії в умовах кабінетного спокою і як легко цей шлак академічної відстороненості злітає під дією прямо поставлених життям запитань, а історія набуває свого природного сенсу.

Прозріння в межах локального предметного завдання неминуче перекидається на ширші обрії, – і ось виникає питання щодо нашої шкільної історичної освіти. Якою вона постає у світлі сучасного історичного побуту України?

Нині чинна програма – результат наполегливої копіткої роботи фахівців. Вона має імпозантний вигляд, споряджена бездоганною педагогічно-методичною риторикою, містить виразну заявку на загальноєвропейський контекст. І все ж, найперше, що стає зрозумілим на тлі динаміки сьогоденних подій, так це ментальна неспроможність, безплідна об'єктивність програми, її ретельна дистанційованість від сьогоденної жорсткої реальності. Програма заряджена на академічну всеохопність і фундаментальність, однак оминає елементарні істини й очевидні речі.

У ретельному прагненні політкоректності програма сором'язливо уникає прямих кваліфікаційних позначень відомих історичних подій. Наприклад, завоюницька політика московських князів позначена як «територіальні надбання Великого князівства Московського XIV – на початку XVI ст.». Фігурують беззубі формулювання у стилі безстороннього позитивізму: замість геноциду татарського населення в Криму наприкінці XVIII ст. маємо невизначено-нейтральне «Підкорення Кримського ханства». Сором'язливо оминається тема злочинів ро-

сійської воєнщини і російського імперіалізму: жодного слова про нищення білоруського населення у війні 1654–1668 рр. (див. книгу Г. Сагановича «Невідома війна»). Зникла теза «Росія – жандарм Європи», і у цьому плані зроблено крок назад порівняно з програмами 60–70-х років. Конкіста – це «завоювання Нового Світу», а українські землі – це території, які «потрапили» до складу Російської і Австрійської імперій. Відсутнє положення про становище українських земель у XIX – на початку XX ст. як внутрішньої колонії Російської імперії; замість цього – мляве запрошення учням «пояснити роль і місце України в господарському житті Російської імперії».

Не помітно жодної спроби протистояти російським імперським міфам «Москва – третій Рим», «Возз'єднання України з Росією». Схоже, автори програми ці важливі світоглядні моменти повністю перекладають на плечі вчителя, самі не будучи в змозі запропонувати чітку концепцію протидії ідеологічним диверсіям.

Від самого початку – з пропедевтичного курсу «Вступ до історії» (5 клас) – програма сіє ілюзію безконфліктності в осмисленні людством своєї історії і ретельно уникає розмови про можливі спроби навмисного перекручування, маніпуляцій в галузі історії. Показово, що ця програма зовсім не знає слова «фальсифікація».

Програма наполегливо вимагає від учнів характеризувати, розкривати сутність, обґрунтовувати власні судження, давати аргументовану оцінку, визначати основні тенденції та протиріччя історичних процесів – і разом з тим сама ж програма переважно уникає оцінок, характеристик і суджень, здебільшого лише позначаючи проблему, не розкриваючи її. Так, анонсуються «цивілізаційні здобутки русько-українського суспільства в період Середньовіччя» – без бодай натяку на конкретні досягнення, «наслідки укладення Люблінської унії для українського суспільства» – без називання самих наслідків, «причини втрати української державності» (у XVIII ст.) – без бодай конспективного перелічування цих причин, «особливості розвитку культури періоду козацького бароко» – без поіменування цих особливостей, «внесок українського суспільства XVI–XVIII ст. в загальноєвропейську культурну спадщину» – без предметного розгортання цього важливого положення.

Один із дуже небагатьох моментів, коли програма говорить предметно: «Входження Кримської області до складу УРСР: міфи та реальність». Також повноцінними є тези: «Співвідповідальність СРСР за розпалювання Другої світової війни», «Оцінки голоду 1921–1923 рр., Голодомору і масових репресій як злочинів радянського тоталітарного режиму». На жаль, такого роду визначеність є винятком, а не загальним правилом для чинної програми.

Загалом переважає енциклопедично-безсторонній стиль історичної презентації у поєднанні з утопічною ідилією безконфліктності усвідомлення минулого досвіду.

Кулуарний характер процедури укладання і затвердження шкільних програм, безумовно, позначився на загальному їх спрямуванні. З цього треба винести урок.

Нова якість продукту потребує нового типу процедури розробки, апробації і затвердження. Насамперед – публічність і максимальна прозорість. Зміст шкільної історичної освіти необхідно поставити під контроль громадськості. Остаточне рішення мають виносити фахівці, але кожен зацікавлений громадянин повинен мати можливість стежити за ходом визначення змісту шкільної освіти. Це обіцяє багато незручностей професіоналам, але цей шлях треба пройти. Всі стенограми засідань робочих груп, експертних комісій повинні публікуватися, ключові засідання мають транслюватися онлайн. Імена і титули усіх учасників процесу мають бути оприлюднені.

Історія – це не аморфне «минуле». Історія – це досвід боротьби. І саме цю істину слід доносити до нашої молоді.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ІСТОРИЧНЕ ЗНАННЯ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ У СВІТЛІ ЗАВДАНЬ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

Ніколаєнко Ольга

Шкільний курс історії, що має на меті формування громадянина України, повинен формувати історичну свідомість. Знання про минуле, зафіксоване в шкільних підручниках, почасти суперечить локальним чи індивідуальним версіям пам'яті, що може спричинити кризу ідентичності в учнів. Першість серед ієрархії ідентичностей належить громадянській, що базується на визнанні громадянських цінностей.

Ключові слова: історична пам'ять, шкільний курс історії, громадянська ідентичність.

2022 рік з розв'язаною росією широкомасштабною війною проти України став викликом не тільки для країни й людства, а і спричинив нову хвилю наукових дискусій, пов'язаних з історичною пам'яттю, історичною свідомістю, ідентичністю тощо. Переживання досвіду минулих поколінь спонукало гуманітаріїв до рефлексії над питанням самовизначення в соціумі, переосмислення своєї ролі у формуванні історичної свідомості та громадянської ідентичності.

Питання співвідношення історичного знання та історичної пам'яті турбує науковців протягом усіх років незалежності України. Питання співвідношення пам'яті та історичного знання в курсі шкільної історії постає в центрі наукових

зацікавлень К. Баханова, Я. Грицака, І. Гирича, П. Вербицької, О. Драч, Л. Зашкільняка, М. Мудрого, О. Удода, Л. Чупрія, Н. Яковенко та інших. Ці науковці працюють над питаннями, яким повинні бути принципи, зміст, дидактика історичної освіти в школі, що повинен містити шкільний підручник з історії, на які тенденції у викладанні історії в Європі повинні орієнтуватися вітчизняні вчителі і викладачі, щоб виховати громадянина України.

Мета цієї статті полягає у пошуку орієнтирів, якими можна примирити історичне знання й історичну пам'ять, її індивідуальні, регіональні і групові версії в процесі засвоєння історичних знань.

З цією метою визначимо завдання шкільної історичної освіти, складові формування історичної свідомості, проблеми співвідношення історичного знання і пам'яті, й чинники, від яких залежить їх співіснування у формуванні громадянської ідентичності.

Головним завданням історичної освіти в школі за Державним Стандартом загальної середньої освіти від 2011 р. є розвиток особистості учня, формування громадянина України, а компетентності, якими він оволодіє в процесі засвоєння шкільних курсів з історії, суспільствознавства, громадянської освіти повинні цьому сприяти [4].

Забезпечувати формування історичної свідомості учнів, що є підґрунтям громадянської ідентичності, повинен «розвиток історичного мислення, що ґрунтується на історичній пам'яті учнів та залученні їх до системи цінностей» [2, 66].

Середня школа закладає базові знання про історичний розвиток держави й народу, а інформація з медіа чи літератури, відвідування музеїв, участь у святах чи ритуалах формують яскраву й образну картину минулого. Учні старшої школи при вивченні подій новітньої історії стикаються ще з одним джерелом інформації, якому довіряють, – родинні спогади і перекази, що за Я. Ассманом становлять так звану комунікативну пам'ять [1, 52, 53]. Репрезентовані старшим поколіннями версії минулого, почасти не співпадають із трактуванням подій у підручнику чи викладеним учителем, що демонструє конфлікт індивідуальної чи колективної (групової, регіональної) пам'яті й офіційного дискурсу, про що неодноразово було написано в літературі [12, 7]. Як влучно висловив наслідки такої конфронтації Р. Стардлінг, у учнів, які отримують суперечливі свідчення першоджерел або їх різноманітне тлумачення, може виникнути «певний скептицизм щодо процесу історичного пізнання» [9, 23].

Щоб протидіяти недовірі до історичної науки і навчитись сприймати протилежні погляди на одні й ті ж явища, події, процеси, учні повинні бути підготовлені. Така підготовка до толерантності, до готовності чути, розуміти й розділяти інші погляди досягається на уроках історії ще в базовій середній школі. Багато-перспективний підхід, який подається Р. Стардлінгом, може стати дороговказом

для викладання історії. Вміння критично мислити, що обстоюється вітчизняним дослідником С. Терно, теж має значний освітній потенціал [10].

Виробити єдину модель історичного минулого наразі не уявляється можливим, про що свідчать дебати і дискусії науковців [14, 20]. Різноманітні версії минулого, що сприймаються академічними науковцями, вимагають певної адаптації для підліткової чи молодіжної аудиторії. І тут в нагоді стають поради європейських істориків, які напрацювали величезний досвід з узгодження різноманітних конфронтаційних питань у висвітленні спільного європейського минулого. Рекомендації щодо «Викладання історії в XXI ст. в Європі», прийняті радою Європи у 2001 р., являють собою підставовий програмовий документ, який має стати основоположним для вітчизняних вчителів, науковців, державних чиновників та інших інституцій та осіб, дотичних до викладання історії [8].

Вітчизняні науковці вже багато зробили для поступу на шляху творення національної ідентичності. Насамперед це стосується навчальних програм з історії в школі, які на сьогодні мають антропоцентричний вимір, а також дають можливість засвоїти компетентності, прописані в Державному стандарті завдяки залученню практичної складової у засвоєнні історичного матеріалу.

Не вщухають дебати щодо шкільних підручників історії, що є позитивним явищем і свідчить про громадську позицію науковців [15]. О. Удод обстоює провідне значення шкільного підручника з історії у формуванні історичної свідомості [11, 10–11]. На думку науковців, неупередженість, відкритість, толерантність викладу в шкільних підручниках історії може бути доповнена посібниками, що містять додаткові матеріали, витяги з джерел, біографії, амбівалентні погляди щодо тлумачення тих чи інших подій [14, 25]. Аналіз джерел (текстових, статистичних, візуальних, особових) допоможе школярам виявити багатогранність аналізу події. На такій основі, на думку П. Вербицької та Р. Стардлінга, можна пояснити суперечливість поглядів, трактувань, версій минулого [3, 8].

Однак текст підручника чи посібника може викликати аналітичні пошуки лише за умови вміння керівництва вчителя. Саме від вчителя залежить створення умов для пошукової роботи учнів, коментування суперечливих тверджень, пошук компромісних варіантів відповідей та їх рівноцінність. Фігура вчителя, його майстерність, відповідність принципам відкритості, толерантності, гуманізму залишається центральною в процесі набуття історичних знань [13, 49].

Вчитель на прикладах суперечливої інформації джерел, протиріч в аналізі й оцінці окремих історичних явищ, можливій амбівалентності трактування події з наукового погляду та її відображенням у пам'яті особи чи групи навчає критично мислити, всебічно і комплексно аналізувати події і процеси, не випускаючи наскрізної лінії такої освіти – виховати громадянина України. В Аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Політика історичної

пам'яті в контексті національної безпеки України» зазначено, що залишається актуальним така вибудова національної ідентичності, «що органічно поєднувала б у собі як політичні (громадянські), так і соціокультурні складові...» [7, 25].

Л. Нагорна пише про «цивілізаційну ідентичність», феномен причетності до надетнічної, наднаціональної спільності, де фокус уваги зосереджено на визнанні культурного розмаїття й взаєморозуміння [6, 312]. Громадянська ідентичність сьогодні передбачає визнання базових європейських цінностей: свободи, гідності, демократії, толерантності, справедливості [13]. Отже, можна погодитися з європейськими практиками, що історична освіта повинна формувати громадянську ідентичність жителів України, незалежно від їхньої національно-етнічної, гендерної, культурно-мовної чи регіонально-локальної ідентичності.

Джерела та література

1. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
2. Баханов К. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток ЛТД», 2005. 384 с.
3. Вербицька П. Сучасна історична дидактика: відповіді на суспільні виклики. *Проблеми дидактики історії*. 2014. Вип. 5. С. 3–11.
4. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392 (зі змінами у 2020 р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п#Text>
5. Драч О. Колективна пам'ять і національна історія у середній освіті України доби незалежності. *Київські історичні студії*. Вип. 9(2). С. 43–52.
6. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса, 2008. 405 с.
7. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019.
8. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи «Про викладання історії в ХХІ ст.. в Європі» Ухвалено від 31 жовтня 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_729#Text
9. Стардлінг Р. Багаторакурсність у викладанні історії: посібник для вчителя. URL: <https://rm.coe.int/168049415>
10. Терно С. О. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі історії): посібник для вчителя. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 105 с.
11. Удод О. Шкільна історична освіта як репрезентант політики пам'яті. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 8. С. 8–13.

12. Удод О. Історична пам'ять в Україні та європейські цінності. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15(2). С. 3–10.
13. Амельченко Н. А. Цінності об'єднаної Європи. URL: https://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf
14. Чупрій Л. Історична освіта в Україні як складова державної політики пам'яті. *Політичний менеджмент*. 2011. № 4. С. 18–26.
15. Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників з історії України / упоряд. Н. Яковенко. Київ: УІНП, 2008. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007398>

БОЇ ЗА УКРАЇНУ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТІ ПЕРЕДУМОВ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Терно Сергій, Турченко Галина

Агресія путінського режиму проти України розпочалася передусім ідеологічним наступом на українську ідентичність. З цією метою з приходом В. Януковича до влади був здійснений перегляд державних стандартів та навчальних програм з історії у 2011–2012 рр. Непомітно для громадськості були переглянуті програми з історії України. Наслідком роботи авторського колективу на чолі з членом-кореспондентом НАПН України О. Пометун став пропедевтичний курс історії України без України. На заваді повної й тихої «денацифікації» від лабораторії суспільствознавчої освіти НАПН України на чолі з О. Пометун стали українські громадські діячі та методисти, які привернули увагу суспільства до деструктивної діяльності «реформаторів» історичної освіти від Табачника.

Ключові слова: історія України, шкільний курс історії, сучасна російсько-українська війна.

Стадія повномасштабного військового вторгнення сучасної російсько-української війни почалася 24 лютого 2022 р. Однак, військова агресія рф проти України має свою передісторію на ідеологічному фронті. Одразу варто оговоритися, що поняття «ідеологія» часто таврується як спадок тоталітаризму. Однак таке «усічене» трактування поняття «ідеологія» виникло тому, що саме тоталітарні режими активно послуговувалися терміном «ідеологія» і навіть створювали відповідні формальні структури: ідеологічні відділи, політичну поліцію тощо. Якщо звернутися до визначення поняття «ідеологія», то стане очевидним, що ідеологія – це систематизована сукупність ідей, пов'язаних насамперед з певним розумінням суспільного життя, оцінкою його якості, перспектив його перетворен-

ня [9, 114]. Відповідно, ідеології мають різні полюси (як людиноненависницькі, так і гуманістичні), наприклад: 1) демократичні – тоталітарні; 2) праві – ліві. Інакше кажучи, ідеології являють собою набір цінностей, згідно з якими варто облаштувати життя суспільства. Відтак, ідеологічний вимір суспільного життя є неодмінним атрибутом будь-якої країни. Наступ рф на Україну розпочався задовго до повномасштабного вторгнення і не лише на політичному, дипломатичному та економічному фронтах, а й передусім на ідеологічному. Для того, аби будь-які агресивні дії держави сприймалися суспільством цієї держави схвально, потрібна насамперед перемога на ідеологічному фронті. Відтак, аби економічні війни, газовий шантаж першого та другого десятиліть XXI ст. стали можливими, необхідно було провести в Україні таку ж ідеологічну «спецоперацію», як і в рф.

Особливо наступально рф почала діяти із перемогою на президентських виборах В. Януковича у 2010 р. Саме цій сторінці ідеологічної війни присвячуємо нашу розвідку. Зі складнощами всього шляху повернення історії України можна познайомитися у відповідній праці Ф. Турченко [8]. За Януковича наступ на ідеологічному фронті проявився у перегляді державних стандартів і навчальних програм з історії у 2011–2012 р. Робилося все тихо, без зайвого розголосу: ніхто навіть не помітив, як з історії України була вихолощена Україна. Згідно із законом імпринтингу перше знайомство з історією батьківщини має вирішальне значення у формуванні національних цінностей та ставлень до свого народу, його історико-культурної спадщини та ідентичності. Відтак, перший удар був завданий саме по пропедевтичному курсу історії України. Нові навчальні програми з пропедевтичного курсу історії навіювали думку про те, що ніякої української держави не було, не було видатних українців, які обстоювали ідею української державності. Всі персоналії були видалені з програми, а формулювання вихолощені [7].

Тихий перебіг «спецоперації» перервав скандал у січні–лютому 2013 р., коли окрилені своїми успіхами у нищенні української історії, новоспечені керманічі історичної освіти на чолі з Табачником вилучили із програми ЗНО прізвища С. Бандери і Р. Шухевича. Тоді махінації з програмами набули публічного розголосу, відтак всередині команди «удосконалювачів» історії почалася суперечка. Нагадаємо, що тодішня директорка УЦОЯО І. Зайцева звинуватила у вилученнях Пометун, а Пометун звинуватила Зайцеву. Саме ця публічна сварка між двома членами однієї команди змусила нас у 2013 р. провести аналіз нових програм з історії від 2012 р., які розроблялися під керівництвом Пометун [7]. Якщо з програмою ЗНО можна було погратися в еківоки двом «поважним пані», то програми для шкіл укладалися під керівництвом Пометун і були затверджені 2012 р. Відтак, у цьому разі Пометун вже не могла звинуватити когось іншого в маніпуляціях, а вони були дуже серйозними, а саме:

1) зникли Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко, Михайло Грушевський, Іван Франко, Леся Українка та багато інших творців української нації;

2) замість 27 годин на вивчення доленосних подій української історії за старою програмою п'ятикласники з 2013 р. мали опановувати їх лише протягом 12 годин;

3) відбулися малоросійські метаморфози у назвах тем: замість «Київської держави» – «київські князі»; замість «Козацької республіки та Української козацької держави» – «Українське козацтво у битвах і походах»; замість «Відродження Української держави в 1917–1920 рр.» – «Українці в революції 1917–1920 рр.»;

4) авторський колектив під керівництвом Пометун зробив у 2012 р. саме те, що проголосив метою своєї «спецоперації» президент рф путін напередодні повномасштабного військового вторгнення у 2022 р., тобто команда члена-кореспондента НАПН України «денацифікувала історію України», а саме: вихолостила навіть саму назву «Україна». Основний висновок нашої розвідки був такий: метаморфоз формулювань мав на меті применшення значення української історії, прищеплення почуття меншовартості молодому поколінню українців.

Напевно, знайдуться ті, хто буде шукати виправдання Пометун і К^о необхідністю піти на «розумний компроміс» із владою, але її команда зберігала вірність курсу Табачника навіть у 2017 р. Аби пересвідчитися в цьому, варто зазирнути в підручник з історії України для 9-го класу. Звернемося лише до одного сюжету з історії українського національного руху кінця ХІХ ст. – Братства тарасівців. У підручнику авторства Пометун і К^о зазначено, що «кінцевою метою організації має бути визнання українців як окремого народу в межах демократичної федеративної Росії» [4, 137]. Жоден інший підручник для 9-го класу 2017 року видання не містив такої інтерпретації мети Братства тарасівців. Натомість в альтернативних підручниках навпаки наголошувалося, що ця організація мала самостійницький характер!

Отже, починаючи з лютого 2013 р. ситуація в українській методиці історії була дуже напруженою. Гаряче проходило обговорення змін у програмі з історії України в ЗНО-2013. Тогочасна завідувачка лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН і керівниця авторського колективу з укладання програми Пометун звинуватила УЦОЯО і МОН у фальсифікації програми ЗНО з історії, а себе представила безневинною жертвою фальсифікаторів. Але наш аналіз засвідчив, що Пометун діяла в руслі антиукраїнської політики тогочасного міністра освіти і науки Табачника. Ще раз наголосимо, що у програмі з історії для 5-го класу від 2012 р. (авторства Пометун і К^о) зникли Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко, Михайло Грушевський, Іван Франко, Леся Українка та багато інших творців української нації, а також був суттєво скорочений час на вивчення славетних та знакових сторінок історії України. У тій дискусії взяли участь В. Мисан, Є. Стадний, І. Костюк, С. Терно [2; 3; 5; 1; 7].

Проаналізувавши діяльність «удосконалювачів-реформаторів-прогресистів», В. Мисан зробив висновок, що українська нація знову втратила свою історичну пам'ять, навіть не здобувши її, та продовжує втрачати й надалі. Найдраматичнішим у цьому процесі він вважав ту обставину, що до нищення власної історичної пам'яті долучилися наші співвітчизники, маючи на увазі авторський колектив на чолі з Пометун. Сама Пометун, правда, відмовчалася, проте у бій вступили її співавтори, зокрема Костюк, яка підписалася як методист Львівського обласного інституту післядипломної освіти та Ambassador EUROCLIO. Всі внесені зміни в єзуїтський спосіб обґрунтовувалися рекомендаціями Ради Європи, що мають забезпечити терпимість, взаєморозуміння, права людини і демократію. Вони аргументувалися тим, що історія в жодному разі не має бути інструментом ідеологічної маніпуляції та пропаганди; використовуватися для поширення інтолерантних ідей, ультранаціоналістичної, ксенофобської, антисемітських та расистських ідеологій. Якщо в хід був пущений цей аргумент, напевно, Костюк вважала, що до редакції Пометун наша шкільна історія була саме такою – ідеологічно маніпулятивною та ультранаціоналістичною. З відповіддю та розгорнутою аргументацією на її закиди можна ознайомитися в нашій публікації [6].

Коротко зазначимо, що лейтмотив опусу Костюк такий: «Історія поза політикою!». Дуже промовистим є її глузування з патріотизму. Прочитуємо її сентенцію: «Ну як можна доводити власний патріотизм: Гаслами? В бою?». Тепер І. Костюк можна відповісти: «Патріотизм наразі в умовах російсько-української війни доводиться якраз-таки в бою молодими українцями, яких виховували такі історики і методисти, як В. Мисан, С. Кульчицький, Ф. Турченко та ін.». Натомість авторський колектив Пометун зробив все, аби виконати замовлення про російського міністра освіти і науки Табачника та розчинити українську національну ідентичність. Вони з усіх сил працювали на те, аби не знайшлося тих молодих українців, які б захистили Україну в 2014–2022 рр. Тепер, коли загинули тисячі українських захисників і мирних мешканців, мільйони покинули свої домівки та переселилися, зруйновано тисячі шкіл, лікарень, будинків; мабуть, варто нашій освітянській спільноті облишити церемонії та усунути Пометун, Костюк і всю ту когорту «покращувателів» від підручникотворення. Чи настане той час, коли ми принаймні відсторонимо цих осіб від освіти за порушення ст. 54 Закону України «Про освіту»? Згідно з Законом освітяни мають настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства; виховувати у здобувачів освіти повагу до державної мови та державних символів, національних, історичних, культурних цінностей України, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання України. Звісно, свою ідеологічну диверсію вищезгадані панове робили вишукано, прикриваючись рекомен-

даціями Ради Європи, «невидимим навчальним планом» та деякими оригінальними висловлюваннями українських істориків [8]. Суть всього сказаного Костюк була така: ми прибрали ідеологію з історії, про історичні події школярі дізнаються не лише з курсу історії, а й з позакласних заходів («невидимий навчальний план»); та взагалі підручники сучасні школярі не читають, то все одно, що там писати. Але зараз, коли слухаємо виправдування деяких «нейтральних» російських громадських діячів та медійних персон, ми можемо чітко впізнати почерк російської пропаганди в публікації Костюк: «Ми поза політикою!». Інколи ретроспективний аналіз минувших боїв за історію зовсім інакше висвітлює сенс того, що відбувалося.

Наразі ми всі є свідками того, як рф регулярно і систематично здійснює привласнення української культурної спадщини (як-то відома спроба поцупити українську національну страву – борщ), а також те, що росія вбачає витoki своєї історії в Київській Русі. Відтак, справжні причини російсько-української війни 2022 р. знаходяться в історичній площині. Війна йде за історичну спадщину: адже столиця давньоруської держави Київ знаходиться поза межами росії, що є наочним підтвердженням штучності всіх історичних конструкцій рф.

Сьогодні історія – це зброя в руках агресора. Як відомо, з 2022/2023 навчального року в російських вишах заплановано оновлення освітніх програм із додаванням дисциплін, що спрямовані на так зване патріотичне виховання (обсягом 1 кредит). По суті, робиться ідеологічне підґрунтя російської агресії з опертям на псевдонаукові історичні концепції. Наразі, перебуваючи вже в умовах відкритої ідеологічної агресії, Україна просто зобов'язана дати гідну відсіч на ідеологічному фронті російській пропаганді, а це неможливо без подолання формального підходу до вивчення української історії та культури.

На рівні державної політики у сфері освіти чітко заявлено про посилення історико-культурної складової в реалізації освітніх програм, зокрема, Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти оприлюднило рішення про історико-культурну складову освітнього процесу від 21 червня 2022 р. У ньому зазначено, що «університетська автономія не є релевантним обґрунтуванням для відмови від відповідних освітніх компонентів або для їх перенесення до вибіркових дисциплін», а Національне агентство залишає за собою консультативний моніторинг та зовнішнє оцінювання якості забезпечення історико-культурної складової в освітніх програмах.

Враховуючи вищевикладене, у Запорізькому національному університеті спробували адекватно відповісти на наявні загрози та посилили викладання історико-культурної складової шляхом збільшення аудиторного навантаження на вивчення історії України з метою спростування історичних міфів російської пропаганди. Тепер варто подбати про подібний підхід і у сфері загальної середньої

освіти, аби під гаслом «свободи в освіті» не сталося чергової ідеологічної диверсії з боку «прогресивних» істориків-методистів.

Отже, наступ путінського режиму в Україні розпочався задовго до повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Ідеологічна війна рф в українській шкільній освіті у 2011–2013 р. проявилася у перегляді державних стандартів та навчальних програм з історії. За міністра Табачника навчальна програма з пропедевтичного курсу історії авторського колективу під керівництвом завідувачки лабораторії суспільствознавчої освіти НАПН Пометун навіювала думку про те, що ніякої української держави не існувало.

Саме так програма пропедевтичного курсу історії України (2012 р.) стала складовою політики нищення української ідентичності в сфері шкільної історичної освіти за часів міністра Табачника та президента Януковича.

Джерела та література

1. Костюк І. Про нову програму з історії: ще раз і знову... Historians. 01.05.2013. URL: <https://bit.ly/3qyYOGV>
2. Мисан В. Манкуртизм наступає, або чи сприятиме шкільний пропедевтичний курс «формуванню в учнів самоідентичності та почуття власної гідності». Historians. 01.05.2013. URL: <https://bit.ly/3QGXIImN>
3. Мисан В. Шкільна історична пропедевтика як предмет дискусії. Частина 2. Historians. 27.05.2013. URL: <https://bit.ly/3BBRJLL>
4. Пометун О. І., Гупан Н. М., Смагін І. І. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: УОБЦ «Оріон», 2017. 288 с.
5. Стадний Є. Довша історія підручника. Historians. 06.05.2013. URL: <https://bit.ly/3qzMyWw>
6. Терно С. Нова програма з історії – повернення в тоталітарне минуле? Historians. 22.04.2013. URL: <https://bit.ly/3d7kc2L>
7. Терно С. Хто голосніше за всіх кричить: «Тримайте злодія!»? Освіта.ua. URL: <http://osvita.ua/school/method/34287/>
8. Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ: Генеза, 2016. 104 с.
9. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко та ін. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.

**ТЕМА ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ
В ДОСЛІДЖЕННЯХ СТУДЕНТІВ
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА (2020–2022 рр.)**

Мелєкєсцев Кирило

У статті розглянуто понятійні аспекти визначення інформаційного протистояння та використання пов'язаного з ним понятійного апарату в роботах студентства ДонНУ імені Василя Стуса: істориків, міжнародників, політологів, юристів, які актуалізувалися з нагнітанням антиукраїнської історичної політики з московської сторони в підготовці до та під час конвенційної війни. Результати активної роботи студентів, що навчаються за різними освітніми програмами, свідчать про підґрунтя для формування в університеті нової наукової школи дослідження інформаційного протистояння.

Ключові слова: інформаційна війна, інформаційне протистояння, історіографія, наукова школа.

Інформаційне протистояння є достатньо широким поняттям, такою мірою, що деякі його визначення є майже омонімічними одне до одного. До того ж дослідження інформаційного протистояння в українській науці відбувалося під різними назвами, які часто вважаються синонімічними: інформаційне протистояння, інформаційна війна, гібридна війна, інформаційна атака, інформаційна експансія. Тому історіографія досліджень інформаційного протистояння (особливого в його секції, що стосується дискурсу навколо питань з історії України) потребує деталізації, впорядкування, актуалізації відповідно до потреб часу.

Об'єктивним фактом є те, що дослідження історичного протистояння активізувалися в Україні з посиленням агресивної риторики протягом 2000–2010-х рр. та особливо після московського вторгнення у 2014 р. У 2015 р. ужгородський дослідник Г. Сасин деталізував хронологію ознайомлення українських дослідників з явищем «інформаційного протистояння» в українському інфопросторі так: відкриття українській публіці репринтів досліджень канадського культуролога Герберта Маршала Маклуена у 1960-х рр., узагальнююча монографія 2003 р. московського автора С. Расторгуєва, а вже далі – численні роботи українських авторів, які особливо активізувалися з початком московського збройного вторгнення в Україну у 2014 р. [16].

Враховуючи численну кількість визначень інформаційного протистояння та синонімів, варто вказати, про що саме говориться в статті. Протистояння відбувається в умовах підготовки до, або під час безпосереднього здійснення, конвенційної війни, у яких сторони-супротивники ведуть боротьбу методами інформаційних операцій за контроль над інформаційними просторами та для запобігання можливостей інформаційних впливів з боку ворога. Відповідно, інформаційне

протистояння – це сукупність інформаційних операцій (як з боку державних, так і недержавних акторів міжнародних відносин), які сприяють підготовці, обґрунтуванню та проведенню воєнних дій. Таке поняття відповідає і західному дискурсу з теми «information warfare», а не «information war», екстраполюючи з тези Дж. Гріна про «кібервійну» та з теорії інформаційного протистояння Р. Шапранські. За бажанням поняття може використовуватися для опису і протистояння навколо інформації в технічному / математичному сенсі, але в межах цієї статті говориться про інформаційне протистояння в розрізі історичної політики [9].

Що ж актуалізувало тему інформаційного протистояння (в його гуманітарній, а не кібернетичній площині) навколо історії, а особливо – інтерес студентства ДонНУ? По-перше, публічна інформаційна підготовка московського керівництва до нової хвилі вторгнення у 2020–2021 р., а по-друге – початок повномасштабного наступу у 2022 р. Студенти факультету історії та міжнародних відносин Донецького національного університету імені Василя Стуса завжди цікавилися процесами, які призвели до евакуації закладу вищої освіти з окупованого Донецька до гостинної Вінниці, а загроза розповсюдження московського вторгнення іншими землями України ще більш змушувала придивлятися до московських поглядів на історію України. Враховуючи «синонімічність», у дослідженні вивчалися публікації студентства ДонНУ гуманітарних спеціальностей, які оперували термінологією: інформаційне протистояння, інформаційна війна, гібридна війна, водночас ці поняття розглядали в «пропагандистському» (не кібернетичному) розрізі.

Серед студентів-істориків Є. Р. Заболотний вказує, що ідеологічна компонента протистояння «в хронологічному плані довша, ніж теперішня фаза багатовікового змагання між нашою демократією і московитським авторитаризмом», розкриваючи паралелі між історичною і сучасною інфополітикою [7]. Крім того, він застосував понятійний апарат інформаційного протистояння для аналізу історіографії з теми медійного образу козацтва [5; 6]. Д. Пятіна розкрила роль «фейкових новин» в інформаційних війнах та методи спротиву поширенню брехливої інформації, які пропонують дослідники, журналісти, чиновники [15]. Б. Теміров на прикладі соціологічних досліджень регіонами України показав результати інформаційного протистояння навколо оцінок історії українського націоналізму, а конкретно – постаті С. Бандери [17].

Поміж студентства, що вивчає міжнародні відносини, А. Анісов в контексті інформаційної війни розглянув трансформацію ролі НАТО у XXI ст. [1]. Ю. Паламарчук звернулася до американської дефініції «information warfare», особливо вивчаючи апеляції до історії заради вирішення політичних завдань сучасності на прикладі заяв державних діячів ЗМІ та підконтрольних ЗМІ [12; 13]. Студентка також зробила оригінальне літературне ревію, проаналізувавши публікації ви-

кладачів ДонНУ з питань інформаційного протистояння в соціальній мережі Facebook [11]. Є. Булана деталізувала види діяльності в об'єднанні країн-членів ЄС задля спільної боротьби з інформаційними впливами РФ та ключові московські вектори інфоагресії [3]. Схожі висновки в роботі І. Попінець щодо загроз інформаційної війни [14]. Про сучасний вимір інформаційного протистояння на прикладі «Twitter-дипломатії» йдеться в дослідженні А. Оцвери, яка проаналізувала висловлювання Д. Трампа з багатьох політико-історичних тем [10].

Серед політологів варта уваги робота Ю. Бойко у співавторстві з доктором історичних наук Л. Ковальською, де в історичній ретроспективі була розглянута трансформація поняття «інформаційна війна» та його наповнення в різних історичних реаліях [8]. Ю. Бойко також розглянула роль соцмереж в інформаційному протистоянні [2]. Поміж студентів-юристів Б. Довгань порівнював поняття «інформаційної війни» та «гібридної війни», запропонував найвлучніше в українській літературі визначення. Крім того, студент спробував на основі літературного ревію запропонувати хронологію еволюції «інформаційних війн від Стародавнього Єгипту», опонуючи тезі про те, що інформаційне протистояння є наслідком суспільних процесів, що відбувалися на початку ХХІ ст. [4].

Отже, з огляду на актуалізацію необхідності досліджувати інформаційні впливи на сприйняття історії та політичного життя України в стінах Донецького національного університету імені Василя Стуса за 2020–2022 рр. сформувалася плеяда молодих дослідників, зацікавлених у розкритті різних аспектів інформаційного протистояння. За умов продовження нинішніми здобувачами освіти подальшої наукової діяльності, ми зможемо говорити про підстави для формування в університеті нової наукової школи з питань інформаційного протистояння навколо історії.

Джерела та література

1. Анісов О. А. Трансформація ролі НАТО в сучасній системі міжнародної безпеки. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Том 2 / ред. кол. І. В. Хаджинов (голова) та ін. Вип. 12. Т. 2. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. С. 7–11.
2. Бойко Ю. В. Соціальні мережі як зброя та інструмент впливу в умовах інформаційної війни. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Том 1 / ред. кол. І. В. Хаджинов (голова) та ін. Вип. 13. Т. 1. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. С. 235–239.
3. Булана Є. А. Європейський Союз та інформаційні впливи Російської Федерації. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Том 1 / ред. кол. І. В. Хаджинов (голова) та ін. Вип. 12. Т. 1. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. С. 31–34.

4. Довгань Б. В. Становлення та розвиток поняття інформаційної війни *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Том 1 / ред. кол. І. В. Хаджинов (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. Вип. 12. Т. 1. С. 51–56.
5. Заболотний Є. Р. Козацькі організації та їхня медіаприсутність у мережі Інтернет. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Том 1 / ред. кол. І. В. Хаджинов (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. Вип. 13. Т. 2. С. 22–27.
6. Заболотний Є. Р. Медіаобраз козацтва в працях українських та зарубіжних дослідників. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Том 1 / ред. кол. І. В. Хаджинов (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. Вип. 13. Т. 1. С. 34–37.
7. Заболотний Є. Р. Перший місяць восьмирічної війни, що тягнеться вже сторіччями. Фейки, міфи, символи пропаганди. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Вип. 14. Т. 1. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 47–50.
8. Ковальська Л. А., Бойко Ю. В. Трансформація інформаційної війни в історичній ретроспективі. *Прикладні аспекти сучасних міждисциплінарних досліджень: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Вінниця, 26 листопада 2021 р.)*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. С. 23–26.
9. Мелекесцев К. І. Про трактування інформаційної війни: від технічно-кібернетичної до історико-психологічної парадигми. *Південний архів (історичні науки): збірник наукових праць*. Вип. XXXVIII. Херсон: ХДУ, 2022. С. 62–68.
10. Оцвера А. В. Вплив Twitter-комунікації на міжнародні відносини (на прикладі twitter-повідомлень Д. Трампа). *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Том 1 / ред. кол. І. В. Хаджинов (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. Вип. 13. Т. 2. С. 44–46.
11. Паламарчук Ю. Д. Інформаційне поле війни в публікаціях соціальних сторінок кафедр та викладачів Донецького національного університету імені Василя Стуса. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини*. Вип. 7. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 64–67.
12. Паламарчук Ю. Д., Мелекесцев К. І. Революція Гідності: історичні факти та інформаційне протистояння. *Ідентичності та політичні інститути: виклики для України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. № 6. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. С. 97–101.
13. Паламарчук Ю. Д. Революція гідності та інші події 2013–2014 рр. в масмедіа: інформаційне протистояння, рік восьмий. *Вісник студентського наукового*

товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. Вип. 13. Т. 2. С. 47–52.

14. Попінець І. Інформаційна війна як загроза національній безпеці держави в ХХІ ст. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини, філософія: збірник матеріалів III Міжнародної наукової конференції студентів та молодих вчених «Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія»* / за ред. Ю. Т. Темірова. Вип. 6. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. С. 42–45.
15. Пятіна Д. Д. Фейкові новини як засіб інформаційної війни. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Том 2 / ред. кол. І. В. Хаджинов (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. Вип. 12. Т. 2. С. 113–116.
16. Сасин Г. В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір). *ГРАНІ*. 2015. № 3(119). С. 18–23.
17. Теміров Б. Сприйняття особи Степана Бандери за соціологічними дослідженнями. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини: збірка матеріалів IV Міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії 2022: історія, міжнародні відносини», присвяченої 85-річчю Донецького національного університету імені Василя Стуса і факультету історії та міжнародних відносин Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Вип. 7 / за ред. Ю. Т. Темірова. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 211–213.

Наукове видання

ТРАНСФОРМАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції

Редактор І. М. Колесникова
Технічний редактор О. К. Гомон

Підписано до друку 03.11.2022 р.
Формат 60×84/8. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 18,48
Тираж 300 прим. Зам. № 36
Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.